

V I S N Y K
OF THE LVIV
UNIVERSITY

**Philosophical
Political studies**

Issue 50

Scientific journal

Published since 2011

Ivan Franko
National University of Lviv

В І С Н И К
ЛЬВІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

**Філософсько-політологічні
студії**

Випуск 50

Збірник наукових праць

Видається з 2011 року

Львівський національний
університет імені Івана Франка

Видавничий дім
«Гельветика»
2023

ЗАСНОВНИК: ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Включено до переліку наукових фахових видань України (категорія «Б»)
з філософських та політичних наук (спеціальності: 033 «Філософія», 052 «Політологія»)
відповідно до Наказу МОН України від 14.05.2020 № 627 (Додаток 2).

Друкується за ухвалою Вченої Ради
Львівського національного університету імені Івана Франка
№ 58/11 від 29.11.2023 р.

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus International (Республіка Польща).

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Висвітлено актуальні проблеми методології політичної науки, проаналізовано стан розвитку політичної науки та сучасні теоретико-методологічні напрями дослідження політичних процесів та інститутів в Україні.

The current problems of the methodology of the Political Science were highlighted. The development of the Political Science and modern theoretical and methodological approaches of the research of political processes and institutions in Ukraine were analysed.

Редакційна колегія:

Шипунов Г. В., доктор політичних наук, доцент, завідувач кафедри теорії та історії політичної науки, Львівський національний університет імені Івана Франка (головний редактор); Андрущенко Т. В., доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політичної психології та міжнародних відносин, Український державний університет імені Михайла Драгоманова; Бартошевський Я., доктор габілітований, професор, проректор з питань науки, розвитку та міжнародного співробітництва, Державна вища професійна школа (Республіка Польща); Батрименко О. В., доктор політичних наук, професор, професор кафедри політології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Дорош Л. О., кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політології та міжнародних відносин, Національний університет «Львівська політехніка»; Івасечко О. Я., кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політології та міжнародних відносин, Національний університет «Львівська політехніка»; Карівець І. В., доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії, Національний університет «Львівська політехніка»; Мельник В. В., доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії, історії та соціально-гуманітарних дисциплін, ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»; Неліпа Д. В., доктор політичних наук, професор, заступник декана філософського факультету, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Прокоп М. В., кандидат політичних наук, доцент, інститут міжнародних відносин та публічної політики, факультет права та суспільних наук, Університет Яна Кохановського в Кельцах (Кельце, Польща).

Адреса редколегії:	Editorial office address:
Львівський національний університет імені Івана Франка, вул. Університетська, 1, кім. 204, 79000, Львів, Україна, тел.: (38) (032) 2394462	Ivan Franko National University of Lviv, Universytetska Str., 1, room 204, 79000, Lviv, Ukraine, tel.: (38) (032) 2394462

Редактор Д. КАРПИН
Редактор (англ. анотацій) С. БЕКАР
Технічний редактор С. ВОЗНЯК
Комп'ютерний макет С. БЕКАР
Коректор Д. КАРПИН

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.

Підписано до друку: 08.12.2023 р.
Формат 70x100/16
Ум. друк. арк. 17,87.
Тираж 100 прим. Зам. 0124/043

© Львівський національний університет імені Івана Франка, 2023

ISSN 2307-1664

ЗМІСТ

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

<i>Олександр Бородай</i> СВОБОДА ВИБОРУ ТА МЕНТАЛЬНІСТЬ: ВПЛИВ КУЛЬТУРНИХ ЧИННИКІВ НА ІНДИВІДУАЛЬНИЙ ВИБІР.....	9
<i>Руслан Васильченко</i> ІСТОРІЯ ПОНЯТТЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ В ФІЛОСОФІЇ.....	15
<i>Віктор Ворніков</i> ОСОБЛИВІСТЬ РОЗУМІННЯ КОНЦЕПЦІЇ «ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА», ЩО САМООРГАНІЗУЄТЬСЯ: ОБРАЗНО-СЕМІОТИЧНИЙ ВИМІР.....	22
<i>Людмила Вороновська</i> ФІЛОСОФІЯ РИЗИКУ ТА ОБҐРУНТУВАННЯ РІШЕНЬ У ПОЖЕЖНІЙ БЕЗПЕЦІ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ.....	30
<i>Ірина Караєва</i> ФІЛОСОФСЬКИЙ РОМАН О. ГАКСЛІ «ОСТРІВ» ЯК УТОПІЯ ХХ СТОЛІТТЯ.....	40
<i>Лілія Компанієць</i> РЕКОНСТРУКЦІЯ РЕЛІГІЙНИХ ІДЕЙ: АНТИЧНІСТЬ.....	45
<i>Павло Коряга</i> ПАЛАЦ КУЛЬТУРИ В СИСТЕМІ ТОТАЛІТАРНОЇ ПРОПАГАНДИ.....	52
<i>Ольга Липка</i> ЕТИЧНІ АСПЕКТИ ФЕНОМЕНУ ДУРОСТІ	62
<i>Андрій Наконечний</i> НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ ТА ІНТЕГРАЛЬНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДАХ ДМИТРА ДОНЦОВА.....	70
<i>Мирослав Проценко</i> ВПЛИВ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ТА КУЛЬТУРНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ НА ГУМАНІТАРНУ БЕЗПЕКУ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ.....	78
<i>Семен Радченко</i> ГУМАНІТАРНА ДІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ: ІНДИВІДУАЛЬНИЙ ТА СУСПІЛЬНИЙ АСПЕКТ.....	85
<i>Ірина Севрук, Юлія Соколовська, Наталія Чупрінова</i> ВІЙСЬКОВА ПРИСЯГА ТА ВІЙСЬКОВИЙ ОБОВ'ЯЗОК: МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ ТА ЕСТЕТИЧНІ ВИМІРИ В КОНТЕКСТІ ВИКЛИКІВ СУЧАСНОСТІ.....	92
<i>Halyna Starikova, Anna Sereda</i> PARTICIPATION OF TACIT KNOWLEDGE IN SCIENTIFIC PROCESS.....	100

<i>Анастасія Тихонова</i> «ЕКОЛОГІЧНЕ Я» ЯК НАСЛІДОК СОНЯЧНОЇ АКТИВНОСТІ У ФІЛОСОФІЇ ДЖ. БЕРКЛІ ТА Ф. МЕТЬЮЗ.....	107
<i>Віолетта Уліщенко</i> ПРОБЛЕМА СМЕРТІ ТА БЕЗСМЕРТЯ В ПОВІСТІ «ЗАЧАРОВАНА ДЕСНА» О. ДОВЖЕНКА.....	114
<i>Людмила Усанова, Ігор Усанов</i> ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ВИМІР МАРГІНАЛЬНОСТІ.....	119
<i>Андрій Шиманович</i> БОГОСЛОВСЬКА РЕАБІЛІТАЦІЯ ІСТОРІЇ В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІЙ СПАДЩИНІ ЖАНА ДАНІЕЛУ.....	126

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

<i>Микола Бушев</i> ІНФОРМАЦІЙНА АГРЕСІЯ У СУЧАСНОМУ СВІТІ: ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ У МІЖДЕРЖАВНИХ КОНФЛІКТАХ.....	134
<i>Валентина Гошовська</i> ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО УКРАЇНСЬКОГО ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ В СУЧАСНОМУ ГЕОПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРІ.....	142
<i>Лідія Даниленко, Лілія Григорович</i> ГЕНДЕРНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ – ШЛЯХ ДО ДЕМОКРАТИЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ.....	150
<i>Тамара Козак</i> КОНЦЕПТИ ТА РІЗНОВИДИ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ ЯК МІЖНАРОДНОЇ, СВІТОВОЇ І ГЛОБАЛЬНОЇ ТА ЇХНІ ОСОБЛИВОСТІ.....	157
<i>Валентина Кубко</i> ЦИФРОВА ДИПЛОМАТІЯ В СУЧАСНИХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ.....	170
<i>Юрій Лященко</i> ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО ТА ЙОГО ВПЛИВ НА РИНОК ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ.....	177
<i>Марина Опольська, Анастасія Штельмашенко, Володимир Гоцуляк</i> ЦІНІСНИЙ ВИМІР ПОЛІТИЧНОЇ СВОБОДИ.....	184
<i>Анастасія Перфільєва, Володимир Правдін</i> НЕФОРМАЛЬНІ ПРАКТИКИ ВЗАЄМОДІЇ У МІЖНАРОДНОМУ СЕРЕДОВИЩІ: ТЕОРЕТИКО-КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ВИМІР	191
<i>Ігор Синьогуб</i> РОЛЬ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ГУМАНІТАРНИХ ЦІЛЕЙ У СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ СТРАТЕГІЯХ ДЛЯ ПІДВИЩЕННЯ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ.....	197

<i>Марися Томашевська</i> РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОВЖИВАНЬ ТА ПОРУШЕНЬ ПІД ЧАС ПІДГОТОВКИ ДО РЕФЕРЕНДУМУ 2016 РОКУ З БРЕКСІТУ В МЕДІА-ДИСКУРСІ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ.....	204
<i>Геннадій Шипунов</i> ІНСТИТУЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОСТКОМУНІСТИЧНИХ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ ЯК ДЕТЕРМІНАНТА РОЗВИТКУ (ПОСТ)КОМУНІСТИЧНИХ ПАРТІЙ.....	213

CONTENTS

PHILOSOPHY SCIENCE

<i>Oleksandr Boroday</i> FREEDOM OF CHOICE AND MENTALITY: THE INFLUENCE OF CULTURAL FACTORS ON INDIVIDUAL CHOICE.....	9
<i>Ruslan Vasylchenko</i> HISTORY OF THE CONCEPT OF JUSTICE IN PHILOSOPHY.....	15
<i>Viktor Vornikov</i> THE PECULIARITIES OF UNDERSTANDING THE CONCEPT OF THE SELF-ORGANIZING “INFORMATION SOCIETY”: IMAGINARY (FIGURATIVELY)-SEMIOTIC DIMENSION.....	22
<i>Liudmyla Voronovska</i> PHILOSOPHY OF RISK AND JUSTIFICATION OF DECISIONS IN FIRE SAFETY OF UKRAINE IN WAR CONDITIONS.....	30
<i>Iryna Karaieva</i> HUXLEY’S PHILOSOPHICAL NOVEL “ISLAND” AS A UTOPIA OF THE XXTH CENTURY.....	40
<i>Liliia Kompaniets</i> RECONSTRUCTION OF RELIGIOUS IDEAS: ANTICIPATION.....	45
<i>Pavlo Koryaha</i> THE PALACE OF CULTURE IN THE SYSTEM OF TOTALITARIAN PROPAGANDA.....	52
<i>Olga Lypka</i> ETHICAL ASPECTS OF THE PHENOMENON OF STUPIDITY.....	62
<i>Andriy Nakonechnyy</i> IDEA AND INTEGRAL NATIONALISM IN THE SOCIO-POLITICAL VIEWS OF DMYTRO DONTSOV.....	70
<i>Myroslav Protsenko</i> THE IMPACT OF GLOBALISATION AND CULTURAL TRANSFORMATIONS ON HUMAN SECURITY: A SOCIO-PHILOSOPHICAL PERSPECTIVE.....	78
<i>Semen Radchenko</i> HUMANITARIAN ACTION AND SOCIAL RESPONSIBILITY: INDIVIDUAL AND SOCIETAL ASPECTS.....	85
<i>Iryna Sevruk, Yuliia Sokolovska, Natalia Chuprynova</i> THE OATH OF ENLISTMENT AND MILITARY DUTY: MORAL-ETHICAL AND AESTHETIC DIMENSIONS IN THE CONTEXT OF MODERN CHALLENGES.....	92
<i>Halyna Starikova, Anna Sereda</i> PARTICIPATION OF TACIT KNOWLEDGE IN SCIENTIFIC PROCESS.....	100

<i>Anastasiia Tykhonova</i> “ECOLOGICAL SELF” AS A CONSEQUENCE OF SOLAR ACTIVITY IN THE PHILOSOPHY OF G. BERKELEY & F. MATHEWS.....	107
<i>Violetta Ulishchenko</i> THE PROBLEM OF DEATH AND IMMORTALITY IN THE STORY “ENCHANTED DESNA” BY O. DOVZHENKO.....	114
<i>Lyudmyla Usanova, Igor Usanov</i> EXISTENTIAL DIMENSION OF MARGINALITY.....	119
<i>Andrii Shymanovych</i> THE THEOLOGICAL REHABILITATION OF HISTORY IN THE INTELLECTUAL HERITAGE OF JEAN DANIELÉLOU.....	126

POLITICAL SCIENCE

<i>Mykola Bushev</i> INFORMATION AGGRESSION IN THE MODERN WORLD: FEATURES OF APPLICATION IN INTERSTATE CONFLICTS.....	134
<i>Valentina Goshovska</i> POLITICAL LEADERSHIP OF UKRAINIAN PARLIAMENTARISM IN THE MODERN GEOPOLITICAL DIMENSION.....	142
<i>Lidia Danylenko, Liliya Hryhorovych</i> GENDER COMPETENCE – THE WAY TO DEMOCRATIC DEVELOPMENT OF UKRAINE.....	150
<i>Tamara Kozak</i> CONCEPTS AND VARIETIES OF ENGLISH AS AN INTERNATIONAL, WORLD AND GLOBAL LANGUAGE AND THEIR FEATURES.....	157
<i>Valentyna Kubko</i> DIGITAL DIPLOMACY IN MODERN INTERNATIONAL RELATIONS.....	170
<i>Yury Lyashchenko</i> INFORMATION SOCIETY AND ITS IMPACT ON THE MARKET OF POLITICAL POWER IN UKRAINE.....	177
<i>Maryna Opolska, Anastasiia Shtelmashenko, Volodymyr Gotsuliak</i> VALUE DIMENSION OF POLITICAL FREEDOM.....	184
<i>Anastasiia Perfilieva, Volodymyr Pravdin</i> INFORMAL PRACTICES OF INTERACTION IN THE INTERNATIONAL ENVIRONMENT: THEORETICAL AND CONCEPTUAL DIMENSION.....	191
<i>Igor Sinegub</i> THE ROLE OF IMPLEMENTING HUMANITARIAN GOALS IN SOCIO-POLITICAL STRATEGIES TO ENHANCE STATE SECURITY.....	197

Marysya Tomashevska

INVESTIGATION OF ABUSE AND VIOLATIONS
DURING THE PREPARATION FOR THE 2016 BREXIT REFERENDUM
IN MEDIA DISCOURSES OF GREAT BRITAIN..... 204

Hennadii Shypunov

INSTITUTIONAL FEATURES OF THE POST-COMMUNIST
POLITICAL REGIMES AS DEVELOPMENT DETERMINANTS
OF (POST-) COMMUNIST PARTIES.....213

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 123.1+159.9.016

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.50.1>

СВОБОДА ВИБОРУ ТА МЕНТАЛЬНІСТЬ: ВПЛИВ КУЛЬТУРНИХ ЧИННИКІВ НА ІНДИВІДУАЛЬНИЙ ВИБІР

Олександр Бородай

*Черкаський державний технологічний університет,
кафедра філософських і політичних наук
бульвар Шевченка, 460, 18000, м. Черкаси, Україна*

Питання свободи вибору та ментальності має неабияке значення в сучасному суспільстві, адже розуміння впливу культури на індивідуальний вибір стало важливою передумовою розвитку, бізнесу, політики, науки та суспільства загалом. Особливого значення ця тема набуває в контексті інформаційного суспільства та європейської інтеграції. Мета цієї статті – проаналізувати поняття «свобода вибору» та «ментальність», показати, як вони пов'язані між собою та як культурне середовище впливає на формування індивідуального вибору. В статті подано визначення поняттям «вибір», «свобода» та «ментальність». Поняття свободи тісно пов'язане з особистістю та суспільством, у якому вона живе. Питання свободи постає паралельно з формуванням особистості, розвитком її соціальних характеристик і різного особистого досвіду. Вибір є важливим аспектом людського життя, який дає змогу особистості реалізувати себе та сформувати свою ідентичність через динамічний наратив. Свобода вибору є важливим аспектом людського життя і є життєво необхідною для самореалізації та формування ідентичності. На сприйняття свободи вибору впливає менталітет. Основними елементами впливу культури на індивідуальний вибір є соціальні цінності та норми, виховання та освіта, ставлення до інновацій, мораль та етика, а також соціальна ієрархія. Ці аспекти показують, що культурні чинники відіграють важливу роль у формуванні мислення та індивідуальних уподобань. Більшість людей пристосовуються до культурних норм, що їх оточують, але деякі мають цінності, які відрізняються від загальноприйнятих зразків. Складний процес європейської інтеграції України передбачає формування в українців культури особистого вибору на основі етики соціальної комунікації. Це має бути впроваджено в систему освіти та професійного розвитку, а також у підготовку державних службовців, адміністративних працівників і менеджерів. Важливо зазначити, що в сучасній Європі соціальні умови та можливості постійно змінюються та оновлюються, що вимагає безперервного процесу навчання та розвитку.

Ключові слова: культурний вплив, психологічні аспекти, вибір, свобода вибору, особистісний вибір, цінності, ідентичність.

Постановка проблеми. Впродовж кількох десятиків років українське суспільство зазнало значних трансформацій у всіх сферах, які пов'язані з відносинами між людьми, ціннісними орієнтаціями та менталітетом. Характер суспільних перетворень, що відбуваються, залежить не тільки від економічних і політичних трансформацій, а й від змін у цінносно-ментальній сфері, які впливають на соціальні уявлення, цінності, настанови, стереотипи й архетипи громадян. Свобода є однією з вічних тем людського буття, а свобода особистості – фундаментальним принципом цивілізованого та демократичного суспільства. Важливою характеристикою особистості є спроможність залишатися вірною собі та захищати свій внутрішній світ перед загрозою зовнішніх впливів, а також здатність конструктивно протистояти їм.

Свобода вибору і духовність мають важливий вплив на кожну людину. Культурні чинники відіграють важливу роль у формуванні цих елементів і можуть відрізнятися в різних культурах і суспільствах.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання свободи вибору та ментальності було частково розглянуто в працях деяких вітчизняних науковців. Так, наприклад, Б. Бабаєва присвятила свою роботу аналізу ментальності як соціокультурного чинника, який визначає національні особливості розвитку суспільства [2]. Вона наголошує, що поняття ментальності відображає духовний (соціокультурний) стан загальної системи ціннісної свідомості населення, що склалася під впливом різних стійких чинників, таких як суспільно-політичні, економічні, релігійні і інші, і виражається у різних сферах діяльності.

Ю. Доброносова у своїй праці розглянула питання вибору в умовах російсько-української війни. Екзистенціальні та життєві вибори, які здійснюються в умовах війни, сприяють втіленню особистісних цінностей і відображають глибоку турботу про них [5].

І. Дишлевий зазначає, що психологія особистісного вибору українців стає предметом інституційної та суспільної дискусії в сучасній Україні, детермінованої вимогами євроінтеграційного процесу. У цивілізаційному контексті особистісні вибори громадян України вже увійшли до сфери європейської ідентичності та ментальності [4].

О. Поцюрко вказує на важливість філософсько-правових цінностей та співвідношення свободи й обов'язку як категорії права. Проаналізувавши праці представників філософсько-правової думки, автором зазначено, що класична європейська філософія розглядає два тлумачення свободи: одне – розуміння свободи як усвідомленої необхідності, що лежить в основі людських здібностей, а інше – свобода, як вона виявляється в живому розвитку людини в історії [7].

Ю. Гюльхан здійснив аналіз значення свободи в українській ментальності. Автор зазначає, що для української ментальності характерне ірраціонально-містичне розуміння свободи, пов'язане з українською духовною традицією [3].

Постановка завдання. Мета дослідження полягає в аналізі взаємозв'язку між свободою вибору та ментальністю, визначенні впливу культурних чинників на індивідуальний процес прийняття рішень.

Виклад основного матеріалу. Вибір є важливим проявом людської свободи та нашої незавершеності як особистостей. Моральний, життєвий та екзистенціальний вибір збагачує особистість і посилює її суб'єктність, оскільки дає змогу трансформувати власне життя та розвивати цінності, якими ми керуємося [5, с. 35].

Поняття «духовність» і «свобода» містять у собі певний парадокс. Це пов'язано з тим, що кожна людина, незалежно від свого статусу, чи то пересічний громадянин, чи то вчений, розуміє ці поняття по-своєму, унікально. Ці поняття надзвичайно розмиті, складні та суперечливі [3]. В науковій літературі терміни «душа» та «свобода» мають багато різних визначень.

Свобода є важливим складником ліберального конституціоналізму і пов'язана з ідеєю обмеження державної влади відповідно до Конституції. Діяльність держави обмежується забезпеченням взаємної безпеки громадян та їх захищеності від зовнішніх загроз. За будь-яких інших причин держава не мусить порушувати свободу громадян [6, с. 12]. Питання про свободу було важливим в історії людського суспільства і обговорювалося в контексті правових цінностей. Ці цінності та поняття по-різному визначалися історичними умовами, світоглядними та методологічними підходами. Сучасні виклики, зокрема повномасштабна війна росії проти України, підкреслюють важливість цих цінностей і необхідність переосмислення ролі особистості та її свободи в сучасному громадянському суспільстві [7].

Сьогодні люди роблять власний вибір в умовах інформаційних потоків і постправди. Це особливо актуально в європейському контексті. Велика кількість засобів масової інформації, розосередження інформаційних ресурсів, поширення інтернету та соціальних мереж зробили їх невід'ємною частиною сучасного суспільства. Психологія особистого вибору сучасних людей нерозривно пов'язана з цими аспектами. Процес європейської інтеграції України передбачає залучення сфери особистого вибору громадян у цю соціальну реальність. Це потребує розширення горизонтів мислення та підвищення гнучкості особистісного світосприйняття українських громадян.

Свобода вибору – філософське поняття, що вказує на філософсько-етичну дилему між самовизначенням і впливом обставин на поведінку людини. Це здатність людей самостійно визначати свою поведінку [8]. Визначаючи свободу як філософське поняття і як прояв справжньої свободи в суспільстві, треба зазначити, що сучасне розуміння свободи містить у собі можливість безперервного розвитку та вираження внутрішнього потенціалу людини в соціальному контексті. Оскільки свобода – це насамперед особисте відчуття кожної людини, її цінність має безліч вимірів. Свобода людини формується через рівень її внутрішнього розвитку та розвитку культури, що визначає її поведінку, вчинки, самовизначення та можливість вибору. Брак вибору рівносильний відсутності свободи.

Із свободою вибору та ментальністю напругу пов'язані ідея права на «приватне життя». Орієнтація на європейські стандарти управління України вимагає утворення ефективного механізму забезпечення та захисту немайнових прав особи. В контексті долучення України до Ради Європи, послідовного підходу до європейської інтеграції та подальших демократичних реформ удосконалення захисту немайнових прав громадян є особливо важливим та суттєвим завданням. Поняття «право на особисте життя» ілюструє важливість і широту вибору, який може бути частиною цього «особистого життя». Свобода особистого вибору, включно з вибором стосунків і способу життя, є суттєвою частиною цього поняття [9].

Категорія «менталітет» є однією з фундаментальних психічних і соціально-психологічних характеристик як окремої людської особистості, так і держави загалом. Під терміном «менталітет» розуміють стійкі структури на найглибших рівнях колективної та індивідуальної свідомості й підсвідомості [2].

Ці структури визначають вподобання, схильності та орієнтації людей, в них виявляється національна ідентичність, загальноновизнані цінності та соціальна психологія.

Менталітет охоплює загальні та глибокі аспекти людського сприйняття, свідомі та підсвідомі, раціональні та емоційні. З іншого боку, це глибинне джерело думок, ідеології, переконань, почуттів та емоцій. Менталітет нації зумовлює її сприйняття світу та взаємодію з навколишнім світом. Український менталітет – це виключно український спосіб сприйняття світу, який суттєво впливає на історичний шлях України та визначення її ідентичності.

Поняття свободи тісно пов'язане з особистістю і суспільством, у якому вона перебуває. Питання про свободу виникає в процесі становлення особистості та розвитку соціальних характеристик і відмінностей на основі індивідуального досвіду. Люди бувають або вільними, або невільними. Невільні вони тому, що є зовнішній світ, який упереджено ставиться до них і надає їм лише обмежений вибір форм, способів і послідовності дій. Людина також є невільною через наявність обмежень на її діяльність, таких як фізичні можливості, інтелектуальні здібності, технологічні обмеження, характер соціальної системи та інші чинники [1, с. 13].

Кожна етнічна група, нація, суспільство, громада та людина визначаються насамперед своєю культурою, що виявляється в повсякденній поведінці, мові, одязі та інших

аспектах життя. Долучення людини до культури – це процес формування її власної системи цінностей. Під час засвоєння культури людина стає унікальною особистістю і стає спроможною жити в суспільстві як його повноправний представник, взаємодіяти з іншими людьми та розвивати діяльність у процесі творення предметів культури. Культура – це комплексна накопичена спадщина духовних і матеріальних цінностей, що формувалася впродовж усієї історії народу або групи народів. Вплив культури на людину суперечливий. З одного боку, цей вплив проявляється як соціалізація і передбачає адаптацію індивіда до цінностей, норм і знань, що є в суспільстві. З іншого боку, культура сприяє індивідуалізації, тобто розвитку унікальних властивостей і здібностей людини.

Культурні чинники відіграють важливу роль у формуванні менталітету та свободи вибору людини. Основними аспектами впливу культури на індивідуальний вибір є (рис. 1):

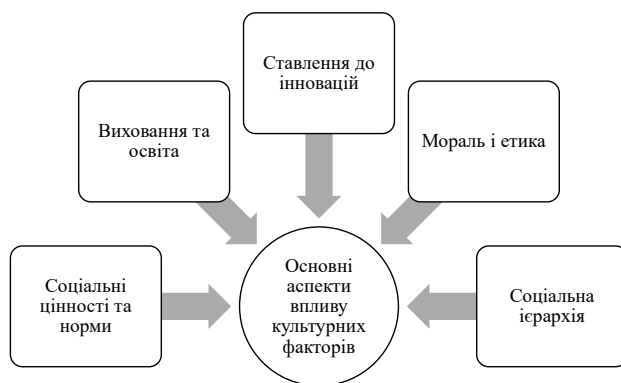

Рис. 1. Основні аспекти впливу культурних чинників на індивідуальний вибір

Джерело: власне розроблення автора

Ці аспекти свідчать про те, що культурні чинники відіграють важливу роль у формуванні індивідуального вибору та менталітету. Хоча більшість людей адаптуються до культурних норм свого оточення, деякі дотримуються цінностей, які різняться від сформованих стереотипів.

Сучасні технології та різні інформаційні платформи можуть обмежувати свободу вибору людини та створювати певні умови. Це може відбуватися через свідоме маніпулювання інформацією або встановлення обмежень, спрямованих на задоволення інтересів певних споживачів чи компаній. Внаслідок такого втручання вибір людини може бути обмежений або спрямований у певному напрямі, який не завжди відповідає її цінностям і переконанням [10, с. 120].

Сучасне покоління в Україні зростає в ситуації, коли система цінностей радикально змінилася, а державних інститутів соціалізації немає. Традиційні цінності радянського періоду, такі як почуття обов'язку, підпорядкування державних інтересів особистим, толерантність та ентузіазм, поступово поступаються місцем новим цінностям, що народжуються на тлі ринкових і демократичних перетворень. Серед нових цінностей найбільший акцент робиться на:

- матеріальному достатку;
- свободі вибору переконань та способу життя;
- прагматичному підході.

В сучасних європейських умовах особистий вибір вимагає від людей прояву такту, толерантності та поваги до гідності інших людей у спілкуванні з загальною культурою та середовищем. Токсичність у взаємодії та взаємовідносинах між людьми розглядається як невідповідність нормам цивілізованого комунального життя.

Складний процес європейської інтеграції України передбачає формування культури вибору поодиноких українців, заснованої на етиці соціального спілкування. Це має бути закріплено у вимогах системи освіти та розвитку, а також у підготовці державних службовців, адміністраторів і менеджерів приватного сектору. В сучасній Європі важлива безперервність процесу освіти та підготовки кадрів, оскільки соціальні умови та можливості постійно змінюються та оновлюються [4].

Висновки. Поняття свободи та індивідуального вибору є важливими елементами сучасного суспільства та індивідуального життя. Вони глибоко вкорінені у філософії, праві та культурних цінностях. Свобода вибору визначає здатність людини до усвідомленого прийняття рішень. Духовність впливає на сприйняття свободи вибору. Різні культурні традиції впливають на сприйняття індивідами свободи вибору. Основними аспектами впливу культури на індивідуальний вибір є соціальні цінності та норми, виховання та освіта, ставлення до інновацій, мораль та етика, соціальна ієрархія. Ці аспекти свідчать про те, що культурні чинники відіграють найважливішу роль у формуванні індивідуального вибору та менталітету.

Сучасні виклики, зокрема агресія та конфлікти, підкреслюють значення цінностей свободи та відповідальності й необхідність переосмислення ролі особистості в побудові громадського суспільства.

Перспективи подальших досліджень полягають в аналізі ролі сучасних технологій, зокрема соціальних мереж, у формуванні індивідуального вибору та уявлень про свободу.

Список використаної літератури

1. Атаманюк З. М. Стратегіями свободи як основоположної цінності сучасного суспільства. *Scientific Journal Virtus*. 2020. № 41. С. 12–16. URL: <http://virtus.conference-ukraine.com.ua/Journal41.pdf#page=12> (дата звернення: 19.10.2023).
2. Бабаєва Б. А. Ментальність як соціокультурний фактор розвитку суспільства. *Наукове пізнання: методологія та технологія*. 2018. № 1(40). С. 16–21. URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/7153/1/Babayeva%20Bayaz%202018%201.pdf> (дата звернення: 19.10.2023).
3. Гюльхан Ю. Б. Цінність свободи в українській ментальності. *Методологія та технологія сучасного філософського пізнання* : матеріали IV Міжнародної наукової конференції (м. Одеса, 20–21 травня 2022 р.). Одеса, 2022. С. 62–64. URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/15487/1/Gulhan%202022.pdf> (дата звернення: 19.10.2023).
4. Дишлевий І. Психологія особистісного вибору в умовах європейської інтеграції України. *Проблеми політичної психології*. 2022. № 26. DOI: <https://doi.org/10.33120/porr-vol26-year2022-103> (дата звернення: 19.10.2023).
5. Доброносова Ю. Д. Вибір як спосіб самоздійснення особистості у повсякденні війни. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2023. № 41. С. 34–39. DOI: <https://doi.org/10.32782/apfs.v041.2023.6> (дата звернення: 19.10.2023).
6. Кузьменко О. В. Свобода як принцип Конституції і цінність громадянського суспільства. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2021. № 1(36). С. 12–16. DOI: <https://doi.org/10.32837/ryuv.v0i1.723> (дата звернення: 19.10.2023).

7. Поцорко О. Ю. Свобода та відповідальність як філософсько-правові цінності. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 1. С. 86–93. DOI: <https://doi.org/10.32782/2311-8040/2023-1-11> (дата звернення: 19.10.2023).
8. Прокопенко О. В. Свобода вибору та екзистенція людини. *Аграрна галузь сучасної України: проблеми та перспективи розвитку* : зб. матеріалів І Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Слов'янськ, 14 травня 2021 р.). Слов'янськ, 2021. С. 464–465. URL: https://www.researchgate.net/profile/Nazim-Nikiforov/publication/353013913_Agrarna_galuz_sucasnoi_Ukraini_problemi_ta_perspektivi_rozvitku/links/60e41048a6fdccb7450b5104/Agrarna-galuz-sucasnoi-Ukraini-problemi-ta-perspektivi-rozvitku.pdf#page=464 (дата звернення: 19.10.2023).
9. Резворович К. Р. Право на особисте життя vs право на приватне життя: дискусійність співвідношення категорій. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2020. № 1. С. 96–102. URL: <https://er.dduvs.in.ua/handle/123456789/4643> (дата звернення: 19.10.2023).
10. Синчак Б. Свобода вибору та свобода дій у площині українських масмедіа. *Вісник Львівського університету*. 2022. № 51. С. 106–124. DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/vjo.2022.51.11400> (дата звернення: 19.10.2023).

FREEDOM OF CHOICE AND MENTALITY: THE INFLUENCE OF CULTURAL FACTORS ON INDIVIDUAL CHOICE

Oleksandr Boroday

*Cherkasy State Technological University,
Department of Philosophical and Political Science
Shevchenko Boulevard, 460, 18000, Cherkasy, Ukraine*

The issue of freedom of choice and mentality is quite relevant in the modern world, where understanding the influence of culture on individual choice becomes an important prerequisite for development, business, politics, science and society as a whole. This topic is especially important in the context of the information society and European integration. The purpose of the article was to analyze the concepts of “freedom of choice” and “mentality”, to determine how they are interconnected and how the cultural environment influences the formation of individual choice. The concept of “choice”, “freedom”, “mentality” is characterized. The concept of freedom is inextricably linked with the individual and the society in which it exists. The problem of freedom arises in parallel with the formation of a personality and the development of its social characteristics and various personal experiences. Choice is a key aspect of human life that allows individuals to realize themselves and shape their identity through a dynamic narrative. Freedom of choice is a key aspect of human life, important for self-realization and identity formation. Mentality, in turn, affects the perception of a person's freedom of choice. It was determined that the main aspects of the influence of culture on individual choice are social values and norms, upbringing and education, attitude to innovations, morals and ethics, social hierarchy. These aspects testify to the decisive role of cultural factors in the formation of individual choice of personality and mentality. Most people adapt to the cultural norms of their environment, but some individuals may differ in their values from the general stereotypes. The complex processes of the European integration of Ukraine involve the formation of a culture of personal choice for Ukrainians, which is based on the ethics of social communication. This should be enshrined in the system of education and upbringing, as well as in the training of public servants, state managers and managers in private business. It is important to note that the modern European context implies a continuous process of education and upbringing of a person, since social conditions and opportunities are constantly changing and updating.

Key words: cultural influence, psychological aspects, choice, freedom of choice, personal choice, values, identity.

УДК 504.75.13.101.1

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.50.2>

ІСТОРІЯ ПОНЯТТЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ В ФІЛОСОФІЇ

Руслан Васильченко

*Національна академія Національної гвардії України,
гуманітарний факультет, кафедра соціально-гуманітарних дисциплін
вул. Героїв Нацгвардії, 28, 21001, м. Вінниця, Україна*

Стаття присвячена докладному аналізу та історії розвитку поняття справедливості в філософії, розглядаючи його еволюцію від античних думок до сучасних течій. Розглядаючи початкові античні думки і прослідковуючи еволюцію цього поняття через різні епохи, від античності до сучасності, стаття ставить за мету розкрити глибинні трансформації та контекстуальні зміни, що впливали на розуміння справедливості. Зокрема, акцент робиться на внеску видатних філософів, таких як Платон, Аристотель, Тома Аквінський, та інших, в формування і розвиток цього поняття справедливості в філософії.

У сучасній філософії справедливість розглядається в різних контекстах, таких як соціальна, економічна, гендерна, екологічна тощо. Різні філософські течії, включаючи лібералізм та соціалізм, пропонують різні підходи до досягнення справедливості в сучасному суспільстві. Сучасний глобалізований та цифровий світ створює нові виклики для розуміння справедливості, такі як глобальна соціальна рівність, цифрова правосвідомість та захист особистої інформації.

У контексті глобалізації з'явилися нові питання про глобальну справедливість та взаємодію між різними культурами та суспільствами. Філософи розглядають, як розширити принципи справедливості на світовому рівні. З розвитком технологій виникають нові моральні та етичні питання, пов'язані з справедливістю у використанні та розподілі технологій. Виникають дебати про доступ до новітніх технологій, приватність та справедливість в інформаційному суспільстві. Сучасні філософські дебати активно досліджують ці питання, спрямовані на розуміння та розвиток концепцій справедливості в умовах сучасного світу. Цей шлях еволюції поняття справедливості підкреслює його глибокий інтелектуальний і культурний контекст, а також постійну необхідність переосмислення та адаптації відповідно до змін у суспільстві.

Ключові слова: філософія, справедливість, відродження, просвітництво, історія, сучасна філософія, соціальний конструктивізм, лібералізм, суспільство.

Постановка проблематики. У контексті філософії історія поняття справедливості визначалася різними шляхами та витікала з різних культурних, релігійних та соціальних контекстів. Справедливість як філософська категорія пройшла великий еволюційний шлях від античних філософських шкіл до сучасних дебатів. Однак несвідомість частини цього історичного розвитку може призвести до неправильного розуміння сутності та значення справедливості в сучасному суспільстві. Ідеї про справедливість розвивалися в античних філософських школах, таких як платонізм і аристотелізм, і впливали на подальших філософів та теоретиків. Наприклад, якщо історія країни містить періоди системної нерівності, дискримінації або порушень прав людини, це може залишити слід на сприйнятті справедливості в цьому суспільстві. Люди, які несвідомо або невірно осмислюють історію, можуть не розуміти причини та наслідки таких явищ і, отже, неадекватно оцінювати потреби в справедливості та рівності.

Для покращення розуміння справедливості в сучасному суспільстві важливо вивчати історію, включаючи теми, пов'язані із соціальною справедливістю, правами людини

та боротьбою за рівність. Також важливо виховувати критичне мислення та відкритість до різноманітних перспектив, щоб уникнути спрощень і стереотипів у розумінні складних питань справедливості в суспільстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні дослідження можуть досліджувати, як поняття справедливості розглядаються в різних культурних та релігійних традиціях. Філософи можуть вивчати, як ці різноманітні погляди взаємодіють у глобалізованому світі. Кожна особа хоч раз у своєму житті розглядає питання справедливості. Ми часто аналізуємо, чи є справедливими різні явища. Філософія справедливості була предметом досліджень багатьох науковців, істориків. Ми можемо виділити таких як О. Гришук, А. Козловський, В. Левкулич, А. Пашаєва, О. Скакун, В. Трубніков та інші.

Формулювання цілей. Основною метою дослідження є ретельний аналіз історії формування та зміни поняття справедливості у філософії. Висвітлення впливу культурних, релігійних, та соціальних факторів на розвиток цього поняття дозволить зрозуміти, як справедливість трансформувалася та адаптувалася до різних історичних умов.

Виклад основного матеріалу. Від давніх часів людство прагнуло розуміти і визначити сутність справедливості через призму філософських роздумів. Поняття справедливості перетиналося з релігійними, етичними та соціокультурними контекстами, віддзеркалюючи еволюцію суспільства та його ціннісних уявлень. Завдяки внеску видатних філософів крізь віки, таких як Платон, Аристотель, Юстиніан, і Сенека, історія поняття справедливості стала складним лабіринтом ідей, що визначали нашу уяву про справедливий порядок у світі. Цей еволюційний шлях відкриває перед нами глибини філософського розуміння, яке віддзеркалює не лише трансформації ідеї справедливості, але й її роль у формуванні суспільства та правової системи. Центральною проблемою філософського світоглядного розгляду історичного процесу, його смисловим ядром теж є відношення «людина – світ історії», але у філософському світогляді питання про місце, покликання й діапазон ролей особи у перебігу та розумінні історичного процесу постає й вирішується зовсім інакше, ніж у історичних світоглядах попередніх типів [1, с. 71].

В античній Греції Платон висловив свої роздуми про справедливість у відомому творі «Політеія». За його концепцією, ідеальна держава має бути побудована на принципах справедливості, де кожна людина виконує роботу, до якої вона приречена від природи. Аристотель розглядав справедливість як частину його загальної етики. Він виділяв два види справедливості: справедливість розподілу (поштовхи до розподілу ресурсів) та справедливість замінування (взаємні зобов'язання в рамках спільноти). У Східному Римі важливий внесок у розуміння справедливості зробив Юстиніан у своєму «Кодексі», що визначав юридичні норми та принципи. У східній філософії справедливість розглядається з іншого ракурсу. Наприклад, в конфуціанській традиції акцент робиться на справедливості через розуміння взаємовідносин та підтримки гармонії в суспільстві.

Справедливість – це одне з ключових понять у філософії, яке вивчається в галузі етики та політичної філософії. В цьому визначенні справедливість пов'язана з поняттям справедливості. Справедливість вважається рівністю або відповідністю між тим, що людина отримує, і тим, що вона внесла або заслуговує отримати. Це може означати виплату винагороди за працю, відповідальність за порушення закону або інші форми взаємовідносин в суспільстві. Деякі філософи визначають справедливість як рівність у розподілі ресурсів, прав та можливостей. Такий підхід вважає, що справедливість втілюється в тому, щоб кожен член суспільства мав рівні шанси та можливості для розвитку свого потенціалу. Інші філософи, вбачають справедливість у взаємодії, заснованій на повазі до індивідуальних прав та гідності. Вони вважають, що справедливість полягає в тому, щоб кожен індивід мав можливість реалізувати свої власні цілі та цінності, не обтяжуючи інших [2, с. 114].

В давньогрецькій філософії справедливість вивчалася і обговорювалася в роботах численних видатних філософів. Основні ідеї щодо справедливості можна знайти в творах таких давньогрецьких філософів, як Платон і Аристотель. У своїх діалогах, зокрема у «Політії», Платон висловлює свої погляди на ідеальну державу та справедливість. За Платоном, ідеальна держава повинна бути побудована на принципах справедливості. Він вводить концепцію «тріади» – розподілу суспільства на філософів, воїнів і виробників, кожен з яких відповідає за свою відповідну роль у суспільстві. Філософом, на думку мислителя, людина може стати тільки тоді, коли вона прагне зрозуміти основи і причини людських вчинків, встановити загальні принципи, якими повинна керуватись у своєму житті та діяльності [3, с. 7]. Справедливість полягає в тому, щоб кожен виконував свою функцію та не втручався в функції інших.

Аристотель розглядав справедливість у своїй «Етиці Нікомаха». Він визначав справедливість, як середній стан між недостатністю та перебільшенням, у відносинах між людьми. Аристотель також розрізняв два типи справедливості: справедливість в розподілі ресурсів і справедливість в обміні. Справедливість для нього також включала в себе ідею рівності, але це не рівність усіх, а рівність у відповідності до заслуг і внеску кожного індивіда в суспільство. Ці два великі філософи внесли значний внесок у розуміння справедливості у давньогрецькій філософії. Їхні ідеї вплинули на подальший розвиток етики та політичної філософії в історії філософії.

У середньовічній філософії, особливо в досягненнях або специфічних концепціях справедливості, часто дивились крізь призму релігійного розуміння. Середньовіччя було періодом, коли християнство вже було центральним елементом європейської культури, і багато філософських ідей були впливовані або розглядалися в контексті християнської традиції. Святий Августин, визначний християнський теолог та філософ, розглядав справедливість в контексті божественного порядку. Він підкреслював, що справедливість людей пов'язана з їхньою вірою і покоренням волі бога. Справедливість, за Августином, виходить з божественного закону та внутрішньої моралі, яку дає людям Бог. Питання про божественну справедливість та людську відповідальність в філософії і релігії вивчається у контексті того, як люди сприймають взаємодію між вищим порядком (часто розглядуваним як божественний) та своєю власною моральною та етичною поведінкою. В багатьох релігіях вірять, що справедливість має божественне коріння. Бог, як вищий суддя, визначає, що є справедливим або несправедливим. Божественна справедливість часто розглядається як вищий, абсолютний стандарт, який визначає правильність чи неправильність дій. Загалом, взаємодія божественної справедливості та людської відповідальності визначає, як люди взаємодіють з моральними і етичними стандартами, які вони вважають божественними, і як це впливає на їхню поведінку в суспільстві [4, с. 43].

Тома Аквінський, інший видатний християнський філософ середньовіччя, розвинув ідеї Аристотеля, вносячи їх в християнський контекст. Він визнавав справедливість як чесність і був переконаний, що справедливість потребує вірності перед Богом. Також він розглядав справедливість як суспільну вірність, яка повинна бути заснована на чесності та взаємному повагу. Всі ці філософи враховували християнські моральні принципи та богословські ідеї в їхньому розумінні справедливості. Справедливість для них була чітко пов'язана з божественним порядком, моральними цінностями та внутрішньою вірою.

Під час Відродження почалося вивчення та переосмислення класичних текстів, зокрема творів античних філософів, таких як Платон і Аристотель. Це сприяло розумінню різних підходів до справедливості та викликало нові роздуми щодо ролі індивіда в суспільстві. Відродження (Ренесанс) – це період в історії Європи, який тривав приблизно

з XIV по XVI століття і відзначався поновленим інтересом до класичної античності, розвитком гуманітарного мислення і змінами в мистецтві, науці, літературі та філософії. Переосмислення поняття справедливості в цей період відбувалося в контексті нових ідей та парадигм. Великі політичні філософи, такі як Макіавеллі та Томас Мор, вносили свої унікальні вклади в розуміння справедливості. Макіавеллі, у своїх творах, вивчав реальність політичного владарювання і висловлював ідеї реалізму та необхідності владарювання в інтересах стабільності. З іншого боку, Томас Мор у своєму творі «Утопія» пропонував ідею ідеального суспільства, де справедливість базується на спільному добрі та розумінні загального благополуччя [5, с. 210]. Відродження внесло свіжий погляд на справедливість, де людські цінності, розуміння суспільних відносин і розвиток правових принципів спільно формували нові ідеї та концепції справедливості.

Сучасні тенденції в розумінні справедливості відображають широкий спектр поглядів, які враховують соціокультурні, політичні та етичні аспекти. Філософи сучасності активно вивчають та розвивають ідеї соціальної справедливості. Це включає аналіз різниці у статусі, можливостях та ресурсах між різними групами суспільства. Питання гендерної справедливості, рівноправ'я та визнання прав менших груп стали центральними. Гендерна справедливість – це концепція, що стосується рівноправ'я, рівності та справедливого ставлення до осіб незалежно від їхньої гендерної приналежності. Ця тема стала важливим об'єктом дослідження та обговорення в сучасному суспільстві, і філософи активно вивчають різні аспекти гендерної справедливості. Вони розглядають, як ці стереотипи формуються, утримуються та як їх можна подолати для забезпечення більшої гендерної рівності. Філософи досліджують причини та наслідки насильства, спрямованого на особи через їхню гендерну приналежність. Гендерна справедливість вимагає захисту всіх людей від гендерно обумовленого насильства. Серйозне зосередження уваги на проблемах екологічної справедливості, де розуміння взаємодії людини із середовищем враховується при визначенні справедливих вирішень у сфері екології та сталого розвитку.

Філософи, соціологи, та інші науковці активно вивчають, як різні культурні перспективи взаємодіють і впливають на різні аспекти суспільства, включаючи справедливість. Однак, незважаючи на різноманіття поглядів на справедливість, важливо визнати постійний пошук гармонії між індивідуальними та колективними інтересами, а також розвиток принципів, що забезпечують справедливість у різних сферах суспільства. Історія поняття справедливості свідчить про постійний процес динамічного вдосконалення та адаптації цієї концепції до змінюючихся умов та цінностей суспільства. Одним із напрямків досліджень є критика етноцентризму, тобто тенденції вважати власну культуру нормою і вимірювати інші культури за цими власними стандартами. Філософи розвивають підходи, щоб уникнути такого етноцентризму та створювати більш об'єктивні та справедливі концепції. Іншим важливим аспектом є розгляд справедливості як міжкультурного явища [6, с. 120]. Вивчаються питання взаємодії різних культурних систем у сучасному світі, а також шляхи забезпечення справедливості для представників різних культур та груп. Серед підходів до культурної справедливості можна виокремити концепцію «культурних прав», що визнає право кожної культури на власний розвиток та самовираження. Також акцентується увага на уникненні дискримінації та нерівності, пов'язаних з культурними чи етнічними характеристиками. Загальною метою цих досліджень є розробка підходів до справедливості, які б враховували культурну різноманітність і гарантували рівні права та можливості для всіх представників суспільства, незалежно від їхньої культурної приналежності.

Справедливість у сфері правосуддя залишається важливою і актуальною темою для філософів, правозахисників та законодавців. Гарантування рівного доступу до правосуддя

для всіх громадян є ключовим аспектом справедливості. Це означає, що всі мають мати можливість захищати свої права в судовому порядку без дискримінації. Філософи розглядають питання доступності та ефективності правової системи. Також, досліджують справедливість покарань та визначення того, що вважається адекватним та пропорційним покаранням за вчинені правопорушення. Вони розглядають, як покарання може відповідати вагомості злочину та враховувати індивідуальні обставини.

Сучасні філософські розмови про справедливість стають більш комплексними і охоплюють різноманітні аспекти життя в сучасному глобальному суспільстві. Розуміння справедливості вже давно виходить за межі лише соціально-економічних відносин і тепер включає в себе також культурні, технологічні та юридичні аспекти. Це свідчить про необхідність адаптації філософських концепцій до нових реалій глобалізованого світу. Зростання культурної різноманітності, швидкий технологічний прогрес, а також глибока взаємодія різних частин світу створюють складні виклики, які потребують глибокого розуміння справедливості та її ролі в різних контекстах. Філософи вивчають, як різні аспекти життя, такі як культурна різноманітність, технологічний прогрес, та правосуддя, взаємодіють та впливають один на одного. Вони розробляють нові теорії справедливості, які враховують ці зміни та допомагають знайти баланс між різними інтересами та цінностями. Цей комплексний підхід важливий для створення більш справедливого та взаєморозуміючого суспільства, яке може впоратися із сучасними викликами та проблемами. Отже, сучасні філософські розмови про справедливість стають не лише академічними дебатами, але й інструментами для вирішення реальних проблем у сучасному світі.

Висновки. Підводячи підсумок нашого дослідження, розглядаючи історію поняття справедливості в філософії, можна визначити, що цей термін переживав численні еволюції та трансформації протягом віків. Від античних думок Сократа, Платона та Аристотеля, які визначали справедливість через ідею загального добра і гармонії в суспільстві, до сучасних концепцій справедливості в контексті прав людини та соціальної рівності. Ця еволюція поняття справедливості свідчить про постійні зміни в сприйнятті цієї філософської концепції. В античних часах великі філософи підкреслювали важливість гармонії в суспільстві і загального добра як фундаментальних складових справедливості. Спостереження індивіда в контексті його взаємодії з оточуючим суспільством зазнавало змін під впливом нових ідей та соціокультурних трансформацій. У період Відродження та Просвітництва філософи наголошували на індивідуальних правах та свободах, враховуючи потреби окремого громадянина. Це викликало переосмислення ролі держави та суспільства в забезпеченні справедливості. У сучасному контексті, ідеї справедливості тісно пов'язані з правами людини, соціальною рівністю та боротьбою за справедливі умови для всіх членів суспільства. Історія розвитку поняття справедливості відображає глибокі зміни у відношенні до цієї концепції, від універсальних ідеалів до більш індивідуалізованих та соціально-орієнтованих підходів. Переосмислення цього терміну в різних епохах свідчить про пошук оптимальних форм справедливості для задоволення потреб суспільства та індивіда.

Зміст поняття справедливості визначався різними культурними, соціальними та історичними умовами. Правосуддя в епоху Відродження та Просвітництва отримало нові виміри під впливом ідеї індивідуальних прав та свобод людини. У ХХ столітті концепція справедливості стала невіддільною від боротьби за громадянські права та рівні можливості. Соціальна справедливість та рівність перед законом стали ключовими пунктами у глобальних дискусіях. Рухи за громадянські права, фемінізм, та інші соціальні рухи висували вимоги до створення справедливого суспільства, в якому кожна особа має рівні можливості та доступ до прав і ресурсів. Від зосередження на індивідуальних правах у Відродженні,

до активної боротьби за громадянські права у ХХ столітті, це поняття відображає глибокі трансформації в уявленні суспільства про справедливість та суспільний порядок.

Такий пошук гармонії та адаптація поняття справедливості відображають не лише різноманіття світоглядів у різних культурах та епохах, але й глибоку потребу суспільства в постійному вдосконаленні своїх ідей та цінностей. Справедливість, як концепція, повинна враховувати різноманіття інтересів та потреб індивідів, а також дбати про встановлення балансу між цими інтересами та колективними потребами.

Історія поняття справедливості служить ілюстрацією постійного стремління суспільства до створення системи, яка б забезпечувала справедливість у різних сферах, включаючи правосуддя, економіку, соціальні відносини та політику. Розвиток принципів справедливості є відповіддю на зміни у внутрішньому та зовнішньому середовищі суспільства. Важливо визнати, що поняття справедливості є динамічним та еволюційним, і його тлумачення відображає культурні, соціальні та історичні реалії епохи. Цей процес адаптації є необхідним для того, щоб справедливість залишалася релевантною та ефективною у змінюючому світі, де цінності та вимоги суспільства піддаються постійним перетворенням.

Список використаної літератури

1. Бойченко І. Філософія історії : підручник. Київ : Знання, 2000. 723 с.
2. Волинка Г. Філософія Стародавності і Середньовіччя в освітньому контексті : навч. посіб. / для студ. вищих навч. закл. Київ : Вища освіта, 2005. 543 с.
3. Історія філософії : навч. посіб. / Салій А., Зінченко Н., Біланов О. 2-ге вид., доп. Полтава : Дивосвіт, 2018. 192 с.
4. Костицький М. Філософські та психологічні проблеми юриспруденції. *Вибрані наукові праці*. Чернівці : Рута, 2009. С. 43–44.
5. Філософія : підручник / В. Бліхар, М. Цимбалюк, Н. Гайворонюк, В. Левкулич, Б. Шандра, В. Свищо. 2-ге вид., перероб. та доповн. Ужгород : Говерла, 2021. 440 с.
6. Філософія історії : навч. посіб. А. Найчук, С. Ганаба. Кам'янець-Подільський : Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2020. 204 с.

HISTORY OF THE CONCEPT OF JUSTICE IN PHILOSOPHY

Ruslan Vasylchenko

*National Academy of the National Guard of Ukraine,
Faculty of Humanities, Department of Social and Humanitarian Disciplines
Heroiv Natshvardii str., 28, 21001, Vinnytsia, Ukraine*

This research paper is devoted to a detailed analysis and history of the concept of justice in philosophy, considering its evolution from ancient thoughts to modern trends. By examining the initial ancient thoughts and tracing the evolution of this concept through different epochs, from antiquity to modernity, the article aims to reveal the deep transformations and contextual changes that have influenced the understanding of justice. In particular, the emphasis is placed on the contribution of prominent philosophers such as Plato, Aristotle, Thomas Aquinas, and others to the formation and development of this concept of justice in philosophy.

In modern philosophy, justice is considered in different contexts, such as social, economic, gender, environmental, etc. Different philosophical movements, including liberalism and socialism, offer different approaches to achieving justice in modern society. Today's globalised and digital world poses new challenges to the understanding of justice, such as global social equality, digital legal awareness and the protection of personal information.

In the context of globalisation, new questions have emerged about global justice and the interaction between different cultures and societies. Philosophers are considering how to extend the principles of justice on a global scale. With the development of technology, new moral and ethical questions arise related to the fairness of the use and distribution of technology. There are debates about access to the latest technologies, privacy and justice in the information society. Contemporary philosophical debates are actively exploring these issues, aimed at understanding and developing the concepts of justice in the modern world. This path of evolution of the concept of justice emphasises its deep intellectual and cultural context, as well as the constant need for rethinking and adaptation in accordance with changes in society.

Key words: philosophy, justice, renaissance, enlightenment, history, modern philosophy, social constructivism, liberalism, society.

УДК 130.2.-316.32

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.50.3>

ОСОБЛИВІСТЬ РОЗУМІННЯ КОНЦЕПЦІЇ «ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА», ЩО САМООРГАНІЗУЄТЬСЯ: ОБРАЗНО-СЕМІОТИЧНИЙ ВИМІР

Віктор Ворніков

*Державний університет інтелектуальних технологій та зв'язку,
кафедра психології та педагогіки
вул. Ковальська, 1, 65023, м. Одеса, Україна*

В статті розглядаються уявлення стосовно витоків поняття «інформаційне суспільство» та самого концепції, пошуки змісту якого тривають і при цьому залишаються відкритими методи подальшого дослідження. Розкриваються положення, що становлення інформаційного суспільства актуалізує аксіологічну проблематику, змінюючи соціальні умови індивідуального та суспільного буття, що метою інформаційного суспільства є забезпечення Правових і соціальних гарантій того, що кожний індивід зможе отримати всю необхідну інформацію для задоволення своїх потреб, а масові комунікації в умовах зростаючої кількості інформації та подання її через посередників, зменшують контакт зі справжньою реальністю, оскільки втрачаються критерії розрізнення реального і віртуального, цінності і сурогату. На засадах положення, що в сучасному суспільстві системоутворюючими ознаками життєдіяльності є Інформація, а саме інформаційне суспільство є певним «Ідеальним типом» соціокультурного проекту, виявляється необхідність подовження дослідження концепту та його образно-семіотичного змісту, існує потреба в створеній певній концепції як моделі – від традиційного до сучасного смислового наповнення змісту «інформаційне суспільство» із поєднанням семіотичного рівня уявлень та на основі синтетичної моделі. Метою дослідження є розгляд концепції «інформаційне суспільство» та розкриття її сутнісних характеристик – від традиційних до сучасних. Виявити смислове наповнення змісту концепції «інформаційне суспільство», що самоорганізується та обґрунтувати розуміння образно-семіотичного виміру концепції «інформаційне суспільство» на основі поєднання уявлень образного, символічного, семіотичного рівня та застосування синтетичної моделі. У дослідженні застосовуються традиційні методи та концептуальні: семіотичний (інформаційний простір – це Інформація (Знаки-символи); особливий вид використання методи-положення (як концептуальна модель-метод): основні категорії постмодернізму; феноменологічний аналіз концепції «Інформаційне суспільство»; герменевтичний підхід – до установлених структурних компонентів концепції «Інформаційне суспільство», який враховує також інтенціональність певної концептуальної свідомості та рецептивний характер самого процесу взаємодії із інформацією. В Результатах розкриваються положення, що суттєвим є семіотичного рівня звернення – як доповнення, до вже існуючих поглядів та положень. Виокремлюється, що семіотичність простору концепції «інформаційне суспільство» визначаються як Взаємини та принципи взаємовідношення між «Техносферою» (інформаційно-віртуальний простір) і «Психосферою» (особистісно-інтелектуальний): на різних концептуально-проекційних рівнях: Модельному як Ідеальному; Теоретичному; Практичному, а Семіотичність концепту «інформаційне суспільство» – на основі Семіотичної структури Синтетичної моделі (як поєднання уявлень) на концептуально-проекційних рівнях проявлення: Модельному як Ідеальному; Теоретичному; Практичному. В висновках проводиться головна думка, що не існує остаточного та відповідного стійкого уявлення про зміст концепту «Інформаційне суспільство», але основними уявленнями є наступні: становлення інформаційного суспільства пов'язується із аксіологічною проблематикою; загальнодоступність інфокомунікацій впливає та змінює умови індивідуального і соціального; важливим є встановлення соціально-правових гарантій для отримання необхідної інформації для соціальних потреб кожного. Основні положення про Соціокультурне наповнення концепції «інформаційне суспільство» мають в основі традиційні уявлення

про принципи Самоорганізації суспільства з позицій загальних закономірностей соціальної самоорганізації як поєднання соціального порядку та соціального хаосу. Перспективи подальших розвідок. Існує необхідність подовження дослідження концепту та його змісту, потреба в створеній певній концепції як моделі – від традиційного до сучасного смислового наповнення змісту «інформаційне суспільство» із поєднанням семіотичного рівня уявлень та на основі синтетичної моделі та в аспекті уваги до окремих соціальних «віртуальних результатів» дії інформації в суспільстві.

Ключові слова: інформаційне суспільство, інформаційне суспільство, що самоорганізується, інформація, семіотичний простір, знак, концепт-модель.

Актуальність постановки проблеми. Незважаючи на те, що поняття «інформаційне суспільство» з'являється в середині ХХ століття, дослідження самого концепту та витоків змісту його концепції, що пов'язані із соціокультурним простором даного типу соціального устрою, тривають і до сьогодні. Вже саме виникнення ідеї інформаційного суспільства окреслює необхідність уваги до того, що змінюються соціальні умови індивідуального та суспільного буття, метою інформаційного суспільства є забезпечення Правових і соціальних гарантій того, що кожний індивід зможе отримати всю необхідну інформацію для задоволення своїх потреб, що масові комунікації в умовах зростаючої кількості інформації та подання її через посередників, зменшують контакт зі справжньою реальністю, оскільки втрачаються критерії розрізнення реального і віртуального, цінності і сурогату. В цілому, на основі уявлення, що в життєдіяльності сучасного суспільства особливо важливим елементом є Інформація, виявляється потреба дослідження від традиційного до сучасного смислового наповнення змісту «інформаційне суспільство».

Ступінь розробленості проблеми. Основні положення ґрунтуються на вже традиційних уявленнях: про «суспільство модерну» – як особливого соціокультурного виміру змісту уявлення про суспільство та зміни в ньому: теорії суспільства модерну (Ю. Габермас, З. Бауман, П. Бергер, Дж. Александер, П. Вагнер, Г. Терборн, А. Турен, В. Цапф), модель модернізації та ціннісних змін (Р. Інглхарт, К. Вельцель, Г.-Д. Клінгеман), неоінституціональний підхід («нові інституціональні теорії»: Д. Норт, Д. Аджемоглу, Н. Флігстін), підхід «збільшення спроможності» (А. Сен, М. Нусбаум, Ф. Комі), теоретична модель соціальної якості (В. Бек, Л. ван дер Месен, А. Уолкер, П. Еббот, К. Уоллес), теорія розвитку соціальної системи Т. Парсонса, теорії громадянських і соціальних прав, визнання та громадянської сфери (Т. Х. Маршал, Дж. Александер, В. Кимличка, Ч. Тейлор, Б. Тернер, А. Хоннет), теорії соціальної й політичної участі (С. Верба, Р. Далтон, С. Роккан, Г. Кітшелт, К. Ньютон); поняття «інформаційне суспільство» пов'язується із соціокультурною диференціацією даного типу соціального устрою (Р. Абдєєв, Д. Белл, Г. Бехманн, Г. Горохов, Л. Юнін, І. Хассан, М. Кастельс, М. Кузнецов, А. Крокер, С. Лем, О. Пунченко, А. Ракітов, Е. Тоффлер, А. Турен); концепція інформаційного суспільства зароджувалася у сфері економіки і пов'язана з проблемами обробки і управління великими обсягами економічних даних, ґрунтується «на економічному аспекті суспільних відносин» (П. Дракер) [1, с. 430]; про соціокультурне наповнення концепції «інформаційного суспільства»: виникнення концепції «інформаційного суспільства» (С. Кроуфорд) [2, с. 130]; введення поняття «індустрії знань» як п'ять секторів інформаційної діяльності у суспільстві: освіта, наукові дослідження і розробки, засоби масової інформації, інформаційні технології та інформаційні послуги (Ф. Махлуп) [3, с. 56]; про нову раціональність інформаційної епохи, яка заснована не на класичній ідеї «суспільного договору» або «соціальної згоди», а раціональності інтелектуальних технологій (Д. Белл); про сучасний погляд на інформаційне суспільство (М. Згуровський, В. Лях, О. Рубанець, В. Щербина, Л. Тимофєєва, Г. Лешкевич, С. Дацюк, Т. Береза): спрямовані на обґрунтування реалій суспільства, його характеристик

та виявленні факторів впливу на людину, а «суспільство та інформаційне суспільство стали «паралельними світами» і «у концепціях вчених існували нібито самі по собі» (Т. Береза) [4, с. 264–273]; звертаються до принципів самоорганізації суспільства з позицій загальних закономірностей соціальної самоорганізації як взаємин соціального порядку та соціального хаосу (В. П. Бранський).

Недостатньо вирішені частини проблеми. Незважаючи на те, що поняття «інформаційне суспільство» вже значний час пов'язується із сучасним соціокультурним простором, є необхідність подовження дослідження концепту та його змісту, існує потреба в створеній певній концепції як моделі – від традиційного до сучасного смислового наповнення змісту «інформаційне суспільство» із поєднанням семіотичного рівня уявлень та на основі синтетичної моделі.

Метою дослідження є розгляд концепції «інформаційне суспільство» та розкриття її сутнісних характеристик – від традиційних до сучасних. Виявити смислове наповнення змісту концепції «інформаційне суспільство», що самоорганізується та обґрунтувати розуміння образно-семіотичного виміру концепції «інформаційне суспільство» на основі поєднання уявлень образного, символічного, семіотичного рівня та застосування синтетичної моделі.

Основний зміст (Методологія дослідження). На основі уявлення, що сучасний соціокультурний простір є, перш за все, інформаційним семіотичним простором, повертаються положення методичного рівня: основні категорії постмодернізму: плюралізм, невизначеність, фрагментарність і мінливість, які виявляють динаміку соціального життя інформаційного суспільства (суспільні трансформації); з позицій загальних закономірностей соціальної самоорганізації, тобто взаємин соціального порядку та соціального хаосу розглядається соціальна згода (конвенція); феноменологічний аналіз концепції «інформаційне суспільство» – на засадах синонімічного простору із положень: семантики, синтактики та прагматики – як змістовно-функціональних характеристик суспільства; герменевтичний підхід – до установлених структурних компонентів концепції «Інформаційне суспільство» як до літературного твору, що передбачає розуміння його як структури, яка має певне значення, тобто як смислову єдність, наділену генеративною функцією смислотворення. Цей підхід враховує також інтенціональність певної концептуальної свідомості та рецептивний характер самого процесу взаємодії із інформацією.

Ідіоми дослідження: виявлення змістовних характеристик простору інформаційного суспільства (як становлення концепції) включає традиційні методи: концепція «Інформаційне суспільство» є символом – символічною як системний конструкт (символ, реальність, суспільство); семіотичний (інформаційний простір є соціокультурним простором, де Інформацією можливо вважати усе); семантичний (Знаки-символи) – знакове відношення є тріадичним: воно заключає в собі суб'єкт, знак та об'єкт; знаки є замісниками своїх об'єктів, про які оповіщають суб'єктів; знак вказує на існування в минулому, дійсному та майбутньому певної речі, події або стану (Сьюзен К. Лангер) [2, с. 458] та концептуальні методи: особливий метод (концептуальна модель-метод), де – умовні знаки, на відміну від природних, не пов'язані «реально» із тим, що визначають і це є синтетичною-об'єднуючим положенням для виявлення концепції «простору інформаційного суспільства: семіотична та семантична сфера»).

Основний зміст (Обговорення). У соціокультурному просторі XXI століття достатньо характерно проявлена тенденція до традиційного уявлення про інформацію – і до її соціального виміру, та поєднання цього уявлення із концепцією суспільства як соціального конструкту класичного рівня. В наукових дослідженнях, починаючи з 60-х років XX століття,

поняття «інформаційне суспільство» відображало соціокультурну диференціацію даного типу соціального устрою тощо. Незважаючи на постійні «Пошуки» відповідного уявлення про зміст концепту «Інформаційне суспільство», які тривають і до сьогодні, до соціокультурного наповнення концепції «інформаційного суспільства», на нашу думку, суттєвим є семіотичного рівня звернення – як доповнення, до вже існуючих поглядів та положень.

На засадах певного спроектованого та загального уявлення, виокремлюється із положень-пропозицій:

– про формування теорії-концепції інформаційного суспільства: концепція створена у сфері Економіки, а економічний аспект суспільних відносин передбачає і зміни у діловій та професійній культурі (П. Дракер) [1, с. 430]; у концепціях поширений технологічний чи ідеологічно-утопічний детермінізм, що не дає можливість відкрити поняття для вільної дискусії, а «соціальний аналіз повинен залишатися всередині концепції «інформаційного суспільства», а не поза нею» (Д. Лайон) [5, с. 380]; суспільство та інформаційне суспільство стали «паралельними світами» і «у концепціях вчених існували нібито самі по собі» (Т. Береза) [4, с. 264–273]; концепцію представлено як напрямок для вивчення перспектив розвитку інформаційних і телекомунікаційних технологій і наступних за ними соціокультурних змін. Третя промислова революція значною мірою ґрунтується на посиленні ролі телекомунікаційних та інформаційних технологій: «Сучасне суспільство живе за рахунок інновацій і соціального контролю за змінами, воно намагається передбачати майбутнє й здійснювати планування. Саме зміна в усвідомленні природи інновацій формує вирішальне теоретичне знання» [3, с. 44]. Нова раціональність інтелектуальних технологій дозволяє здійснитися теорії про впорядкування соціального життя: «Будь-який одиничний соціальний вибір може бути непередбачений, у той час як поведінка сукупності може бути окреслена настільки ж чітко, як трикутники в геометрії» (Д. Белл);

– про образне та символічне існування людей: називають товариство «програмованим», оскільки воно є не результатом природничо-історичного розвитку, а підсумком рішень, політики програм, має тенденцію «зникнення» соціального, так як суспільство постає не як «інституційно регульоване ціле», а як «арена конфліктів через використання символічних благ» (А. Турен) [6, с. 118]; в рамках інформаційного суспільства формується соціальна віртуальність, під якою розуміється система, в якій «матеріально-символічне існування людей, повністю занурене в установку віртуальних образів, у світ переконань, в якому символи несуть не просто метафори, але містять у собі життєвий досвід буття» (М. Кастельс);

– в цілому, особливо важливим є про системоутворюючі ознаки Інформації: розглядаючи її не тільки як ресурс суб'єктної діяльності, але і її результат: «інформація в самому широкому сенсі, тобто як передача знань, мала критичну важливість у всіх суспільствах, тому вона перетворилася в атрибут специфічної форми соціальної організації, в якій завдяки новим технологічним умовам, що виникли в даний історичний період, генерування, обробка і передача інформації стали фундаментальним джерелом продуктивності і влади» (М. Кастельс); інформація – це «позначення змісту, отриманого із зовнішнього світу у процесі нашого пристосування до нього й пристосування до нього наших почуттів» (Н. Вінер); роль інформації в сучасному світі і вплив процесу інформатизації на суспільство можна краще зрозуміти, якщо з'ясувати, якого типу інформація з'явилася, навіщо вона була потрібна, які групи у суспільстві її використали і для яких цілей (Ф. Уебстер) [7, с. 406];

– про принципи та механізми самоорганізації: уявлення про інформаційне суспільство як конструкцію соціуму, де особливу роль відіграють механізми Самоорганізації: підходи до визначення інформаційного суспільства є доволі спрощеними, і слід аналізувати

неінституціональні форми розвитку суспільства шляхом самоорганізації віртуальних структур-доменів. По суті, таке суспільство переживає велику кількість біфуркацій і стає самоорганізованою складною системою. Мінливість, стає в інформаційному суспільстві визначальною. Інформаційне суспільство – це певний процесуальний стан, пронизаний змінами і відкритий до інновацій (А. Борщов); вид соціальної організації є закономірним етапом розвитку техногенної цивілізації, оскільки він не тільки корелює з відповідним рівнем науково-технічного прогресу, а й визначає подальшу цивілізаційну динаміку: «Інформаційне суспільство належить до конструкцій соціуму, у створенні яких величезну роль відіграють як природні механізми самоорганізації, так і розвиток інформаційних технологій. Тому його не можна трактувати як результат тільки самоорганізації суспільства або як результат чергової технічної революції, зводячи процес його формування до розвитку засобів, що полегшують інформаційну взаємодію» (М. М. Мойсєєв).

Образний вимір концепції «інформаційне суспільство» (поєднання уявлень семіотичного рівня та синтетичної моделі) можливо розуміти: як Взаємини та принципи взаємовідношення між «Техносферою» (інформаційно-віртуальний простір) і «Психосферою» (особистісно-інтелектуальний): на різних концептуально-проекційних рівнях: Модельному як Ідеальному; Теоретичному; Практичному: Модельному як Ідеальному (особлива увага надається розкриттю взаємин між «техносферою» і «психосферою»: поширення персональних комп'ютерів стало важливим кроком у створенні глобального інтелектуального простору: наростаючий потік інформаційного обміну між людьми створив новий тип культури, у якій усе підлягає необхідності уніфікації з метою підвищення ефективності при передачі інформації від людини до людини, як особисто, так і за допомогою засобів масової інформації); Теоретичному (центром уваги є соціальні та психологічні трансформації при переході до суспільства «третьої хвилі» – інформаційної, та ті наслідки, які може спричинити цей перехід: «Третя хвиля» несе із собою якісно новий спосіб життєдіяльності, що ґрунтується на новому соціальному інституті, який можна було б назвати «електронним котеджем»; на радикально перетворених школах і корпораціях майбутнього [8, с. 323]); Практичному (цивілізація, що формується, несе із собою Новий кодекс поведінки та виводить нас за межі концентрації енергії, засобів та влади). Люди «третьої хвилі» почувають себе більш комфортно, зіштовхуючись із «бліпами» – інформаційними повідомленнями, уривком із пісні або вірша, заголовком, мультфільмом, колажем тощо. Люди «третьої хвилі» більше не зможуть запозичити готову ідеальну модель реальності, вони тепер самі повинні знову й знову винаходити її. Це відкриває більші можливості для розвитку індивідуальності, демасифікації особистості й культури (О. Тоффлер) [8, с. 468]).

Семіотичність концепції «інформаційне суспільство» – на основі Семіотичної структури Синтетичної моделі (як поєднання уявлень) на концептуально-проекційних рівнях проявлення: Модельному як Ідеальному; Теоретичному; Практичному: Модельному як Ідеальному (соціокультурне наповнення концепції «інформаційного суспільства» (як ідеї та моделі): концепція «інформаційного суспільства» має певні витоки (С. Кроуфорд) [2]; поняття «індустрії знань» ґрунтується на визначенні п'яти секторів інформаційної діяльності у суспільстві: освіта, наукові дослідження і розробки, засоби масової інформації, інформаційні технології та інформаційні послуги (Ф. Махлуп) [3]; соціокультурний простір Інформаційного суспільства є підґрунтям для соціокультурного «розуміння» віртуальної реальності); Теоретичному (соціокультурні проекції «інформаційного суспільства» (як соціального проекту життєдіяльності суспільства): вже з самого початку становлення Інформаційне суспільство-як утворення на економічних засадах (економічний важіль приносить нові форми соціальної нерівності-в можливостях, а у суспільстві на перший план

виходить платоспроможність як фактор, що визначає в тому числі і доступ до інформації); з виникненням нових форм стратифікації наступають зміни у владних відносинах, розподіл ресурсів і перспективи на майбутнє, особливістю соціальної структури є підвищена соціальна мобільність, а більшою мірою рухливі середні верстви: вони постійно переміщуються в соціальному, географічному, професійному та ін. аспектах. В цілому, в контексті соціальної стратифікації людина в соціальній групі втрачає своє значення у якості стратоутворюючої ознаки, соціальні кордони стають максимально розмитими, де людина отримує можливість зайняти те місце в суспільстві, яке відповідає її особистим якостям, а основними класоутворюючими критеріями стають рівень освіти людини і пов'язаний з ним характер професійної діяльності. У цих умовах у структурній організації суспільства відбуваються кардинальні зміни, оскільки соціальна диференціація здійснюється також відповідно до інформаційного критерію); Практичному (впровадження результатів Інформаційно-комп'ютерних технологій (в загальнодоступному вимірі їх використання) безпосередньо впливає на «Культурогенез» сучасного суспільства. В умовах ускладнення системи соціальної взаємодії одним з ключових її елементів є суб'єкт інфокомунікаційних інтеракцій, що володіє актуальними знаннями і технологіями соціального перетворення. Сучасні інформаційні технології змінюють не тільки матеріальне, а й духовне виробництво – виробництво знань: у результаті використання сучасних інформаційних технологій «формується новий тип дослідницької діяльності і мислення в суспільних науках, що характеризується більшою точністю, логічністю порівняно із традиційним мисленням суспільство знавців» (А. Урсул). Взаємодія та взаємовідношення людини і суспільства: із подальшим розвитком техніки, комп'ютерної технології та засобів телекомунікації інформаційного суспільства виникають нові види діяльності, що чітко вписуються і в нові засади взаємозв'язку і взаємодії людини і суспільства: відбувається формування комп'ютерної інформаційної реальності, реальності відносин, де людина присутня тільки ідеально, спостерігаючи змодельовані комп'ютером на екрані монітора візуальні моделі складних процесів. Людина перетворюється на свого роду оператора і маніпулятора, існуючого та чинного у віртуальному світі символічної реальності, для багатьох людей інформаційно-комп'ютерна реальність Інтернету більш значуща, ніж актуальна для них навколишня дійсність, оскільки більшу частину часу вони живуть у віртуальному інформаційному оточенні. Так Техносфера стає «феноменом соціальної історії і буття людини» (О. Балла).

Таким чином, стало можливим виокремити суттєве та надати уявлення про «концептуально-Семіотичну Експлікацію» концепції «інформаційне суспільство», що самоорганізується на образно-семіотичних засадах: Теоретичний простір: важливим критерієм інформаційного суспільства стає позиціонування переваги в соціумі людей з високим рівнем освіти та інтелекту, значного як в кількісному, так і в якісному відношенні – це люди, які здатні постійно підвищувати свій професійний рівень, розширяти кругозір, мислити відходячи від стереотипів, новаторські. У контексті даного стратифікаційного критерію, суспільство умовно можна поділити на три ключових шари: представники «технократичної еліти» (О. Бард), які надають ключовий вплив на соціальні процеси. Наступний щабель у соціальній ієрархії посідає середній клас кваліфікованих працівників. Найбільш значну частину становить нижчий клас, що складається з індивідів і соціальних груп, які не здатні адаптуватися до динамічних соціальних змін («робочі манекени» за визначенням Ж. Бодріяра); Практичний простір: по-перше, світоглядний тип людини у просторі інформаційного суспільства – це «універсал-«космополіт», який вільний від довління культурних традицій і норм, який прекрасно розуміє всю їх умовність, цінує перш за все споживання, в тому числі споживання інформації, і це інтелектуал, який володіє правилами будь-якої

мовної гри і настільки ж легко звільняється від них; по-друге, формування комп'ютерної інформаційної реальності, передбачає створення віртуальної реальності взаємовідносин, де людина присутня тільки ідеально, спостерігаючи змодельовані «комп'ютером візуальні моделі складних процесів».

Висновки. На основі концептуального сходження виокремлюється, що не існує остаточного та відповідного стійкого уявлення про зміст концепту «Інформаційне суспільство», але основними уявленнями є наступні: становлення інформаційного суспільства пов'язується із аксіологічною проблематикою; загальнодоступність інфокомунікацій впливає та змінює умови індивідуального і соціального; важливим є встановлення соціально-правових гарантій для отримання необхідної інформації для соціальних потреб кожного. Основні положення про Соціокультурне наповнення концепції «інформаційне суспільство» мають в основі традиційні уявлення про принципи Самоорганізації суспільства з позицій загальних закономірностей соціальної самоорганізації як поєднання соціального порядку та соціального хаосу; в «Пошуках» змістовного наповнення концепту «Інформаційне суспільство» зберігається суттєве, що елементом в структурі є Інформація. Суттєвим є образно-семіотичного рівня доповнення: Семіотичність простору концепції «інформаційне суспільство» (поєднання уявлень семіотичного рівня та синтетичної моделі) можливо уявляти як Взаємини та принципи взаємовідношення між «Техносферою» (інформаційно-віртуальний простір) і «Психосферою» (особистісно-інтелектуальний); Семіотичність концепту «інформаційне суспільство» – на основі Семіотичної структури Синтетичної моделі (як поєднання уявлень) на концептуально-проекційних рівнях проявлення: Модельному як Ідеальному; Теоретичному; Практичному. В цілому виявлено, що більш змістовною є «концептуально-Семіотична Експлікація» концепції «інформаційне суспільство», що самоорганізується на певних нових засадах.

Перспективи подальших розвідок. Існує необхідність подовження дослідження концепту та його змісту, потреба в створеній певній концепції як моделі – від традиційного до сучасного смислового наповнення змісту «інформаційне суспільство» із поєднанням семіотичного рівня уявлень та на основі синтетичної моделі та в аспекті уваги до окремих соціальних «віртуальних результатів» дії інформації в суспільстві.

Список використаної літератури

1. Drucker P. (1969) Beyond the information revolution. N.Y. P. 430.
2. Susan Crawford (1983) The origin and Development of a Concept: The Information Society. Bull. Med. Libr. Ass., 71(4).
3. Machlup F. (1962) The Production and Distribution of Knowledge in the United States. Princeton, NJ: Princeton University Press. 462 p.
4. Береза Т.А. (2004) Поняття інформаційного суспільства, принципи його побудови та складові компоненти. *Інформаційне суспільство. Шлях України*. К. С. 264–273. (Бібліотека інформаційного суспільства).
5. Лайон Д. (1996) Інформаційне суспільство: проблеми та ілюзії. *Сучасна зарубіжна філософія*. Хрестоматія. К. : Либідь. С. 362–380.
6. Tourain A. The waning sociological image of social life. *International journal of comparative sociology*. 1984. № 1-2. P. 112–126.
7. Frank Webster. (2002) Theories of the Information Society. Second edition. London and New York, Routledge. 400 с.
8. Тоффлер О. (1996) Третя хвиля. Сучасна зарубіжна філософія. Хрестоматія / Упорядник В. Лях. К. : Либідь. С. 275–335.

THE PECULIARITIES OF UNDERSTANDING THE CONCEPT OF THE SELF-ORGANIZING “INFORMATION SOCIETY”: IMAGINARY (FIGURATIVELY)-SEMIOTIC DIMENSION

Viktor Vornikov

*State University of Intellectual Technologies and Communication,
Department of Psychology and Pedagogy
Kovalska str., 1, 65023, Odesa, Ukraine*

The article examines ideas about the origins of the concept of “information society” and the concept itself, the search for the content of which continues, and at the same time methods of further research remain open. The provisions are revealed that the formation of the information society actualizes axiological issues, changing the social conditions of individual and social existence, that the goal of the information society is to provide legal and social guarantees that every individual will be able to obtain all the necessary information to satisfy his needs, and mass communications in the conditions of growing the amount of information and its presentation through intermediaries, reduce contact with real reality, because the criteria for distinguishing between real and virtual, value and surrogate are lost. Based on the premise that in modern society the system-forming signs of life are Information, and the information society itself is a certain “Ideal type” of a socio-cultural project, there is a need to extend the study of the concept and its figurative-Semiotic content, there is a need to create a certain concept as a model – from the traditional to the modern semantic content of the content “information society” with a combination of the semiotic level of ideas and on the basis of a synthetic model. The purpose of the study is to consider the concept of “information society” and reveal its essential characteristics – from traditional to modern. To reveal the semantic content of the self-organizing concept of “information society” and to substantiate the understanding of the figurative-semiotic dimension of the concept “information society” based on the combination of representations of the figurative, symbolic, semiotic level and the use of a synthetic model. Traditional and conceptual methods are used in the research: semiotic (information space is Information (Signs-symbols); special methods-positions for use (as a conceptual model-method): main categories of postmodernism; phenomenological analysis of the concept “Information Society”; hermeneutic approach – to the established structural components of the concept “Information Society”, which also takes into account the intentionality of a certain conceptual consciousness and the receptive nature of the process of interaction with information itself. In the main content, the provisions are revealed, which is essential at the figurative and semiotic level of appeal – as an addition to already existing views and provisions. It is highlighted that the semiotics of the space of the concept “information society” are defined as the relations and principles of the relationship between the “Technosphere” (information-virtual space) and the “Psychosphere” (personal-intellectual): on different conceptual and projection levels: Model as Ideal; Theoretical; Practical, and the Semiotics of the concept “information society” – on the basis of the Semiotic structure of the Synthetic Model (as a combination of ideas) at the conceptual and projection levels of manifestation: Model as Ideal; Theoretical; Practical. In the conclusions, the main idea is that there is no final and corresponding stable idea about the content of the concept “Information society”, but the main ideas are the following: the formation of the information society is connected with axiological problems; general availability of information communications affects and changes individual and social conditions; it is important to establish social and legal guarantees for obtaining the necessary information for everyone’s social needs. The basic provisions on the Socio-cultural content of the concept “information society” are based on traditional ideas about the principles of self-organization of society from the standpoint of general patterns of social self-organization as a combination of social order and social chaos. Prospects for further exploration. There is a need to extend the study of the concept and its content, the need for a certain concept created as a model – from the traditional to the modern semantic content of the content “information society” with a combination of the semiotic level of ideas and on the basis of a synthetic model and in the aspect of attention to individual social “virtual results” of action information in society.

Key words: information society, self-organizing information society, information, semiotic space, sign, concept model.

УДК 122:614.8(477)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.50.4>

ФІЛОСОФІЯ РИЗИКУ ТА ОБҐРУНТУВАННЯ РІШЕНЬ У ПОЖЕЖНІЙ БЕЗПЕЦІ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Людмила Вороновська

*Національний університет цивільного захисту України,
Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля,
кафедра суспільних наук
вул. Онопрієнка, 8, 18034, м. Черкаси, Україна
<https://orcid.org/0000-0003-2937-5175>*

Пожежна безпека завжди була об'єктом важливих рішень для України, а сьогодні – вимагає посиленої уваги від урядових структур, що пов'язано із повномасштабним військовим вторгненням РФ на територію нашої держави. Філософія ризику в пожежній безпеці передбачає комплексний підхід до її аналізу, розуміння та мінімізації. Вона стає важливим інструментом для розробки обґрунтованих стратегій та рішень, які забезпечують захист життя та майна у надзвичайних ситуаціях. Бомбардування, яких зазнають українські міста й села, ставлять під загрозу знищення цивільні об'єкти та інфраструктуру держави. Задля того, щоб мінімізувати можливі руйнівні наслідки ворожих атак, громадяни України мають бути готові до подолання складних викликів, які створила війна. Пожежна безпека розглядається авторами як важливий чинник збереження життя кожного українця та нації загалом. З'ясовано, що дотримання встановлених на законодавчому рівні правил пожежної безпеки є обов'язковою вимогою, яка сприяє забезпеченню безпеки населення і цілісності об'єктів. Суб'єкти господарювання, владні структури та організації зобов'язані виконувати комплекс завдань, спрямованих на ефективне забезпечення пожежної безпеки. Ці завдання передбачають розроблення та впровадження спеціальних заходів, до яких належать: регулярна перевірка та оновлення систем протипожежного захисту (обслуговування та модернізація обладнання, перевірка наявності необхідних ресурсів для гасіння пожежі); підготовка та навчання персоналу (працівники мають бути ознайомлені щодо дій у разі пожежі та вміти користуватися вогнегасниками та іншими засобами пожежогашіння); утримання об'єктів у належному пожежобезпечному стані (передбачає усунення порушень пожежної безпеки, відключення електроустановок після закінчення робочого дня і забезпечення постійного доступу до шляхів евакуації); розроблення та впровадження спеціальних заходів щодо пожежної безпеки на об'єктах з масовим перебуванням людей (організація евакуаційних планів) тощо. Водночас одним із першочергових завдань кожної організації є встановлення протипожежного режиму, створення пожежної охорони, вивішування необхідних знаків безпеки. Дотримання цих правил пожежної безпеки є важливою передумовою збереження життя людей та державного майна під час війни. З огляду на запровадження воєнного стану важливо розвивати та вдосконалювати систему пожежної безпеки, враховуючи всі можливі ризики та виклики. Встановлено, що обізнаність персоналу та дієві рішення керівництва в організаціях та установах мають забезпечити ефективність дій, які знадобляться в разі виникнення пожежі.

Ключові слова: філософія ризику, пожежна безпека, обґрунтовані рішення, правила пожежної безпеки, протипожежний режим, пожежна охорона, пожежно-рятувальні підрозділи, пожежний інструктаж.

Постановка проблеми. В умовах активних воєнних дій на території України виникає нагальна потреба в комплексному аналізі та розробці стратегічних підходів до управління пожежною безпекою. Філософія ризику, яка полягає в розумінні ролі ризику та його

впливу на пожежні рішення, вимагає глибокого аналізу та міркування. Суперечності, пов'язані зі специфікою військового конфлікту, створюють виклики для пожежної безпеки, підсилюючи ризики виникнення пожеж та інших техногенних катастроф. Проблема полягає в необхідності розроблення та впровадження ефективних стратегій, які б дозволяли мінімізувати наслідки пожеж та забезпечити координацію заходів у сфері пожежної безпеки в умовах війни. Аналіз існуючих підходів та розроблення нових методик є критичним завданням для забезпечення високого рівня готовності та ефективності дій під час надзвичайних ситуацій, спричинених вторгненням РФ на територію нашої держави.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Пожежна безпека як об'єкт досліджень знайшли відображення в працях таких українських дослідників, як І. Кравченко [1], В. Довгань [2], В. Дурдас [3], М. Демчук, С. Неменуша [4], Д. Медведєва [5] та О. Землянська [6]. Проте, незважаючи на значні напрацювання загальної проблематики, питання філософії ризику в пожежній безпеці в умовах війни розкриті недостатньо. Оскільки війна створює виклики і загрози для України, досліджуються передусім питання, пов'язані з мінімізацією ризику виникнення пожеж на території нашої держави та пошуком оптимальних рішень у надзвичайних ситуаціях.

Мета статті: системний аналіз та розроблення стратегій філософії ризику для ефективного управління пожежною безпекою в умовах війни на території України.

Виклад основного матеріалу. В умовах війни ризик виникнення пожежі стає особливо високим. Тому розуміння філософії ризику, або його природи, є необхідним завданням, яке допоможе мінімізувати або попередити такі ризики. Розгортання воєнних дій може спричинити появу факторів, які підвищують імовірність ризику виникнення пожеж, та зробити їхні наслідки більш серйозними для нашої країни. По-перше, руйнування інфраструктури внаслідок бомбардувань чи інших воєнних дій може призвести до перебоїв у роботі систем протипожежного захисту. Відсутність або обмежена доступність водопостачання, важливих інженерних мереж та інфраструктури для гасіння пожежі ускладнює протидію вогню. По-друге, вибухи, які неминучі під час військових конфліктів, призводять до негайних пожеж, що створює загрозу для об'єктів інфраструктури, які можуть постраждати внаслідок нападу. По-третє, під час війни підвищену загрозу становлять швидке розповсюдження пожежі через ускладнений доступ до них рятувальних служб, а також відсутність можливості оперативної евакуації людей.

По суті, філософія ризику полягає в аналізі загроз, які можуть призвести до виникнення пожежі. Такі ризики, особливо в умовах війни, потребують не тільки вдосконалення традиційних підходів до пожежної безпеки, а й розроблення стратегій адаптації до воєнних реалій. Однією зі складових філософії ризику є прогнозування та підготовка до можливих вогняних загроз, удосконалення інфраструктури та засобів пожежогасіння, а також розвиток оперативної системи реагування стають важливими аспектами забезпечення безпеки у воєнний час.

Обґрунтування рішень в умовах війни має спиратися на глибокий аналіз проблеми та розуміння філософії ризику. Однією з ключових складових філософії ризику є аналіз ймовірностей виникнення пожежі та її наслідків. В умовах геополітичних викликів цей аналіз стає особливо складним через непередбачуваність подій та наявність факторів, таких як вибухи чи руйнування інфраструктури. Філософія ризику допомагає розглядати ці загрози з різних сторін та визначати їхні можливі наслідки. Вирішальні кроки, як-от посилення протипожежного режиму, організація пожежної безпеки на об'єктах з масовим перебуванням людей, технічне забезпечення системами протипожежного захисту потребують наукового підґрунтя, щоб мати високу практичну ефективність.

Крім того, філософія ризику наголошує на важливості соціокультурного аспекту. Як суспільство сприймає ризик та реагує на нього, впливає на результати заходів пожежної безпеки. Інформаційна кампанія, освіта та залучення громадськості до питань пожежної безпеки стають ключовими складовими забезпечення безпеки.

Пожежна безпека, що трактується законодавством України як відсутність неприпустимого ризику виникнення і розвитку пожеж та пов'язаної з ними можливості завдання шкоди живим істотам, матеріальним цінностям і довкіллю, супроводжується не лише технічними та інженерними викликами, а й потребує від суб'єктів господарювання виконання низки завдань та обов'язків у сфері цивільного захисту. Законом передбачено, що суб'єкти господарювання мають розробляти та впроваджувати заходи щодо пожежної безпеки, а також забезпечувати та контролювати виконання вимог законодавства [7].

Відповідно до статті 20 Кодексу цивільного захисту України, суб'єкти господарювання зобов'язані виконувати комплекс завдань, спрямованих на забезпечення ефективної пожежної безпеки, зокрема розроблення та впровадження спеціальних заходів [7]. Крім практичних заходів, першочергово є аналіз філософії категорії «ризик» як такої, який є базовою основою для подальших практичних рішень в пожежній сфері. Такий підхід передбачає врахування філософської теорії, наукових досягнень та технічних інновацій у цій галузі, а також впровадження позитивного досвіду та передових практик для ефективного контролю над ризиками виникнення пожеж. Крім того, організації мають бути активно залучені до розроблення й затвердження інструкцій і наказів, спрямованих на управління пожежною безпекою, та постійно контролювати їх виконання.

Невід'ємною частиною забезпечення пожежної безпеки є проведення систематичних навчань працівників з питань цивільного захисту, зокрема з правил техногенної та пожежної безпеки. Важливо розуміти, що ризик у філософському контексті – це не лише абстрактна загроза, але і складна плеяда факторів, що включає в себе технічні, технологічні, культурні та соціальні аспекти. Враховуючи несприятливі умови військового конфлікту, такий підхід дає змогу ефективно готувати персонал до непередбачуваних дій у надзвичайних ситуаціях, забезпечуючи оптимальний рівень відповідальності та готовності до реагування на виклики, які виникають під час війни. До того ж, значна увага має бути приділена системі навчання працівників з урахуванням не лише питань цивільного захисту загалом, а й специфічних аспектів виявлення та контролю пожеж у воєнних сценаріях. Створення ефективних систем навчання та тренування може виявитися ключовим для забезпечення готовності персоналу до дій у воєнних умовах та надзвичайних ситуаціях.

Окрім того, суб'єкти господарювання повинні ретельно виконувати вимоги законодавства у сфері техногенної та пожежної безпеки, а також активно впроваджувати вимоги постанов і розпоряджень центрального органу виконавчої влади, який відповідає за державний нагляд у сфері техногенної та пожежної безпеки [8, с. 287]. Філософія ризику впливає на обґрунтованість рішень в пожежній безпеці, тому забезпечення виконання цих норм та вимог є обов'язковою передумовою мінімізації негативних наслідків.

Також важливим завданням є забезпечення справності засобів цивільного та проти-пожежного захисту, запобігання їх неконтрольованому використанню. Підтримка у справному стані засобів пожежної безпеки відповідно до законодавства та нормативів визначається не тільки як обов'язок, а й як стратегічний аспект ефективності системи безпеки. Усунення недоліків і вчасна діагностика проблем дають змогу запобігти технічним збоєм та максимально забезпечити готовність систем до надзвичайних ситуацій.

Впровадження автоматичних засобів виявлення та гасіння пожеж, а також використання виробничої автоматики для цих цілей є вагомим складником ефективної системи

пожежної безпеки. Враховуючи динаміку розвитку технологій, використання таких технічних рішень дасть змогу негайно реагувати на виявлення пожежі та забезпечить швидку й ефективну її ліквідацію. З огляду на широкі можливості автоматизації, впровадження виробничої автоматики може стати ключовим чинником у розвитку систем пожежної безпеки, забезпечуючи автоматизовані процеси виявлення, контролю та ліквідації пожежних загроз.

Не менш важливим є забезпечення інформування відповідних органів та підрозділів цивільного захисту про будь-яку несправність протипожежної техніки, систем протипожежного захисту, водопостачання, а також про закриття доріг і проїздів на відповідній території [9, с. 58]. Це питання потребує постійного моніторингу технічного стану обладнання та оперативної реакції на виявлені недоліки з метою уникнення подій, що можуть призвести до пожеж або інших техногенних аварій. Так, філософія ризику нагадує нам про важливість співпраці та взаємодії з відповідними державними органами. Умови війни – це часи, коли необхідно об'єднати всі наявні зусилля для реалізації загальних цілей безпеки.

Водночас урахування конкретних умов військового стану є невід'ємною частиною розроблення та впровадження актуальних стратегій управління пожежною безпекою. Оскільки сучасні умови воєнної агресії створюють специфічні виклики для пожежної безпеки, необхідно зосередитися на розробленні планів дій та систем обґрунтування рішень для ефективного реагування на пожежні загрози військового часу. Філософія ризику вимагає від нас не лише реакції на вже виниклі загрози, але і попереднього аналізу та планування.

Для ефективного гасіння пожеж, запобігання їх виникненню та захисту життя і майна громадян відповідно до норм пожежної безпеки в Україні започатковано створення добровільної пожежної охорони [10]. Ця система охоплює підрозділи державного, відомчого та місцевого підпорядкування. Нормативно-правовим актом України також передбачено створення пожежно-рятувальних підрозділів для місцевої пожежної охорони, які можуть бути залучені до ліквідації наслідків пожежі та проведення аварійно-рятувальних робіт за встановленими законом процедурами. Постановою Кабінету Міністрів регламентовано критерії формування державних пожежно-рятувальних підрозділів, а також порядок їх очолювання. Місцеві ради в селах і селищах мають право формувати власні пожежно-рятувальні підрозділи для місцевої пожежної охорони за узгодженням з відповідним центральним органом виконавчої влади. Фінансування цих підрозділів здійснюється з місцевих бюджетів та інших джерел, які не заборонені законодавством [10].

Ключовим нормативно-правовим документом з питань пожежної безпеки є Правила пожежної безпеки в Україні, затверджені Міністерством внутрішніх справ України, Наказ від 30.12.2014 № 1417 [11]. Ці Правила визначають обов'язкові вимоги до будівель, споруд, територій, нерухомого майна, обладнання та устаткування, що перебувають в експлуатації, а також будівельних майданчиків. Згідно з Правилами, пожежна безпека передбачає розроблення організаційних заходів та дотримання законодавчо встановлених вимог. Ці заходи спрямовані на запобігання виникненню пожеж, підвищення рівня безпеки людей, зменшення майнових втрат і негативних екологічних наслідків у разі їх виникнення, а також на створення умов для ефективного гасіння пожеж. Зазначені вимоги обов'язкові для суб'єктів господарювання, органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, громадян України та іноземців, які перебувають в Україні на законних підставах.

Керівник/власник організації або установи повинен визначити функціональні обов'язки посадових осіб, відповідальних за питання пожежної безпеки. Деталізація обов'язків має бути передбачена в посадових інструкціях та положеннях про відповідний підрозділ.

Кожний об'єкт, згідно з Правилами [11], повинен мати встановлений протипожежний режим, оформлений відповідним документом. Протипожежний режим – це система визначених норм поведінки, правил роботи та експлуатації об'єкта, призначених для забезпечення пожежної безпеки. Він охоплює низку заходів, спрямованих на утримання шляхів евакуації, виділення місць для куріння, обмеження ризиків, пов'язаних зі зберіганням сировини та матеріалів, і регламентує використання відкритого вогню та проведення робіт, що можуть призвести до пожежі. Велике значення для дотримання протипожежного режиму має також огляд приміщень та визначення місць для зберігання матеріалів. Крім того, важливо враховувати безпеку електропостачання та систем вентиляції, а також передбачати дії в разі виникнення пожежі. Організація додаткових навчань та інструктажів із пожежної безпеки, а також регулярний плановий огляд устаткування – необхідні ключові елементи дієвого протипожежного режиму. Філософія ризику надає можливість глибше розуміти природу пожежних загроз. Навчання та інструктажі можуть ґрунтуватися на аналізі всіх аспектів ризику, включаючи його природу, можливі наслідки та взаємозв'язки з іншими факторами.

Важливо, щоб керівник підприємства видавав накази та розробляв необхідні положення для реалізації заходів щодо запобігання пожежам. Розроблення та затвердження інструкцій для кожного приміщення є також його прямим обов'язком, який передбачає впровадження планів евакуації та вивішування їх на видних місцях, а також вивчення персоналом дій у випадку пожежі. Призначення відповідальних осіб за різні аспекти пожежної безпеки та використання інструкцій для кожного приміщення є важливим складником цього процесу. Філософія ризику допомагає зрозуміти, що безпека – це завдання відповідальне, до якого потрібно ставитися виважено та упереджено.

Загалом виконання цих заходів сприяє створенню ефективного протипожежного режиму, який забезпечить безпеку працівників та майна компанії.

Ключовим елементом в системі сприяння усвідомленню небезпеки серед персоналу та відвідувачів підприємства є знаки пожежної безпеки. Ними маркують засоби протипожежного захисту та їхні компоненти, а також позначають місця їх розташування.

Відповідно до функціонального призначення, знаки пожежної безпеки поділяються на п'ять основних груп: знаки умов безпеки, знаки пожежного обладнання, знаки обов'язкової дії, знаки заборони та попереджувальні знаки, використання яких регламентується ДСТУ EN ISO 7010:2019 «Графічні символи. Кольори та знаки безпеки. Зареєстровані знаки безпеки» [12].

В умовах воєнного стану на території України знаки пожежної безпеки стають ще більш важливими, хоча їх значення та обов'язковість дотримання добре відомі всім. Вони попереджають про потенційні загрози та вказують шляхи евакуації, місця розміщення засобів пожежогасіння, сповіщають іншу важливу інформацію, зокрема про те, як діяти в разі виникнення пожежі. Особливу увагу варто приділити правильному вибору та розміщенню знаків, оскільки вони повинні бути добре помітними та зрозумілими для всіх присутніх. Важливим аспектом є також підтримання задовільного вигляду та оновлення знаків пожежної безпеки в разі значних механічних пошкоджень або зношеності. Своєчасна заміна пошкоджених знаків допомагає зберегти їх ефективність та допомагає в уникненні непорозумінь у випадку пожежі. Приклади знаків пожежної безпеки наведені на рисунку 1.

В умовах війни власники підприємств повинні приділяти особливу увагу систематизації та посиленню протипожежного режиму на підприємствах.

Ефективне забезпечення пожежної безпеки на підприємствах базується на комплексному підході до ключових елементів виробництва. Технічна система передбачає

Рис. 1. Основні знаки пожежної безпеки

Джерело: розроблено авторами на основі [12]

використання надійного обладнання, застосування безпечних технологій і впровадження систем виявлення та локалізації пожеж. Значний внесок у забезпечення безпеки робить персонал, який має бути належним чином підготовлений та дотримуватися встановлених нормативів. Система управління, своєю чергою, також є важливим компонентом для досягнення оптимального рівня пожежної безпеки та передбачає постійну перевірку умов приміщень та робочого обладнання для зменшення можливих ризиків.

З метою забезпечення належного стану пожежної безпеки приміщень та об'єктів рекомендується вживати заходи для усунення виявлених порушень, організувати та проводити раптові протипожежні інструктажі тощо. Філософія ризику надає нам інструменти для передбачення можливих технічних проблем або порушень, які допомагають уникнути катастрофічних наслідків. Усунення перешкод на шляхах евакуації, регулярна перевірка ефективності систем протипожежного захисту та справності засобів безпеки є ключовими аспектами організації пожежної безпеки в умовах війни.

Належний контроль щодо наявності основних ресурсів для реагування під час можливих надзвичайних ситуацій та підтримання актуальної інформації про них є також дуже важливими на кожному підприємстві. Тісна співпраця між органами управління, службами цивільного захисту та іншими структурами має бути добре організованою та ефективною і ґрунтуватися на виконанні спільних заходів для систематичного розв'язання потенційних викликів. Філософія ризику в пожежній безпеці може сприяти більш активній взаємодії між різними державними структурами та суспільством. Розгляд пожежної безпеки в умовах війни через призму філософських та етичних аспектів може спонукати фахівців з різних галузей працювати разом над покращенням систем безпеки.

В умовах надзвичайних обставин, пов'язаних із веденням воєнних дій на території України, питання пожежної безпеки набуває особливого значення. Велика кількість об'єктів та інфраструктурних систем потрапляють в зону можливих загроз і потребують ретельного розгляду та розроблення ефективних стратегій управління пожежною безпекою (табл. 1).

Таблиця 1

Розроблення ефективних стратегій обґрунтування рішень щодо пожежної безпеки в умовах війни в Україні

Стратегія	Ефективність впровадження
Адаптація технічних засобів до воєнних реалій	Удосконалення систем виявлення та гасіння пожеж з урахуванням можливих військових загроз
	Розроблення та впровадження інноваційних технологій, спрямованих на запобігання пожежам та їх швидке пригнічення у воєнних умовах
	Взаємодія з оборонними структурами з метою спільного розроблення та впровадження технічних рішень для захисту об'єктів від пожежі під час воєнного конфлікту
Підготовка персоналу та організація рятувальних служб	Систематичні тренування пожежників та рятувальників для ефективних дій в умовах війни
	Розроблення сценаріїв та планів евакуації для персоналу та населення, призначених для використання під час повітряної тривоги і загрози вибухів
	Організація систематичних тренувань із залученням військових частин для координації заходів із пожежогасіння та рятування
Створення резерву пожежогасіння та резервних зон	Визначення безпечних зон для евакуації людей та зберігання важливих ресурсів
	Розроблення механізмів швидкого розгортання мобільних груп пожежних та рятувальних підрозділів у критичних районах
	Створення системи аварійного життєзабезпечення для населення та пожежних бригад у випадку обмеженого доступу до звичайних ресурсів
Співпраця з міжнародними організаціями	Укладення міжнародних договорів та участь у міжнародних програмах з пожежної безпеки для обміну досвідом та отримання допомоги від партнерів
	Спільне розроблення та впровадження стандартів пожежної безпеки в умовах війни з урахуванням найкращих практик світової спільноти
Інформаційна кампанія та освітні заходи	Проведення інформаційних кампаній для населення щодо заходів пожежної безпеки під час війни
	Забезпечення доступу до інформації щодо найближчих укриттів, пунктів незламності, засобів евакуації та інших компонентів безпеки

Джерело: власна розробка авторів

У контексті воєнних реалій пріоритетом є адаптація технічних засобів до умов війни, що передбачає вдосконалення систем виявлення та гасіння пожеж з урахуванням можливих військових загроз. Важливо забезпечити надійність технічного обладнання та наявність безпечних технологій. Філософія ризику в пожежній безпеці не обмежується лише технічними аспектами. Вона вимагає від нас глибокого розуміння людського фактору. Пожежна безпека в умовах війни – це не лише питання технічних систем, але і способів, якими люди сприймають та реагують на ризики. Філософія ризику нагадує нам, що рішення, пов'язані з пожежною безпекою, завжди мають моральний та етичний компонент.

Співпраця з оборонними структурами стає необхідною для спільного розроблення та впровадження технічних рішень щодо захисту об'єктів від пожежі під час військового конфлікту. Ключовим аспектом є забезпечення відповідної підготовки та регламентів

роботи персоналу та рятувальних служб. Систематичні тренування пожежників та рятувальників в умовах воєнного конфлікту є необхідністю, адже їхні дії мають бути швидкими та скоординованими.

Окрім технічних аспектів, стратегії ефективного управління пожежною безпекою передбачають створення резервних зон та резерву пожежогасіння. Визначення безпечних зон для евакуації та зберігання ресурсів є особливим завданням. Мобільні групи пожежних та рятувальних підрозділів мають бути готовими до оперативного реагування в критичних районах.

Співпраця з міжнародними організаціями також має велике значення. Укладання міжнародних договорів та участь у міжнародних програмах з пожежної безпеки забезпечують обмін досвідом та підтримку від партнерів. Створення стандартів пожежної безпеки в умовах війни сприяє об'єднанню зусиль у забезпеченні безпеки.

Інформаційна кампанія та освітні заходи мають на меті підвищення обізнаності населення щодо заходів пожежної безпеки в умовах війни. Інформування про наявні укриття, плани евакуації, пункти незламності та інше може значно зменшити ризики та покращити реагування населення в разі надзвичайних ситуацій. Філософія ризику також нагадує нам, що пожежна безпека в умовах війни – це не тільки питання держави чи окремих підприємств, але і наша власна відповідальність. Індивідуальні дії, увага до безпеки на буденному рівні (вдома або на роботі), знання про заходи евакуації – все це має значення в побудові стійкого суспільства в умовах війни.

Всі ці стратегії передбачають інтеграцію найсучасніших наукових розробок, практичних досліджень та технічних інновацій для підвищення рівня пожежної безпеки в умовах війни на території України.

Загалом ефективне управління пожежною безпекою в умовах війни передбачає комплексне врахування технічних, організаційних та соціально-інформаційних аспектів. Філософія ризику в даному випадку допомагає розглядати цю складну проблематику також в етичних та соціальних аспектах. Тільки взаємодія всіх суб'єктів і впровадження передових стратегій може забезпечити високий рівень пожежної безпеки в умовах воєнного конфлікту.

Висновки. В умовах війни організація пожежної безпеки має велике значення. Кожна структура сьогодні потрапляє під дію можливих ризиків, отже, повинна бути готова до подолання викликів. Ретельне вивчення питань пожежної безпеки та життя необхідних заходів вимагає комплексного підходу. Він полягає в тому, щоб розглядати пожежну безпеку в умовах війни з різних сторін, використовуючи філософське мислення як інструмент для розуміння та розв'язання складних питань безпеки в сучасному світі. Філософія ризику в пожежній безпеці має бути використана для формування культури безпеки в суспільстві. Освіта та інформаційні кампанії можуть покращити усвідомлення ризиків та стимулювати відповідальну поведінку в умовах війни. Результати дослідження свідчать про те, що належна організація та підтримка системи пожежної безпеки в умовах військових конфліктів потребує виважених рішень, з урахуванням технічних, технологічних та геополітичних викликів. Облаштування приміщень і їх утримання в належному пожежобезпечному стані, організація позапланових протипожежних інструктажів, упровадження заходів з ефективного управління пожежною безпекою є обґрунтованими кроками, які необхідно здійснювати сьогодні. Результати цього аналізу можуть бути основою для вдосконалення систем цивільного захисту та пожежної безпеки в Україні та інших країнах, які стикаються з аналогічними викликами.

Список використаної літератури

1. Кравченко. І., Савіна О. Пожежна безпека на підприємстві. *Актуальні проблеми безпеки життєдіяльності людини в сучасному суспільстві* : матеріали Всеукраїнської наук.-теорет. інтернет-конф., м. Миколаїв, 24.11.2021. Миколаїв : МНАУ, 2021. С. 187–189.
2. Довгань В., Дурдас В. Пожежна безпека об'єктів будівництва в системі оборони України. *Наукові перспективи*. 2023. № 2(32). С. 61–71.
3. Дурдас В. Теоретичні основи дослідження механізмів створення військової пожежної охорони України: досвід країн-членів НАТО. *Публічне управління і право: історія, теорія, практика*. 2022. Випуск № 2. С. 54–61.
4. Демчук М., Неменуца С. Пожежна безпека об'єктів сфери обслуговування. *Наука про цивільний захист як шлях становлення молодих вчених* : матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. курсантів, студентів, ад'юнктів (аспірантів). Черкаси : Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України. 2023. С. 134–136.
5. Медведєва Д. Здійснення профілактичної діяльності щодо попередження пожеж. *Проблеми та перспективи забезпечення цивільного захисту* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. молодих учених. Харків : НУЦЗУ, 2022. С. 61.
6. Землянська О. Інструкції з безпеки життєдіяльності під час дії воєнного стану. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2022. 56 с.
7. Кодекс цивільного захисту України: Закон України від 2 жовтня 2012 року № 5403-VI / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 34–35. С. 458.
8. Безпека життєдіяльності та охорона праці : підручник / В. В. Сокурєнко, О. М. Бандурка, С. М. Бортник та ін.; за заг. ред. В. В. Сокурєнка / Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2021. 308 с.
9. Кулєшова І. В. Особливості мотивації підприємницької діяльності та чинники її розвитку : кваліфікаційна робота магістра за спеціальністю «053 психологія». Тернопіль : ТНТУ, 2021. 66 с.
10. Про затвердження Порядку утворення та функціонування пожежно-рятувальних підрозділів для забезпечення добровільної пожежної охорони : Постанова Кабінету Міністрів України від 07.04.2023 р. № 314. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-2023-п#Text> (дата звернення: 20.10.2023).
11. Про затвердження Правил пожежної безпеки в Україні : Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 30.12.2014 р. № 1417. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0252-15#Text> (дата звернення: 20.10.2023).
12. Про прийняття та скасування національних стандартів : Наказ ДП УНДНЦ від 24.06.2019 № 174. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0174774-19#Text> (дата звернення: 20.10.2023).

PHILOSOPHY OF RISK AND JUSTIFICATION OF DECISIONS IN FIRE SAFETY OF UKRAINE IN WAR CONDITIONS

Liudmyla Voronovska

*National University of Civil Protection of Ukraine,
Cherkasy Institute of Fire Safety named after Chernobyl Heroes of Cherkasy,
Department of Social Sciences Ukraine
Onopriienka str., 8, 18034, Cherkasy, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0003-2937-5175>*

Fire safety has always been the object of important decisions for Ukraine, and today it requires increased attention from government structures, which is connected with the Russian military invasion of our country. The philosophy of risk in fire safety involves a comprehensive approach to its analysis, understanding and minimization. It becomes an important tool for developing sound strategies and solutions that ensure the protection of life and property in emergency situations. The increased risks that have appeared to Ukrainians due to the enemy's bombing threaten the destruction of civilian objects and the state's infrastructure. In order to minimize possible adverse consequences, citizens of Ukraine must be ready to overcome the complex challenges created by the war. The authors consider fire safety as an important factor in the safety of every Ukrainian and the nation as a whole. It has been established that compliance with the legally established fire safety rules is a mandatory requirement that ensures the safety of the population and the integrity of facilities. Business entities, government structures and organizations are obliged to perform a set of tasks aimed at ensuring effective fire safety. These tasks include the development and implementation of special measures, which include: regular inspection and updating of fire protection systems (maintenance and modernization of equipment, checking the availability of necessary resources for fire extinguishing); training and training of personnel (employees must be instructed on actions in case of fire and be able to use fire extinguishers and other fire extinguishing means); maintenance of objects in the necessary fire-safe condition (provides elimination of fire safety violations, disconnection of electrical installations after the end of the working day and provision of access to evacuation routes); development and implementation of special fire safety measures at objects with a mass presence of people (organization of evacuation plans), etc. Along with this, fire safety measures, which include the establishment of a fire prevention regime, the creation of a fire guard, and the posting of the necessary safety signs, are also the primary task of every organization. Adherence to these fire safety rules is an important prerequisite for the preservation of human life and state property during wartime. Given the existence of an established martial law, it is important to develop and improve the fire safety system, taking into account all possible risks and challenges in these conditions. It has been established that staff awareness and effective management decisions in organizations and institutions will ensure the effectiveness and coherence of actions that will be needed in the event of a fire.

Key words: risk philosophy, fire safety, well-grounded decisions, fire safety rules, fire prevention regime, fire protection, fire and rescue units, fire briefing.

УДК 130.2:159.923.2.072.42

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.50.5>

ФІЛОСОФСЬКИЙ РОМАН О. ГАКСЛІ «ОСТРІВ» ЯК УТОПІЯ ХХ СТОЛІТТЯ

Ірина Карасва

*Київський національний університет технології та дизайну,
кафедра філології та перекладу
вул. Мала Шияновська, 2, 01011, м. Київ, Україна*

В статті осмислено філософський роман О. Гакслі «Острів» як утопію ХХ століття. Виокремлено риси утопії та продемонстровано на прикладах з твору: конструювання іншої реальності, переміщення героя в нову реальність, контраст реального і змодельованого світів, наявність провідника до нової реальності, гармонія у всьому. О. Гакслі у романі «Острів» запропонував шлях вирішення нагальних проблем з позицій сучасного автору часу. Ідеальна (утопічна) модель суспільства й досконалої особистості презентована в романі «Острів». Модель ідеального суспільства Пала укорінена в буддистській культурній традиції. Його структура являє собою федерацію самоврядувальних географічних, професійних, господарчих одиниць на фоні відсутності поліції, армії, високорозвиненої індустрії та технології. Шлях розвитку держави визначається прикладною біологією, контролем над народжуваністю, обмеженням виробництва, продуманою частковою індустріалізацією. В романі О. Гакслі світ, як страждання, долається внутрішнім ресурсом людини, через заглиблення в себе, що уможливує досягнення стану остаточного звільнення від повторних народжень. Філософський роман «Острів» презентується як зразок академічного філософського мистецтва, адже його концептуальні персонажі акумулюють в собі досвід попередньої філософської культури і мають глибокий вплив на сучасну й майбутню філософську культуру. Світогляд героя О. Гакслі (а разом з ним і автора) набуває ознак філософського, характеризуючись внутрішньою цілісністю, гармонійністю і творчим характером. Філософським підґрунтям статті послуговували роботи українських та зарубіжних дослідників з питання утопії. Наш власний термін «прогностичний роман» об'єднує в загальну концепцію всякий художній твір романного жанру, що пропонує проект майбутнього людства – як позитивного (утопія) так і негативного (антиутопія та її різновиди). Це уможливує сконцентрувати увагу на ідейному наповненні художнього твору. Дослідження здійснено за допомогою герменевтичного, історичного, крос-культурного методів.

Ключові слова: Олдос Гакслі, утопія, філософський роман, ідеальне суспільство, досконала особистість, концептуальний герой, академічне філософське мистецтво.

Утопія як філософське явище та світогляд є однією з найдосліджуваних тем у світовій гуманітаристиці. Ідея пошуку досконалості бере свій початок в творах представників різних культурних епох від «Держави» Платона до сучасних зразків творів з елементами художньої умовності. Філософський роман О. Гакслі «Острів» успадкував комплекс філософських, політичних та етичних проблем від утопій попередніх епох та запропонував шлях їх вирішення з позицій сучасного автору часу.

Філософським підґрунтям статті послуговували роботи українських та зарубіжних дослідників з питання утопії К. Мангайма, Т. Розової, Т. Суходуб, И. Бушанського. В книзі «Ідеологія та утопія» [1] К. Мангайм наголоує на політичній і соціальній детермінованості пізнання, виявляє їх ідеологічний та утопічний елементи, пропонує власний варіант синтезу різних утопічних та ідеологічних аспектів. Т. Розова розглядає феномен утопії як соціокультурну форму освоєння майбутнього та прогностичні можливості соціально-філософського знання щодо проблеми майбутнього [2]. Т. Суходуб доходить висновку, що утопічне

мислення являє собою варіант «соціального проектування» [3]. У статті В. Бушанського досліджуються політико-філософські концепції реабілітації утопічного мислення та класичні антиутопії ХХ століття [4].

Метою статті є спозиціонувати філософський роман О. Гакслі «Острів» як утопію ХХ століття. Виокремити риси утопії в означеному романі та продемонструвати на прикладах з твору письменника.

Утопія в філософському енциклопедичному словнику потрактовується як модель вигаданого суспільства, втілення суспільного ідеалу, світоглядна форма освоєння майбутнього [5, с. 659]. Розквіт утопічної літератури збігається зі смугами гострих культурних криз і кардинальних змін у житті суспільства. Першою утопією в історії європейської літератури вважається модель ідеального суспільства в творі Платона «Держава», де він вперше використовує слово Утопія в значенні «місце, якого немає» [6]. Пізніше з'явилися твори в жанрі антиутопії, присвячені критиці утопій. У сучасній літературі утопія розглядається серед жанрів наукової фантастики. Сучасні утопії являють собою також різні технологічні проекти: евгенічні, електронні, екологічні, феміністські, окультні, містичні. В утопії конструюється інша реальність, яка протиставляється дійсній навколишній реальності і містить гостру критику сучасності. В процесі історичного розвитку в літературі виробився ряд стійких сюжетних ходів, що забезпечують переміщення героя з буденного світу в фантастичну реальність утопії: сни, бачення, подорожі в невідомі далекі країни або на інші планети тощо Світ утопії розташовується, як правило, поза звичних часу і простору. Він може знаходитись в країнах на іншому кінці Землі (часом за її межами), і випадково, фантастичним чином відкривається сторонньому гостю або переноситься в ідеальне майбутнє, яке втілило в життя світлі сподівання сучасного людства. Принцип контрасту сьогодення і майбутнього в утопіях часто реалізується через діалог між стороннім візитером, який вражений побаченням, і провідником по новому світу, який пояснює чужинцеві устрій ідеального суспільства. У вигаданому світі все ідеально: люди в ньому відчують себе щасливими і наповненими позитивними емоціями, у всьому панує гармонія.

Звернення О. Гакслі до прогностичного філософського роману у формі утопії було не випадковим, адже письменник завжди вболівав за людину та намагався вказати шлях до її щасливого майбутнього. Ідея ідеального суспільства й досконалої особистості була втілена в останньому і головному (на думку автора роману і нашу також) творі «Острів» / *Island* (1962) [7], в якому О. Гакслі звертається до вічних й актуальних суперечностей людського буття, що корелюють з культурними універсальними життя і смерті, часу і вічності, душі, духу і тіла.

В романі «Острів» результатом конструювання автором іншої реальності стала Держава Пала, структура якої являє собою федерацію самоврядувальних одиниць: географічних, професійних, господарчих тощо. На Пала немає поліції, армії, високорозвиненої індустрії та технології. Шлях розвитку держави визначається прикладною біологією, контролем над народжуваністю, обмеженням виробництва, продуманою частковою індустріалізацією. Суспільство країни – це спілка людей з високим рівнем духовності, моралі та культури. Метою життя палійців є самореалізація, на яку спрямована система освіти й виховання, а також зусилля кожної особистості. Головні принципи життя острів'ян відповідають принципам тибетської Махаяни, що й формує їх спосіб життя й світогляд. Біограф О. Гакслі Н. Мюррей пояснює походження назви роману: «Несподіване натхнення підказало йому «Острів» – коротко і зрозуміло, оскільки дія відбувається на вигаданому острові між Цейлоном і Суматрою, а змальоване суспільство – це острівець відносного здорового глузду в божевільному світі» [8, с. 437]. На думку Н. Мюррея, роман «Острів» став

підсумком роздумів О. Гакслі про світ, людський потенціал, сенс та мету життя [8, с. 444]. Звернення до культури Сходу стало плідним для О. Гакслі, адже в ній він знайшов послідовний нонконформізм, ствердження ідеї рівності всіх людей, нігілізм щодо загальноприйнятих істин і авторитетів, заохочення до сприйняття життя через безпосередній контакт з ним. О. Гакслі створює модель ідеального буддистського суспільства, метою якого є «людська гідність, здоровий глузд і свобода» [7, с. 147].

В художньому просторі роману «Острів» автор переміщує головного героя Віла Фарнебі в іншу реальність, в невідому країну, куди він потрапляє після корабельної аварії. Хронотоп острова в романі О. Гакслі уможливує створення моделі ізольованого суспільства та його культури, зображення в мініатюрі нагальних проблем сучасності, визначення місця особистості в означеному соціумі. Ситуація ізоляції дає автору можливість визначити ряд важливих соціально-політичних проблем, створити модель суспільної структури. За сюжетом роману острів Пала був закритою територією, яку не міг відвідати жодний журналіст. Історія заснування вигаданої держави Пала викладена в «Записках Раджі» – твору, що став духовним заповітом острів'ян. У романі «Острів» роль міжкультурного комунікатора належить Роберту Макфейлу – філософу і проповіднику, ідеї й погляди якого багато в чому перегукуються з ідеями автора роману. В ідеальному суспільстві Пала мешкають досконалі фізично і духовно люди, образ яких співпадає з буддистським зразком, що характеризується милосердям, добротою та терпимістю. Зазначимо, що у романі «Острів» відбувається перехід від «концептуальних персонажів» до концептуальних героїв», яких Н. Хамітов визначає як таких, які «не просто відображають світогляд автора у його концептуальному розвитку, ... вони мають власну свободу мислення і дії, вступаючи з автором у діалог, а часом і полемізуючи з ним» [9, с. 69]. Концептуальні герої О. Гакслі виходять за межі діалогу з автором, вони розгортають свою свободу до меж, які дозволяють досягнути досконалості.

Духовні пошуки О. Гакслі завершуються створенням образу досконалої особистості, адже буття персонажів-буддистів острова Пала ґрунтується на принципах, заснованих на співчутті й інтуїтивній мудрості. Своєю внутрішньою гармонією й моральною чистотою образи, створені О. Гакслі, відповідають буддистському образу людини, визначеному А. Воттсом як: «Впевнена в собі, має почуття гумору, охайна і акуратна, діяльна, але без метушливості, тверда як сталь, але не без тонкого естетичного смаку» [10, с. 162]. В художньому світі О. Гакслі це сім'я Макфейл – Роберт Макфейл та його дружина Лакшмі, їх невістка Сузила та онуки Том Крішна і Мері Сароджіні, подружжя Віджайя та Шанта, молода пара Радха і Ранга та ін. Для них метою життя є самореалізація особистості, на досягнення чого спрямовані їх власні зусилля за підтримки освіти й виховання. До галереї означених персонажів-особистостей можна додати Віла Фарнебі – представника західної культури, який в результаті інкультурації засвоїв навички, норми і патерни буття буддистської громади.

Контраст реального і змодельованого світів прослідковується на прикладі долі головного героя Віла Фарнебі, який випадково потрапив на Пала після корабельної катастрофи. В цьому смислі роман О. Гакслі «Острів» є яскравим зразком діалогу культур, втіленому в художній формі, де роль представника західної культури належить доктору Ендрю Макфейлу, а східної – Раджі острова Пала. За сюжетом роману сто років поспіль західну культуру представлятиме Віл Фарнебі, а східну – буддистська громада на чолі з Робертом Макфейлом. Саме Роберт Макфейл виступає в ролі провідника для Віла Фарнебі до світу острова Пала. Їх діалоги, екскурсії до різних закладів і установ закохали Віла Фарнебі в чудову країну Пала. Культурна адаптація Віла Фарнебі в новому середовищі буддистів призвела до зміни його стереотипів свідомості, поведінки, норм, цінностей, способу

життя і картини світу в цілому. Спосіб життя острів'ян зацікавив героя тим, що цілком відрізнявся від життя на Заході. Доброзичливість палійців, їх безкорисливість і готовність прийти на допомогу відразу прихилили Віла до себе, примусили переосмислити минуле життя і власну особистість. Інтерес та проникнення релігійно-філософськими ідеями палійців спровокували духовну еволюцію, в результаті якої змінилось ставлення Віла Фарнебі до себе і оточуючого світу, пробудились почуття людської гідності, самоповаги, чесності, справедливості. Спосіб життя буддійського суспільства Пала став для Віла Фарнебі альтернативою західному способу буття, що допомогло героєві звільнитись від тенет західного менталітету й викристалізувати його (Віла) позитивні риси: на зміну пасивній конформістській поведінці прийшла активність, нетерпимість до зла і насильства, заперечення лицемірства.

Значення філософського роману «Острів» полягає в тому, що О. Гакслі запропонував шлях врятування людства за рахунок контролю над народжуваністю, поверненні до природи та техніки буддистського споглядання. Письменник моделює таке суспільство, в якому створені всі умови для духовного розвитку людини та її самореалізації. Буття та світогляд мешканців острова Пала формуються головними принципами буддизму, що дає змогу людині відчути свою фізичну, духовну і моральну повноцінність. Внутрішня гармонія і гармонія з оточуючим світом є основою культури ідеального суспільства Пала, адже гармонія пробуджує в людині благородство, щедрість та співчуття. Образ досконалої особистості для О. Гакслі, як і для буддизму, передбачає наявність милосердя, доброти і терпимості. Саме такими рисами О. Гакслі наділяє Роберта та Лакшмі Макфейлів, Сузилу, Тома Крішну, Мері Сароджіні, сім'ю Віджайя, молоду пару Радху і Рангу та інших членів буддистського суспільства. Віл Фарнебі після духовного переродження органічно доповнює галерею цих образів. Автор роману підкреслює, що справжня його сутність актуалізувалася в середовищі буддистів, де в центрі уваги духовне життя людини, яке передбачає її культуру творчий потенціал.

Звернення письменника до східної культури, її високої духовності та життєвих практик дало змогу долучитися до розв'язання одного з ключових протиріч людського буття – людини і природи, розширення меж людської свідомості й буття та поглиблення любові до Іншого. В романі «Острів» світогляд героя О. Гакслі (а разом з ним і автора) набуває ознак філософського, характеризуючись внутрішньою цілісністю, гармонійністю і творчим характером.

На основі викладеного вище можна зробити висновок, що філософський роман «Острів» О. Гакслі можна позиціонувати як утопію, оскільки в романі виокремлюються характерні риси творів-утопій: конструювання іншої реальності, переміщення героя в іншу реальність, в невідому країну, контраст реального і змодельованого світів, наявність провідника до нового світу, щасливі люди та гармонія у всьому. О. Гакслі вдалось створити модель ідеального суспільства і досконалої особистості з позицій сучасного автору часу. Філософський роман «Острів» презентується як зразок академічного філософського мистецтва, адже його концептуальні персонажі акумулюють в собі досвід попередньої філософської культури і мають глибокий вплив на сучасну й майбутню філософську культуру. Світогляд героя О. Гакслі (а разом з ним і автора) набуває ознак філософського, характеризуючись внутрішньою цілісністю, гармонійністю і творчим характером.

Список використаної літератури

1. Мангайм К. Идеология та утопія. Пер. з нім. В. Шведа. Київ : Дух і літера, 2008. 370 с.
2. Розова Т. В. Соціальний проект майбутнього, або чи можливе втілення модерної утопії за доби постмодернізму. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2018. № 21. С. 91–94.
3. Суходуб Т. Д. Навколо розуміння філософії: історико-філософські дискусії ХХ–ХХІ століть. *Вісник НАУ. Серія: Філософія. Культурологія*. 2023. № 1 (37). С. 76–81.
4. Бушанський В. В. Утопії й антиутопії в європейській культурі. *Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Караса НАН України*. 2018. № 3–4 (94–95). С. 30–58.
5. Філософський енциклопедичний словник / за ред. В. І. Шинкарука. Київ : Абрис, 2002. 742 с.
6. Платон. Держава / пер. з давньогр. Дз. Коваль. Київ : Орієнтир, 2017. 336 с.
7. Huxley A. *Island*. London : Vintage Publishing, 2005. 286 p.
8. Murray N. Aldous Huxley. *An English Intellectual*. London : Abacus, 2003. 496 p.
9. Хамітов Н. Академічна філософія як наука і мистецтво. *Вісник НАН України*. 2022. № 4. С. 59–73.
10. Уотс А. Путь Дзен. Пер. з англ. Ю. Михайлина. Київ : «Софія», Ltd., 1993. 320 с.

**HUXLEY'S PHILOSOPHICAL NOVEL "ISLAND"
AS A UTOPIA OF THE XXTH CENTURY****Iryna Karaieva**

*Kyiv National University of Technology and Design,
Department of Philology and Translation
Mala Shivanovska str., 2, 01011, Kyiv, Ukraine*

The article elaborates A. Huxley's philosophical novel "Island" as a utopia of the 20th century. The features of utopia are highlighted and demonstrated on the examples of writer's works: construction of another reality, moving the hero to a new reality, contrast between the real and simulated worlds, the presence of a guide to the new reality, harmony in everything. In the philosophical novel "Island" A. Huxley proposed a way to solve urgent problems from the standpoint of a modern author of the time. An ideal (utopian) model of society and a perfect personality are presented in the novel "Island". Pala model of the ideal society is rooted in the Buddhist cultural tradition. Its structure is a federation of self-governing geographical, professional, economic units against the background of the absence of the police, army, highly developed industry and technology. The path of the state's development is determined by applied biology, birth control, production restrictions, and well-thought-out partial industrialization. In A. Huxley's novel the world as suffering is overcome by the internal resource of a person, through immersion in himself, which makes it possible to achieve the state of final liberation from rebirths. The philosophical novel "Island" is presented as an example of academic philosophical art, because its conceptual characters accumulate the experience of previous philosophical culture and have a deep influence on modern and future philosophical culture. The worldview of A. Huxley's hero (as well as author's worldview) acquires philosophical features, characterized by internal integrity, harmony and creative character. The works of Ukrainian and foreign researchers on the issue of utopia served as the philosophical basis for this article. Our own term "prognostic novel" unites in a general concept any artistic work of the novel genre that offers a project for the future of humanity, both positive (utopia) and negative (dystopia and its varieties). This makes it possible to focus attention on the ideological content of the work of art. The research was carried out using hermeneutic, historical, cross-cultural methods.

Key words: Aldous Huxley, utopia, philosophical novel, ideal society, perfect personality, conceptual hero, academic philosophical art.

УДК 21.14

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.50.6>

РЕКОНСТРУКЦІЯ РЕЛІГІЙНИХ ІДЕЙ: АНТИЧНІСТЬ

Лілія Компанієць

*Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна,
філософський факультет, кафедра теорії культури та філософії науки
майдан Свободи, 4, 61022, м. Харків, Україна*

У статті проводиться переосмислення релігійних ідей, виокремлення, розробка, смислотворення базових філософських тем, які склалися у ході історії. Акцентується увага на тому, що в сучасній повсякденній свідомості превалює спрощене розуміння релігійних ідей, дедалі культивуються стереотипи в їх розумінні та сприйнятті. Представлене у роботі їх переосмислення, перевідкриття розвінчує певні уявлення, вузьке їх розуміння. Концептуальний, етимологічний підхід відкриває шляхи до їх оновлення в свідомості світської та релігійної культури, розширює академічні знання, культивує їх герменевтичне прочитання у перспективі. Зацікавленість з боку наукових співтовариств до релігійних ідей виникала фрагментарно. Комплексне їх осмислення і до тепер залишається на узбіччі релігійної, філософської думки.

Ідеї духовної культури притягували увагу філософів, мислителів в різні часи. Так, міфологічний аспект теми презентувала література римських поетів Овідія, Вергілія, Гомера, Плутарха, Піндара. Історичний та культурологічний зріз теми презентують роботи Л. Леві-Брюля, Е. Тейлора, Дж. Фрезера, А. Гуревича, М. Еліаде, Жака Ле Гоффа, Й. Гейзинга, та ін. Ідеї роботи представлені у Вас. Великого, Гр. Богослова, М. Кузанського, Сен-Мартена, Е. Леві, та ін. Еволюція ідей перевтілення, вічного Всесвіту представлена також в роботах теософів О.П. Блаватської, А. Безант та ін.

Робота присвячена етимологічній реконструкції базових концептів, історико-філософській концептуалізації базових ідей античної духовної культури, виокремленню смислового різноманіття ключових понять, їх історичних словоформ, культивуванню інваріантних філософських сенсів. Етимологічний аналіз понять дозволив проявити їх історичні джерела, визначити простір актуалізації (античну культуру), різні форми існування, синонімічний ряд. Це, в свою чергу, розвінчує «міфи», стереотипи повсякденної думки, що окреслені у статті ідеї є виключно привілеєм східної гілки культури людства. Антична культура презентувала низку різноманітного змісту термінів, дозволила розкрити смислові виміри їх існування та суті, окреслила подальші вектори їх інтерпретацій.

Ключові слова: поняття, ідея, втілення, стереотипи, духовність, культура.

Актуальність. Ідеї та теми духовного (світоглядного) змісту притягували увагу інтелектуальних спільнот у всі часи, формували неповторний дух різних епох. Цікавими вони залишаються і тепер. Соціокультурна ситуація сьогодення опинилась перед низкою різноманітних, у тому числі і духовних, викликів. Останні визначають напрями, особливості розвитку духовності сучасних культур, ідеологічні засади світського та релігійного світогляду, сенсожиттєві підвалини людського життя, культури в цілому.

Усвідомлення єдності духовної та світської складової у розвитку індивідуального (збалансованого, цілісного) та загального світогляду культур, їх ролі у викликах сьогодення вимагає філософського переусвідомлення, розширення традиційних уявлень, переосмислення багатоманітних моделей різних релігійних та світських систем як ідеологічних схем.

Актуальним стає виокремлення, розробка, смислотворення базових філософських ідей, які склалися у ході історії з метою культивуванню духовної (світоглядної) еволюції культури, прогресу загальноєвропейської і вітчизняної культури. Як наслідок, виникає

необхідність пошуку нових сенсів, їх переосмислення, використання гнучкої історико-філософської рефлексії, концептуальних підходів, розбудування сучасних філософських методологій, розширення інтерпретацій, відстеження світоглядних трансформацій.

Релігійні ідеї пройшли довгий шлях історичної трансформації, існували у вигляді певних вірувань, уявлень, під різними словоформами у межах різних релігійних світоглядів. Кожне базове поняття духовної культури людства має свою історію, традицію слововживання, генеалогію, спектр значень, які актуалізували різні релігійні вчення, традиції, епохи. Ідеї духовного змісту конструювали (у вигляді своїх представників) світоглядні системи, вибудовували ідеологію світських, релігійних співтовариств.

Ціла низка фундаментальних світоглядних ідей, концептів до сьогодні не отримала (у релігієзнавчій академічній, філософській традиції) всебічного осмислення, обґрунтування як світоглядних домінант, які можливо інтерпретувати як принципи Всесвіту.

Метою нашого звернення до інтелектуальних надбань історії (релігійної та світської думки) є переосмислення, історико-філософська концептуалізація базових тем та ідей античної культури, які під нашим кутом зору будуть інтерпретуватись як універсалії світоглядної парадигми людства. Це стане можливим завдяки виокремленню смислового різноманіття ключових понять, їх історичних словоформ, культивуванню інваріантних філософських сенсів.

Значущим для нашої роботи стає обґрунтування необхідності реконструкції кола засадничих концептів духовних систем історії (релігійних, філософських, містичних, теософських і т.ін.). Останні відкривають шлях до теоретизації, усвідомлення специфіки релігійної, повсякденної, елітарної свідомості, їх експлікації як конкретних ідеологічних форм. Означене (у перспективі) не тільки нівелює конфлікти (міжконфесійні, міжетнічні і т.ін.), протистояння представників різних світоглядів (релігійних, світських), але й розширює світоглядні обрії людини майбутнього, прокладає шляхи до формування універсальної свідомості (універсального погляду на світ, людину, Всесвіт).

Отже, сучасні соціокультурні тенденції, елітарні підходи змінюють акцентуацію розгляду ідей духовної культури в звуженому вигляді. В нашому контексті долається тлумачення релігійних концептів виключно як елементу конкретної релігійної ідеології, відбувається виокремлення та презентація базових ідей на універсальний рівень їх розуміння. Від атрибутів духовних систем до мегарівня їх інтерпретації. Ключові ідеї вибудовують універсальний мета/простір зустрічі релігійної, філософської та наукової елітарної свідомості.

Вивчення та реконструкція базових ідей (їх мега- та мікрорівня буття) у межах релігійних, світських спільнот веде (у свою чергу) до усвідомлення загальнолюдських цінностей, до корекції світогляду (світосприйняття, світорозуміння, світовідношення) людини майбутнього. У цьому зв'язку відбувається культивування відповідей на фундаментальні, вічні питання людського буття. До них належать теми/питання: вічного життя, безсмертя душі, вічного Всесвіту, сенсу та тимчасовості земного життя, спасіння, справедливості, відплати, що відбувається з людиною після смерті? Окреслене наближає до виробки універсальної, вселюдської (духовно-раціональної) світоглядної системи про які мріяли посвячені всіх часів.

Ступінь розробленості проблеми інтерес до релігійних ідей з позиції інтелектуальних спільнот (філософської, релігійної, наукової думки) зберігався завжди. Духовними ідеями були просякнуті вчення видатних філософів минулого (античності та ін.). Міфологічний аспект теми презентувала література римських поетів Овідія, Вергілія, Гомера, Плуларха, Піндара. Історичний та культурологічний зріз теми презентують роботи Л. Леві-Брюля, Е. Тейлора, Дж. Фрезера, А. Гуревича, М. Еліаде, Жака Ле Гоффа, Й. Гейзинга,

Е.А. Торчинова та ін. Ідеї роботи представлені у Вас. Великого, Гр. Богослова, М. Кузанського, Сен-Мартена, Е. Леві та ін. Еволюція ідеї перевтілення, вічного Всесвіту представлена також в роботах теософів О.П. Блаватської, А. Безант та ін. [1–4; 10; 12; 14–24].

Одними з перших завдань роботи (для досягнення мети) стає виокремлення, обґрунтування кола базових понять/ідей, їх реконструкція та розробка смислів.

У простір нашої уваги потрапляють теми: життя та смерті, вічного життя душі та Всесвіту, безсмертя (воскресіння, перевтілення, відродження), індивідуального та загального Спасіння, справедливості, колообертання, Суду (небесного та земного) та ін. Зрозуміло, що в одній роботі окреслений об'єм питань та завдань не можливо вмістити. Саме тому ми почнемо з «малого» (вивчення, виокремлення певних концептів), щоб доторкнутись інтелектуально до «великого» (переусвідомлення та презентація деяких з них як законів Всесвіту).

В ієрархії цінностей релігійних культур тема безсмертя, вічного життя душі займає найвище місце. В енциклопедичній літературі вона усвідомлюється і як мета, і як ідеал. В коло її базових понять, через які вона розкривається, потрапляє ідея колообертання душ, вічного Всесвіту, перевтілення.

Безумовно, що комплексне вивчення цих тем пов'язано з певними проблемами ідеологічного змісту. По-перше, це заангажованість релігійної свідомості (наприклад, християн), неосвіченості повсякденної свідомості, вузькою смисловою їх презентацією у наукових джерелах (поза межами сучасної світової думки).

Не дивлячись на проблемні зони, ці теми пронизують історію релігійних світоглядів, різні релігійні та світські спільноти у вигляді певних слів/слівосполучень. Саме специфіка сучасних академічних підходів дозволяє виробку об'єктивних знань, використання поліметодичності, принципу плюралізму.

Поняття «перевтілення» пов'язано з уявленнями людства про колообертання душ у Всесвіті, з вірою у вічне життя душі, у переході її в інші тіла фізичного світу (рослин, тварин, людини). Цікавим фактом є те, що сучасна повсякденна свідомість (інколи і наукова) частіше ці ідеї асоціює зі східною традицією (наприклад, індуїзмом), але ці теми (при уважному їх вивченні) та ідеї пронизують саме західноєвропейську культуру на всьому протязі її існування з стародавніх часів і до сьогодення (від єгиптян, Орфея, Платона, Піфагора і до теософських товариств XIX–XX ст.).

Сучасні культури живлять певні стереотипи, а академічні знання не завжди презентують незаангажовані знання про історію понять, різноманіття їх історичних слівосполучень, смислові трансформації. Еволюція інтелектуальної культури лінгвістами, філософами завжди мислилась як смислотворення.

Історія будь-якого концепту починається в глибинах віків, пронизує епохи. На кожному етапі існування той чи інший термін наповнюється додатковими смислами, або втрачає їх. Отже, поняття як і їх слівосполучення творяться культурними епохами.

Перейдемо до концептуального аналізу, етимологічної реконструкції базових ідей, концептів. В енциклопедичній літературі термін «перевтілення» представлено різними мовними групами, мігрує від однієї мови до іншої, поступово оформлюється у різні слівосполучення: санскр. – तत्तास्त्याशक्ति, стар. грецьк. – μεταμψυχωσις; лат. – transmigration, reincarnation; укр. «переселення душ» і т. ін. [5–9; 11; 13]. Зазначимо, що термін «перевтілення» має різні традиції слововживання, тримає в собі значення схожих за змістом понять («втільнення», «воскресіння», «переродження», «відродження»).

В індуїзмі поява ідеї перевтілення припадає на I тис. до н. е. Його смисли пов'язують з терміном «сансара». В релігієзнавчій літературі воно тлумачиться як обертання,

відбиває ідею безперервних перевтілень людських душ, народжень та смертей, їх коло-обертань. У стародавніх текстах «Упанішадах» використовується термін втілення душі. Ця ідея оформлюється пізніше у словоформу «карма». Остання тлумачиться як процес народжень, перероджень.

Повертаючись до західноєвропейської традиції ми фіксуємо, що витoki ідеї перевтілення сягають в етимологію цього слова, ведуть нас до античної епохи. В стародавніх джерелах тієї епохи зазначалось, що спочатку вживалось слово «одягання» душі у фізичне тіло. Потім виникає поняття *μετεμψυχοσις*, яке означало передухотворення, переселення душі, а також трансміграцію. Стародавні уявлення фіксують ниску значень: переселення душі в різні предмети чи тіла, процес зміни тіла, процес потрапляння знову у плоть (нову), переміщення душі всередину (назад у тіло), і, як наслідок, ключові терміни/ідеї переходу, переселення, еволюції. Синонімами були терміни «метенсоматоза», «палінгенезія», лат. «reincarnation» [5–9; 11; 13]. На наш погляд, цікавим є значення «назад у тіло», як повернення душі у колишнє тіло. У цьому сенсі згадаємо ідею воскресіння Лазаря Христом, зафіксовану у християн (Святе Письмо). Прикладів подібного воскресіння в останньому, звісно, більше.

Отже, уявлення в античній культурі були пронизані окресленими значеннями та ідеями, перейшли (на рівні змістовних значень) до інших традицій. Під іншими словоформами зберігаються стародавні смисли, які блукають на поверхні свідомості різних культур. Окреслені ідеї існували і в архаїчних віруваннях, староегипетських уявленнях.

Слід зацентувати увагу на тому, що окреслені поняття були ядром свідомості античної традиції. У межах останньої вони отримали своє оформлення, приріст значень, концептуалізацію, автономне існування (від східних картин світу).

Поступово ідея перевтілення набувала додаткових значень, які стосуються розуміння існування богів та духів, які також підкоряються процесу перевтілення. Боги та духи в античній свідомості можуть втілитись у тіло людини, в живі та неживі предмети чи організми. Ці контексти також будуть екстрапольовані і на святих (в інших релігійних традиціях).

Додатковий контекст (який ми зустрічаємо у літературі) розуміння перевтілення – це тлумачення його як уособлення. Останнє поняття походить від церковнослов'янського слова «лік», яке визначалось як тіло, означало «вливати, вливатися у форму» (дух вливається у форму, її оживлює). Саме слово «втілення» в енциклопедичній літературі тлумачиться як уособлення. Отже, поступово виокремлюється єдиний синонімічний ряд понять. А також різні словоформи існування ідеї перевтілення.

У літературі згадуються два види метемпсихозу. Один тлумачиться як повернення душі в будь-яке тіло. Інший варіант відбувається у відповідності до закону Відплати [5–9; 11; 13].

Аналіз етимологічних, тлумачних, філософських, психологічних, та ін. джерел дозволяють виробити та резюмувати існуючі визначення в енциклопедичній літературі, звести їх до головних смислів.

Ідея перевтілення актуалізується через тему втілення в наступних значеннях: а) можливість душі після смерті фізичної оболонки вселитись у нове тіло; втілюються (тобто вливаються у тіла) також духи, боги та святи; б) перевтілення осмислюється як процес руху, просування духовної субстанції через тілесну організацію, та як можливість зворотної дії, повернення назад у старе тіло.

Отже, з вищезазначеного видно, що поняття «перевтілення» зводиться до слова «втілення» (душ, духів, богів та ін.) у фізичні тіла. Існує термін «трансміграція», який відзеркалює останню дефініцію. Він тлумачиться як «транс» – пере, через, повсюди, впадати,

тобто вказує на рух духовної субстанції через простір і час. Інша його частина “migration” вказує на переселення, перехід [5–9; 11; 13].

Таким чином, смислові конотації існують під різними словоформами. Принцип лінгвістів та їх думка підтверджується, що концепти ведуть дослідника до сенсів, а зміст понять розкриває варіанти існуючих словоформ.

В такий спосіб викристалізувались словесні оболонки ідеї перевтілення, які фіксуються у просторі різних культур («передіснування», «втління», «трансмігація», «реінкарнація»).

Резюме. Етимологічний аналіз поняття «перевтілення» дозволив проявити його історичні джерела, визначити простір його актуалізації (античну культуру), різні форми існування, синонімічний ряд. Це, в свою чергу, розвінчує «міфи», стереотипи повсякденної думки, що окреслена ідея є привілеєм східної гілки культури людства. Встановлено, що ідея перевтілення була атрибутом західноєвропейської духовної хвилі з стародавніх часів. Антична культура презентувала низку різноманітного змісту означеного терміну, дозволяє розкрити смислові виміри його існування та суть. Перша накопичила спектр ідей, які під різними словесними оболонками підуть вибудовувати духовний простір наступних епох (релігій, уявлень, течій). Це коло словоформ, які відзеркалюють ідею перевтілення («метемпсихоз», «трансмігація», «уособлення/втління», «передіснування», «реінкарнація»). Перше уявляють собою єдиний ланцюг, простір понять, які доповнюють одне одного. Їх смислове наповнення мігрує від одного слова до іншого, і, на межі словоформ відбувається перетинання їх змістового наповнення. Окреслені концепти відкривають перспективу переосмислення (під кутом зору окреслених значень) духовних картин світу наступних століть, герменевтичного прочитання сакральних текстів, реконструкції світоглядних парадигм під іншим кутом зору.

Список використаної літератури

1. Besant A. The Necessity for Reincarnation. London : Theosophical Publishing Society, 1904. 28 p.
2. Besant A., Wood A. The Ancient Wisdom: An Outline of Theosophical Teaching 1897. Adyar Madras, India : Theosophical Publishing House, 1972. 458 p.
3. Blavatsky H. The Secret Doctrine: The Synthesis of Science, Religion and Philosophy. 3 vols. The Theosophical Publishing House, 1971. URL: <http://www.sacred-texts.com/the/sd> (date of access: 09.06.2023).
4. Berger A., Berger J. Reincarnation: Fact or Fable? Northampton, England : Aquarian, 1991. 272 p.
5. Словник іншомовних слів / уклад.: С. М. Морозов, Л. М. Шкаралупа. Київ : Наукова думка, 2000. 680 с.
6. Словник біблійного богослов'я / за ред.: Ксав'є Леон-Дюфура, Жана Люпласі та ін. Львів : Вид-во Отців Василіян «Місіонер», 1996. 934 с.
7. Філософський енциклопедичний словник / уклад.: Є. К. Бистрицький, М. О. Булатов, А. Т. Ішмуратов, П. Ф. Йолон, Г. П. Ковадло, А. М. Колодний та ін. Київ : Абрис, 2002. 742 с.
8. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / уклад.: Р. В. Болдирев та ін. Київ : Наук. думка, 1982. Т. 1 : Кор–М. 552 с.
9. Сучасний словник іншомовних слів / уклад.: О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк. Київ : Довіра, 2006. 789 с.
10. Frieling R. Christianity and Reincarnation. [Trans. Koehler R., Koehler M.] GB: Floris Books, 1977. 144 p.

11. Компанієць Л. В. «Колообіги» ідеї реінкарнації у вимірах Платонівських умоспоглядань . *Бюлетень Української Асоціації релігієзнавців і Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України. Українське релігієзнавство*. 2013. № 68. С. 29–42.
12. Kompaniets L. Geflimmer Der Reinkarnationsidee im Spiegel Der Alten Kulturen *Wyższa szkoła integracji europejskiej Kielecka wyższa szkoła ekonomiczno-prawnicza. Filozofia – Prawo – Kultura*. Szczecin. 2013. P. 6–18.
13. Шевченко В.М. Словник-дослідник з релігієзнавства. Київ : Наукова думка, 2004. 560 с.
14. Hall M. Research on Reincarnation. Los Angeles: Philosophical Research Society, 1964. 46 p.
15. Stevenson I. The pioneer of reincarnation Research. URL: <http://www.doctorshangout.com/forum/topics/dr-ian-stevenson-the-pioneer> (date of access: 11.10.2023).
16. LeGoc M.J. The Doctrine Of Rebirth. A Public Lecture Delivered Under Auspices of the Catholic Union Of Ceylon: “Messenger” Press, 1921. 38 p.
17. Lewis H.D. The Self and Immortality (Philosophy of religion series). Palgrave Macmillan, 1973. 236 p.
18. Lewis J.R. Encyclopedia of Afterlife Beliefs and Phenomenon. Detroit : Gale Research, 1994. 420 p.
19. Liverziani F. Reincarnation and its Phenomena: Who or What Becomes Reincarnated. Regency Press (London & New York) Ltd, 1989. 176 p.
20. Luntz C. The Challenge of Reincarnation. St. Louis, Missouri : Charles E. Luntz Publications, 1957. 154 p.
21. MacGregor G. Reincarnation in Christianity: A New Vision of the Role of rebirth in Christian Thought. London : Quest Books, 1990. 200 p.
22. Newton M. Journey of Souls: Case Studies of Life Between Lives. Llewellyn Publications, 1994. 278 p.
23. TenDam H. Exploring Reincarnation: The Classic Guide to the Evidence for Past-Life Experiences. Random House UK, 2003. 448 p.
24. Weiss B. Same Soul, Many Bodies: Discover the Healing Power of Future Lives Through Progression Therapy. Free Press, 2004. 240 p.

RECONSTRUCTION OF RELIGIOUS IDEAS: ANTICIPATION

Liliia Kompaniets

*V. N. Karazin Kharkiv National University, Faculty of Philosophy,
Department of Theory of Culture and Philosophy of Science
Svobody Sq., 4, 61022, Kharkiv, Ukraine*

The article rethinks religious ideas, identifies, develops, and makes sense of the basic philosophical themes that have developed in the course of history. The author emphasizes that a simplified understanding of religious ideas prevails in the modern everyday consciousness, and stereotypes in their understanding and perception are increasingly being cultivated. The rethinking and rediscovery of these ideas presented in this work debunks certain ideas and their narrow understanding. The conceptual, etymological approach opens up ways to update them in the consciousness of secular and religious culture, expands academic knowledge, and cultivates their hermeneutical reading in the future. The interest of the scientific community in religious ideas has been fragmented. Their comprehensive understanding still remains on the margins of religious and philosophical thought.

The ideas of spiritual culture have attracted the attention of philosophers and thinkers at different times. Thus, the mythological aspect of the topic was presented by the literature of the Roman poets Ovid,

Virgil, Homer, Plutarch, and Pindar. The historical and cultural aspect of the topic is presented by the works of L. Levy-Bruhl, E. Taylor, J. Fraser, A. Gurevich, M. Eliade, Jacques Le Goff, J. Geising, and others. The ideas of the work are presented in Sts. The Great, Gregory the Theologian, M. Kuzansky, St. Martin, E. Levy and others. The evolution of the idea of reincarnation, the eternal universe is also presented in the works of theosophists H.P. Blavatsky, A. Bezant and others.

The work is devoted to the etymological reconstruction of basic concepts, historical and philosophical conceptualization of the basic ideas of ancient spiritual culture, the identification of the semantic diversity of key concepts, their historical word forms, and the cultivation of invariant philosophical meanings. The etymological analysis of the concepts made it possible to reveal their historical sources, to define the space of actualization (ancient culture), various forms of existence, and synonyms. This, in turn, debunks the “myths” and stereotypes of everyday thought that the ideas outlined in the article are exclusively the privilege of the eastern branch of human culture. Ancient culture presented a number of different contents of terms, allowed to reveal the semantic dimensions of their existence and essence, and outlined further vectors of their interpretations.

Key words: concept, idea, embodiment, stereotypes, spirituality, culture.

УДК [7.03(47+57)«192/199»:727]:316.658.4
DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.50.7>

ПАЛАЦ КУЛЬТУРИ В СИСТЕМІ ТОТАЛІТАРНОЇ ПРОПАГАНДИ

Павло Коряга

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра теорії та історії культури
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

У статті розглядається феномен палаців культури, вплив на нього тоталітарної радянської ідеології. Встановлено основні характеристики понять ідеологія та пропаганда, їх взаємозв'язок та розвиток в політиці держуправління тоталітарного режиму. Проаналізовано через призму історичних мистецьких стилів радянського періоду (конструктивізму 1920–1930-х років, сталінського неокласицизму 1930-х – 1950-х років та післявоєнного модернізму 1960-х – 1990-х років), як у палаци культури візуально та концептуально імплементувалася ідеологія та колоніальна політика радянського тоталітарного режиму. Виокремлено знакові палаци культури в Україні: Будинок культури залізничників у м. Харків, Центральний будинок культури м. Ірпінь, Палац Культури і Техніки НКМЗ у м. Краматорськ, Палац дітей та юнацтва та Палац культури «Україна», Палац культури «Дарниця» у м. Київ, Палац культури «Дніпроспецсталь» у м. Запоріжжя, Центр творчості та юнацтва Галичини та Палац культури ЛОРТА у м. Львів, Палац дитячої та юнацької творчості у м. Харків, Міський палац дітей та молоді у м. Дніпро, Палац дітей та юнацтва у м. Ужгород, Палац культури у м. Жовті Води тощо. Прослідковано географію палаців культури, які функціонують у колишніх соціалістичних країнах. Проаналізовано концепт палацу культури в контексті формування наративів радянської колоніальної політики. Представлено та детально проаналізовано на конкретних прикладах палаци культури, які можна розглядати як знакові символи протистояння пануючій культурній політиці – Палац «Україна» у м. Київ, та ті, які ставали потужними символами соціалістичної пропаганди – проєкт нереалізованого Палацу Рад у м. Москва, Палац Республіки у м. Берлін, Палац культури і науки у м. Варшава. Виявлено, яку роль у функціонуванні приміщення та пропаганді відігравало внутрішнє інтер'єрне оздоблення палаців. Визначено, як палаци культури функціонують на сьогоднішній час та яка їхня роль у розвитку культури та забезпечення мешканців культурним дозвіллям.

Ключові слова: палаци культури, тоталітарна ідеологія, тоталітарна пропаганда, радянська пропаганда, повоєнний модернізм, міський простір, місто, архітектура, радянський колоніалізм, радянська людина.

Вступ. Питання дослідження культурної спадщини, що пов'язана з колоніалізмом, пропагандою, тоталітарним минулим та їх переосмислення в контексті сучасних реалій набуває великої популярності у світі. З одного боку, ці теми часто бувають болючими для суспільства, а з іншого є дуже важливими в проговоренні і актуалізації задля вирішення суспільних травм. В центрі поміж цих непростих тем часто стоїть культурна спадщина, яку також потрібно досліджувати, зберігати та грамотно ревіталізувати у суспільному вимірі. Власне, дослідження культурної спадщини, яка тісно пов'язана з радянським тоталітарним режимом є також актуальним на сьогодні та особливо важливим в контексті глибшого аналізу радянської колоніальної політики на народи, нації та країни, які зазнали окупації або впливу радянського тоталітарного режиму.

З початком повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну ці питання лише загострюються. Радянська ідеологія поступово стирала будь-які ознаки національної ідентичності окупованих народів та насаджувала їм ідеї «спільної» та «єдиної» з Росією

культури. Наслідки цієї ідеології не зникли з розпадом СРСР і ми маємо можливість прослідкувати її впливи й сьогодні, аналізуючи ідеологічні пропагандистські наративи РФ про відродження Радянського Союзу, боротьбу проти «капіталістичного» світу та «недружніх» країн, «захист братніх народів» тощо.

Згідно з Універсальним словником-енциклопедією, поняття «ідеологія» трактується як система позицій, які характеризують суспільство у певну епоху; система поглядів, які виражають інтереси якогось класу або ж комплекс символів, міфів, інтелектуальних схем, мовних структур, які відображають політичну й культурну ситуацію [2]. Фактично, ідеологія являє собою систему певних ідей та цінностей, завданням якої є вплив на суспільство та суспільну думку. Найчастіше такі впливи здійснюються засобами пропаганди. Термін «пропаганда» визначається як цілеспрямований вплив на суспільну свідомість, покликаний формувати певні погляди, а отже й спричиняти бажану поведінку спільноти [2].

Радянська тоталітарна ідеологія була дуже добре розвиненою, мала сформований комплекс ідеологічних текстів, лідерів, кадрів, інструментів та інституцій, вела активну пропаганду основних постулатів, впроваджувала з її допомогою необхідні наративи. Аби впливати на суспільну думку, пропаганда мала відбуватися у всіх сферах життя людей: від імплементації ідеології у мистецтві, літературі, кіно до її пропагування на побутовому рівні життя громадян: у садочках, школах, роботі чи у закладах дозвілля. Власне, заклади дозвілля та культури, такі як кінотеатри, театри, бібліотеки та мабуть найбільш популярні у країнах соціалістичного блоку – палаци та будинки культури і відігравали знакову роль для пропаганди. Саме в закладах дозвілля загалом, і в палацах культури зокрема, громадянам пропонувалися ідеологічно «правильні» кінострічки, книги, картини та інші види дозвілля та навчання. І хоч з одного боку, палаци культури і справді виконували свою первинну функцію з забезпечення культурного дозвілля та інтелектуального збагачення населення, з іншого боку, вони ставали місцями тотальної пропаганди радянської ідеології, причому як серед дітей, так і серед дорослого населення.

Таким чином палаци культури стають новим прототипом та радянським конструктом культурних закладів дозвілля в країнах соціалістичного блоку на протигагу культурним центрам так званих капіталістичних країн. Навіть сама назва «палац культури» спеціально запозичує поняття «палац», який навіює думки про щось аристократичне чи монархічне і таким чином підкреслює знаковість цього місця, говорить суспільству, що тепер усі палаци належать пролетаріату. Важливо, що зовнішній вигляд та наповнення палаців культури мали відповідати передовим тенденціям архітектури, дизайну та технологій, аби не поступатися відповідним інституціям капіталістичних країн.

Виклад результатів проведеного дослідження. Першим палацом культури, який був збудований у СРСР за зразками панівного радянського конструктивістського стилю, можна вважати Палац культури імені А. М. Горького в Ленінграді (сьогодні – Санкт-Петербург, РФ) у 1927 році, а через два роки у Москві відкривають ще одну нову конструктивістську споруду – Дім культури імені Зуєва. Згодом нові конструктивістські будинки та палаци культури відкривають і в інших республіках: Українській, Білоруській, Закавказькій, Узбецькій, Туркменській тощо. Зокрема, в Україні можна виділити наступні: в Києві – у 1933 році Клуб «Харчовик», за проектом архітектора Миколи Шехоніна (сьогодні – Київський муніципальний академічний театр опери і балету для дітей та юнацтва), у 1933 році Клуб «Металіст», за проектом Якова Моєєєва (сьогодні – Палац культури ВАТ «Більшовик»), у 1932 році у Харкові – Будинок культури залізничників, архітектора Олександра Дмитрієва (зруйнований у серпні 2022 року, внаслідок влучання російської ракети в будівлю).

Ці новозбудовані палаци культури, які відповідали всім тогочасним радянськими архітектурним та ідеологічним канонам, стали першими взірцями радянського концепту палаців культури, адже у їх оформленні застосовувалися різноманітні фрески та інші декоративні елементи, які мали на меті пропагувати ідеї та цінності комуністичної ідеології. Пропагувалися ці цінності не тільки в архітектурі палаців, але і в наповненні. Попри те, що в таких закладах переважно діяли десятки дитячих мистецьких гуртків, відбувалися різноманітні концерти, вистави, кінопокази, усе це дозволяло піддаватися цензурі та мало свою ідеологічну мету. Зокрема, все слугувало тому, щоб виховати «зразкову радянську людину», розмити її відчуття приналежності до певної культури чи народу за допомогою схваленої на державному рівні культурної політики, яку треба розглядати як колоніальну.

Наприкінці 1930-х років модернізм (конструктивізм, функціоналізм, авангардизм), попри значну популярність у всьому світі, починає засуджуватися на рівні ідеології у Радянському Союзі та Третьюму Райху. На заміну йому в обох державах прийшов неокласицизм – сталінський у СРСР та націонал-соціалістичний у Нацистській Німеччині. Цей стиль став єдиним дозволеним в архітектурі та містобудуванні у цих державах, тож архітектура того часу набуває пишних форм на кшталт давньоримських палаців, надлюдських масштабів. Апогеєм цієї гігантманії можна виділити, розроблений наприкінці 1930-х років, проект будівництва найзнаковішої для Йосифа Сталіна споруди – Палацу Рад, що мав знаходитися в центрі Москви.

Проект Палацу Рад, архітектора Бориса Іофана, мав бути 415 метри заввишки, з великим залом на 21 тисячу людей та увінчаний стометровим пам'ятником Володимиру Леніну з розкішними інтер'єрами, колонами, скульптурами, фресками та гобеленами. Він мав стати наймасштабнішою спорудою СРСР. Цей задум не вдалося реалізувати через неможливу фінансову вартість будівництва та початок Другої Світової війни. Такої ж участі зазнав масштабний план Гітлера по перебудові Берліна «Столиця світу Германія», авторства архітектора Альберта Шпеєра [5].

Після Другої Світової війни і до середини 1950-х років, водночас із активною відбудовою понівечених війною міст, у Радянському Союзі та країнах Варшавського соціалістичного блоку активно будуються неокласичні палаци культури з розкішною архітектурою, ліпниною та інтер'єрами, в яких агресивно домінує соціалістична ідеологія: зображення знакових для режиму постатей та ключових історичних подій, сюжети із зображенням звичайних робітників та військових, які працюють заради світлого соціалістичного майбутнього, оспівування «великої» перемоги тощо. Такі палаци та будинки мали дуже важливу функцію: показати радянську тоталітарну державу як наддержаву, яка здобула перемогу у війні, яка є економічно розвиненою, яка може дозволити собі будувати розкішні палаци дозволяючи для своїх громадян, а отже побудувати утопічне комуністичне майбутнє.

Неокласичні палаци культури можна зустріти у більшості міст СРСР: Палац культури залізничників у м. Тбілісі 1950 року (сучасна Грузія); Палац культури гірників у м. Караганда 1950 року (сучасний Казахстан); Палац культури профсоюзів у м. Мінськ 1954 року (сучасна Білорусь); Палац культури і науки у м. Рига (сучасна Латвія); Будинок культури Нижньотагільського металургійного комбінату у м. Нижній Тагіл 1952 року (сучасна РФ).

В Україні прикладів неокласичних палаців культури безліч і дуже багато з них будувалися, як за типовими проектами, так і за індивідуальними. Серед типових можна виокремити Будинок культури «БЦЗ» в м. Ірпінь 1954 року будівництва (сьогодні – Центральний будинок культури м. Ірпінь, зазнав значних ушкоджень під час окупації міста російськими військами у березні 2022 року). За індивідуальними проектами збудовані Палац Культури

і Техніки НКМЗ 1965 року у Краматорську (архітектори Микола Шаповаленко та Володимир Ковров); Палац культури у м. Нова Каховка 1952 року за (архітектори Самуїл Вайнштейн, Микола Коломієць та Мусій Катернога); Палац культури у м. Жовті Води 1957 року (архітектор Олексій Александров); Будинок культури залізничників Дарницького залізничного вузла м. Києва (сьогодні – Палац культури «Дарниця») 1951 року, архітектора Віктора Єлізарова тощо.

Найяскравішим та наймасштабнішим зразком палацу культури в стилі сталінського класицизму без перебільшення можна вважати Палац культури і науки імені Йосифа Сталіна (сьогодні – Палац культури і науки) у м. Варшава, Польща. Близько 230 метрова споруда, авторства архітектора Лева Руднева, зводилася на руїнах післявоєнної Варшави впродовж 4 років та офіційно була відкрита у 1955 році. Будівля була так званим «подарунком» Сталіна польському народу, мала стати уособленням утвердження фактично радянської влади та впливу Москви на Польщу і зміцнити так звану «дружбу» між польським та російським народами. З одного боку, в архітектурі будівлі були використані найсучасніші технології будівництва, оздоблення відбувалося з застосуванням польських народних традицій зодчества і споруда виконує свою першочергову функцію: є місцем розвитку культури, науки та проведення дозвілля для містян і туристів, з іншого боку, вона досі залишається домінантною спорудою та потужним символом колишнього радянського тоталітарного режиму [6].

З початком хрущовської відлиги, а також з ухваленням у 1955 році закону про усунення надмірностей в архітектурі, в СРСР та країни Варшавського соціалістичного блоку повертається інтернаціональний стиль – модернізм, в якому і збудована найбільша частина палаців культури у колишніх соціалістичних країнах: Україні, Східній Німеччині, Польщі, Угорщині, Литві, Латвії, Естонії, Румунії, Болгарії, Молдові, Грузії, Вірменії, Казахстані, Чехії, Словенії, Білорусі тощо. Дуже багато будівель палаців культури стали популярними та відомими взірцями архітектури післявоєнного модернізму, бруталізму та постмодернізму.

Серед найбільш знакових та відомих палаців культури, що стали зразками тогочасної архітектури, відомими у всьому світі, можна виділити наступні: Палац культури у м. Дрезден 1969 року (Німеччина); Палац культури працівників авіації у м. Ташкент 1981 року (Узбекистан), Національний палац культури у м. Софія 1981 року (Болгарія); Палац Республіки у м. Алмати 1970 року (Казахстан); Палац культури залізничників у м. Кишинів 1980 року (Молдова); Палац культури і спорту у м. Варна 1968 року (Болгарія); Палац культури, дозвілля і спорту у м. Вільнюс 1982 року (Литва); Палац Республіки імені Гейдара Алієва у м. Баку 1972 (Грузія); Палац Республіки у м. Мінськ 1982 року (Білорусь); Палац Республіки (знесений у 2008 році) у м. Берлін 1976 року (Німеччина); Палац піонерів у м. Москва 1962 року (РФ) [8].

Україна не залишалася осторонь тогочасних тенденцій, таким чином українські архітектори також зробили свій вклад у розвиток соціалістичного модернізму. Зокрема у м. Київ знаходяться наступні взірці: Палац піонерів та школярів 1965 року, за проектом українського архітектора Авраама Мілетського (сьогодні – Палац дітей та юнацтва); Палац культури імені Корольова 1984 року, за проектом українського архітектора Валентина Єжова; грандіозний Палац культури «Україна» 1970 року, за проектом українських архітекторів Євгенії Маринченко, Петра Жилицького, Іллі Вайнера. У м. Запоріжжя: Палац культури «Дніпроспецсталь» 1976 року, українських архітекторів Миколи Жарікова, Валерія Шинкарьова. У м. Львів: Палац піонерів і школярів, 1984 року, групи українських архітекторів: Анатолія Вацака, Мирослава Сметани, Зіновія Підлісного (сьогодні – Центр

творчості та юнацтва Галичини), Палац культури ЛПО ім. Леніна, 1982 року, архітектори: Мирослав Сметана, Любомир Королишин, Роман Бекесевич, Віктор Марченко (сьогодні – Палац культури ЛОРТА). У м. Харків – Палац дитячої та юнацької творчості 1993 року архітектора Віктора Бобровського. У м. Дніпро – Палац піонерів 1990 року архітектора Євгена Амосова (сьогодні – Міський палац дітей та молоді). У м. Черкаси – Палац культури «Дружба народів» 1980 року, архітекторів Леоніда Кондрацького, Миколи Собчука, Сергія Фурсенко. У м. Ужгород – Палац піонерів, 1986 року, архітектора Володимира Белоусова (сьогодні – Палац дітей та юнацтва) [4].

Утвердження модернізму як основного архітектурного стилю дає можливість архітекторам проектувати більш сучасні та зручні для людей споруди, проте не відкидає всюди присутню радянську пропаганду у оформленні цих споруд та змістовому наповненні. Звісно, траплялися випадки, коли архітекторам вдавалося спорудити такі будівлі, які ставали знаковими символами протистояння пануючій колоніальній культурній політиці, або ж навпаки – ставали потужними символами радянської пропаганди.

Один із знакових символів протесту проти колоніальної політики Москви стала побудова у Києві грандіозного республіканського палацу культури під назвою «Україна». Історія бере свій початок у 1961 році, коли у Москві з'являється новий модерністський Кремлівський палац з'їздів, а у 1963 році головним секретарем компартії УРСР стає Петро Шелест. Останній загорівся ідеєю збудувати знаковий палац для з'їздів в Україні, підкресливши, що Українська РСР не поступається іншим республікам. Проте, в той час усе масштабне будівництво мало погоджуватися у Москві, а там і чути не хотіли про будівництво споруди таких масштабів, то ж будівництво вирішили вести таємно. Так, у 1965 році у київських газетах з'являється повідомлення про будівництво на вулиці Червоноармійській (сьогодні – вулиця Велика Васильківська) кіноконцертного залу, що не звучало так масштабно, як воно було насправді. До роботи над проектом залучили українських архітекторів Євгенію Маринченко, Петра Жилицького, Іллю Вайнера, дизайнерку інтер'єрів Ірму Каракіс та колектив інституту Діпроцивільпромбуд. Як писав у спогадах Петро Шелест: «За документами, які йшли в Москву, будували кінотеатр, а за проектом – республіканський палац. І я, перший секретар ЦК партії республіки, свідомо змушений був брати участь в обмані» [3]. Після будівництва першого поверху Палацу, стало зрозумілим, що будівництво, як для звичайного кінотеатру, занадто масштабне. Тоді до Києва прибула спеціальна комісія з Москви, аби оцінити ситуацію і, побачивши проект та будівельний майданчик, один із членів комісії сказав: «На цьому тлі наш Кремлівський палац з'їздів виглядає як стара стайня. Хто відповідь за це неподобство?» [3]. Для Москви було неприпустимим, що у Києві буде споруджено республіканський палац, який за своїми масштабами, площею, кількістю глядацьких місць, технологічністю та розкішним оформленням інтер'єрів буде кращий, ніж палац в Москві. Але у проект було вже вкладено чималу суму, тому його потрібно було завершити: зменшивши кількість глядацьких місць до 3780-ти (у кремлівському палаці 4000 глядацьких місць) та спростити оформлення інтер'єрів [3].

Будівлю спорудили у формі трапеції заввишки 28 метрів. На облаштованій за останнім словом техніки сцені вміщалося приблизно півтори тисячі людей. Для оздоблення будівлі використали білий і рожевий мармур, граніт, вапняк, дерево різних порід. У інтер'єрах були використані найкращі українські граніти, блакитний туф Закарпаття, уральський мармур, казахський черепашник унікального світло-рожевого відтінку. В середині були люстри з литого скла із фактурою та кольором «талого льоду» з Тернополя, крісла концертного залу були облицьовані тканиною бірюзового кольору, крім цього, у вестибюлях були ескалатори, вітражі, панно, два зимових сади, альпійська гірка і фонтан. Усе екстер'єрне,

інтер'єрне, технологічне оформлення мало підкреслити знаковість будівлі, відкинути меншовартість та підкреслити значущість українського мистецтва, Української РСР в системі координат Москви [3].

У 1970 році Палац «Україна» урочисто відкрили для відвідувачів і це була грандіозна подія для усіх містян. Після відкриття, архітекторів Євгенію Маринченко, Петра Жилицького нагородили Державною Шевченківською премією у галузі архітектури у 1971 році. У 1973 році усунули з посади секретаря компартії УРСР Петра Шелеста, а директор інституту Діпроцивільпромбуд Віктор Наріжний, який був долучений до проєктування палацу, вчинив самогубство. У 1996 році, за незалежності України, палац отримав статус пам'ятки архітектури України і до сьогодні залишається культовим місцем столиці, символом українського модернізму Києва та одним з найбільших концертних майданчиків України, який продовжує працювати, не зважаючи на пошкодження будівлі внаслідок ракетного обстрілу Києва 31 грудня 2022 року.

На основі аналізу іншого прикладу знакової споруди, що збудована в ті ж часи, а саме Палацу Республіки у м. Берлін, НДР, можна зрозуміти, як попри використання усіх сучасних тенденцій будівництва і оформлення, будівлі все ж ставали потужними символами тоталітарної пропаганди. Задовго до побудови модерністського Палацу Республіки на його місці, між Люстгартеном та Шлосплац на Музейному острові, стояв бароковий Берлінський королівський палац початку XVIII століття побудови. Після масштабних бомбардувань Берліна під час Другої світової війни у 1945 році палац зазнав значних ушкоджень і з утвердженням радянського окупаційного режиму у новоствореній НДР у 1950 році палац вирішили знести як символ німецького імперіалізму. У 1951 році на місці колишнього королівського палацу постає площа для проведення урочистих парадів та подій, тоді ж влада задумується над будівництвом на цьому місці масштабної споруди, яка могла б задовольнити потреби з забезпечення приміщенням парламенту НДР, місцем з'їздів партії, стати культурним осередком виховання нового покоління та символом нової архітектури для соціалістичних німців. Протягом 1950-х та 1960-х років було розроблено декілька проєктних пропозицій з побудови палацу, але остаточний проєкт будівництва групи архітекторів Хайнца Граффундера, Карла-Ернста Зграя, Вольфа-Рюдігера Айзентраута, Гюнтера Кунерта, Манфреда Прассера і Хайнца Ауста був затверджений Еріхом Гонекером тільки у 1973 році. Будівництво масштабної споруди тривало протягом трьох років і за різними даними на нього було витрачено пів мільйона – мільйон німецьких марок, що було колосальною сумою на той час [7].

Грандіозна споруда мала форму паралелепіпеда довжиною 80 м, шириною 85 м і висотою 32 м та поєднувала у собі усі сучасні на той час матеріали: різноманітні види мармуру, граніту, дерева, металу, скла та азбесту в облицюванні фасаду. Всередині розміщувалися: мала зала для засідань парламенту НДР, велика зала, яка була спроектована за усіма новітніми технологіями та використовувалася як для з'їздів партії, так і для масштабних культурних концертів, а також великі аудиторії, мистецькі галереї, танцювальні зали, театр, кінотеатр, заклади харчування, боулінг та більярд, тощо. Головне фойє, площею близько 1000 метрів, мало дуже виразне та пишне оформлення: його стіни та підлога були облицьовані найрізноманітнішими видами мармуру та граніту, а на стелі виднілося ціле поле із близько 5000 металевих конструкцій ламп з круглими білими плафонами, які видавали м'яке світло і надавали приміщенню особливого шарму. На другому поверсі фойє було встановлено 16 настінних трьох метрових картин авторства 16-ти різних художників у стилі соцреалізму. Теми полотен були різні («Досліджуй, поки не пізнаєш», «Вчора – сьогодні», «Творчі сили», «Люди на пляжі», «Хліб для всіх» тощо), але всі вони створювалися

з метою передати дух часу та пропагувати світле соціалістичне майбутнє Німеччини. Урочисте відкриття Палацу відбулося у 1976 році і протягом 14 років його активної роботи тут відбувалися грандіозні культурні дійства (фестивалі, покази мод, вечірки), музичні концерти (в тому числі рок та електронної музики за участю виконавців із Західної Німеччини, що на той час було вперше за весь час існування НДР) та історичні події, – в Палац навідувалися лідери соціалістичних країн, включно з Михайлом Горбачовим, тут ухвалювалися загальнодержавні рішення, зокрема про возз'єднання Німеччини у 1990 році). З одного боку, Палац Республік був знаковим символом утвердження окупації Москвою східної частини Німеччини, а з іншого, був потужним культовим місцем культури Східної Німеччини, де проводили дозвілля сотні німців [7].

З падінням берлінської стіни та возз'єднанням Німеччини у 1990 році, Палац Республік закрили для відвідувачів, зокрема через використання у облицюванні токсичного матеріалу азбесту, який вважається небезпечним для людини. У суспільстві та владі країни тривали обговорення, що робити з цією масштабною спорудою, яка в один момент перестала бути затребуваною, була не надто безпечною через облицювання азбестом та асоціювалася як символ влади окупаційного режиму (особливо у жителів колишньої Західної Німеччини). Наприкінці 1990-х споруда активно занепадала, а до 2003 року тривали роботи демонтажу зі споруди азбесту, після якого мала вирішитися подальша історія будівлі. Того ж року, попри фактично незавершену дискусію у суспільстві щодо долі Палацу, Бундестаг прийняв рішення про демонтаж існуючої споруди та відновлення на цьому місці колишнього міського королівського палацу. Це викликало хвилю обурення та протести у колишніх східних німців, які вважали будівлю культовим та невід'ємним місцем Берліна, частиною історії возз'єднання країни. Протестувальники наголошували, що багато митців, архітекторів, інженерів, науковців, культурних діячів були долучені до реалізації та функціонування цього простору, тому не можна асоціювати палац тільки з тоталітарним режимом, символом пропаганди чи безпосередньо Еріхом Гонекером. Натомість частина колишніх мешканців Західної Німеччини вважали споруду ідеологічним символом НДР та воліли бачити на цьому місці відновлений та важливий для німецької історії – королівський палац, який, як вважали, був зрівняним із землею у 1950-х.

У 2008 році Палац Республік був повністю занесений, а для нової будівлі було затверджено проєкт італійського архітектора Франко Стелли, який передбачав відновлення історичного вигляду 3 сторін фасаду королівського палацу, натомість 4-та сторона та внутрішнє наповнення запроєктоване у сучасному стилі. Будівництво почалося у 2013 році і було завершено у 2020 році. Споруда отримала назву «Форум Гумбольдта» та виглядає як колишній королівський палац, натомість за своїми функціями замінює колишній Палац республік, адже тут знаходяться музеї, мистецькі галереї, кінотеатр та інші культурні інституції. Проте, дискурс питання Палацу Республік як місця вже не фізичного, а місця культурної пам'яті досі є присутнім у сучасних німців. Можна стверджувати тільки те, що Палац Республік без сумнівів був взірцем архітектури модернізму та культовим культурним місцем НДР, але також він був символом пропаганди ідеології і цей символ був занадто потужним, аби дозволити будівлі продовжувати існувати.

Отож, проаналізувавши обидва приклади культових палаців культури в Україні (Палац «Україна») та Німеччині (Палац Республік) можна зробити висновок, що ідеологічно всюди, не зважаючи на певні стильові, архітектурні чи змістові відмінності, мета створення таких грандіозних закладів була однією: пропагувати тоталітарну ідеологію комунізму і соціалізму, показувати технологічну та економічну велич держави і виховувати у цих палацах абсолютно нових зразкових громадян країни. З іншого боку, таки не все було

підвладно правлячому режиму і часто виходило з під контролю чи усталених рамок: як до прикладу ситуація з будівництвом палацу «Україна», яке відбувалося потай від Мокви, чи проголошення возз'єднання Німеччини у Палаці Республік, який як і Берлінська стіна також був і символом розділення єдиного раніше народу на дві країни. Тож, підходячи до питань ревіталізації тих чи інших споруд та просторів радянського періоду, зокрема палаців культури, завжди слід аналізувати історію місця та досліджувати його не тільки як архітектурне місце, але як і місце тієї чи іншої культурної пам'яті.

Докладно описуючи внутрішнє оздоблення споруд палаців не можливо оминати прискіпливу увагу до нього з боку архітекторів та дизайнерів, не можна заперечити важливість дизайну інтер'єру та його впливу на подальше функціонування споруди, з одного боку, та ідеологічного впливу на відвідувачів з іншого. Так, про важливість інтер'єрних рішень закладів дозвілля та навіть їх вплив було видано багато посібників, серед яких посібник українського архітектора Павла Безроднього – «Інтер'єри клубів і будинків культури» 1975 року, київського видавництва «Будівельник». В ньому, зокрема, читаємо: «В нашій країні налічується більше 200 тис. клубних будівель різних типів... Клуби є центрами соціальної і культурно-просвітницької роботи... Вдале планування, набір і величина приміщень, відповідне обладнання, оздоблення і оформлення сприяє успішній роботі в клубі. Тому важливого значення набувають питання створення інтер'єрів клубних закладів. Набутий в нашій країні досвід будівництва клубних приміщень, інтер'єрні рішення за допомогою простих природних матеріалів свідчать про те, що вміле поєднання різноманітних фактур і кольорів матеріалів може з успіхом замінити найрозкішніші і дорогі матеріали» [1, с. 3]. Таким чином архітектори та митці намагались зробити простори палаців більш сучаснішими (в контексті світових архітектурних тенденцій), комфортнішими та більш гуманнішими в зрівнянні з їхніми неокласичними та ідеологічно кричущими попередниками. Але, попри зміну зовнішнього вигляду палаців культури, змістове та ідеологічне призначення цих будівель не змінювалося: тут і надалі транслювалося, вивчалася та розвивалася цензурована в рамках ідеології культура.

Висновок. Отож, у 1960-х роках палаци культури перестають будувати в вигляді неокласичних палаців, натомість вони набувають вигляду сучасних функціональних приміщень та отримують характерні художні особливості у зовнішньому декорі та інтер'єрах: мозаїчні панно, вітражі, скульптурні групи на різну тематику (в тому числі ідеологічну), найрізноманітніші конструкції із ламп, оздоблення каменем чи мармуром тощо.

Оглянувши ретроспективу будівництва, розвитку та наповнення палаців культури, можна отримати загальне уявлення того, як формувався і сам концепт «палац культури»: він запозичив ідеї функціонування центрів культури капіталістичних країн, отримав ідеологічну «методичку» діяльності від компартії, сформував свій вигляд спочатку у конструктивістському стилі, потім у неокласичних формах і вже згодом у модерністських з відповідним мистецькими елементами. Ми можемо оцінювати окремі палаци культури як чудові зразки архітектури певних стилів і бачити, як з кожним новим періодом вдосконалювався зовнішній вигляд, проте також не слід забувати про ідеологію, яка все майстерніше проникала в архітектуру, мистецтво та внутрішнє наповнення палаців, пасивно нав'язуючи людям, які щодня проводять час у цих просторах, тоталітарну ідеологію під виглядом «дружби народів», «світлого комуністичного майбутнього» тощо. А все заради того, аби стерти у людей будь-яку національну ідентичність, будь-які сумніви щодо рішень влади та колоніальної політики держави. Саме людина, яка свято вірила засадам комуністичної партії та сліпо підкорялася їй і була для комуністичної партії взірцем радянської людини.

Водночас слід зазначити, що палаци культури як центри дозвілля українців, попри поширення радянської ідеології, так чи інакше ставали осередками збереження і ретрансляції української культури також. Зрештою, в часи розпаду СРСР та після становлення незалежності в Україні, багато палаців культури стали місцями, де творилася нова, незалежна українська культура та її постаті. Сьогодні і після перемоги для українського суспільства буде надзвичайно важливим мати якісні (як за змістовим, так і за матеріальним наповненням) майданчики для представлення, подальшого розвитку та розповсюдження українського культурного продукту – і чи це будуть будівлі палаців культури радянського періоду, чи зовсім нові центри культури – не так важливо, важливим є те, яка культура та наративи будуть розвиватися у цьому просторі.

Дане дослідження проведено в рамках аналізу впливу радянського колоніалізму на українську культуру та архітектуру за підтримки Humboldt Forum (м. Берлін, Німеччина).

Список використаної літератури

1. Безродний П.П. «Інтер'єри клубів і будинків культури». Київ : Будівельник, 1975. 94 с.
2. Універсальний словник-енциклопедія (УСЕ) / ред. рада: Попович М. В., Дзюба І.М., Корнієнко Н.М., Яковенко Н.М. Київ : Ірина, 1999. 1551 с.
3. Пивоваров С., Спірін Є. 51 рік тому в Києві відкрили Палац «Україна». Його будували потай від Москви під виглядом кінотеатру, а згодом главі УРСР це пригадали. Згадуємо, як це було – в архівних фото. *Бабель* : веб-сайт. URL: <https://babel.ua/texts/62581-51-rik-tomu-v-kiyevi-vidkrili-palac-ukrajina-yogo-buduvali-potay-vid-moskvi-pid-viglyadom-kinoteatru-a-zgodom-glavi-ursr-ce-prigadali-zgadyemo-yak-ce-bulo-v-arhivnih-foto> (дата звернення: 24.05.2023).
4. Bykov A., Gubkina I. Soviet modernism. Brutalism.Post-modernism. Buildings and structures in Ukraine 1955–1991. Kyiv : Osnovy Publishing, 2019. 258 p.
5. Hoisington S. Ever Higher: The Evolution of the Project for the Palace of Soviets. *Slavic Review*. Cambridge : Cambridge University Press, 2003. № 62. 41–68 p.
6. Murawski M. The Palace Complex: A Stalinist Skyscraper, Capitalist Warsaw, and a City Transfixed. Bloomington: Indiana University Press, 2019. 376 p.
7. Pugh E. Architecture, Politics, & Identity in Divided Berlin. Pittsburgh : University of Pittsburgh Press, 2014. 448 p.
8. Ritter K., Shapiro-Obermair E., Steiner D., Wachter A. Soviet Modernism 1955–1991. Zürich : Park Books, 2012. 358 p.

THE PALACE OF CULTURE IN THE SYSTEM OF TOTALITARIAN PROPAGANDA

Pavlo Koryaha

*Lviv National University of Ivan Franko,
Department of Theory and History of Culture
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

In the article, the phenomena of palaces of culture are researched as well as the influence of totalitarian soviet ideology on it. The main characteristics of the terms ideology and propaganda are established, together with their relations and development in the politics of state administration of totalitarian regimes. Have been analyzed, through the prism of historical artistic styles of the soviet period (constructivism of 1920–1930th, stalinist neoclassicism of 1930–1950th as well as post-war modernism of 1960–1990th.) how the palaces of culture have been influenced by ideology and colonial politics of the totalitarian regime. The focal palaces of culture in Ukraine have been highlighted: House of Culture of Railwaymen in Kharkiv, Central

House of Culture in Irpin, Palace of Culture and Technics of NKMZ in Kramatorsk, Palace of Children and Youth and Palace of Culture “Ukraine”, Palace of Culture “Darnytsia” in Kyiv, Palace of Culture “Dniprospsstal” in Zaporizhzhia, Center of Creativity and Youth of Galicia and Palace of Culture LORTA in Lviv, Palace of Children’s and Youth Creativity in Kharkiv, City Palace of Children and Youth in Dnipro, Palace of Children and Youth in Uzhhorod, Palace of Culture in Zhovti Vody, etc. The geography of palaces of culture that work in former socialistic countries has been tracked. We have analyzed the concept of palace of culture in the context of the formation of the narratives of soviet colonial politics. We have presented and analyzed in details palaces of culture that had been becoming iconic symbols of resistance against the dominant ideology – “Ukraine” Palace in Kyiv, and those that became powerful symbols of socialistic propaganda – the project of the unrealized Palace of Soviets in Moscow, Palace of the Republic in Berlin, Palace of Science in Warsaw. It was revealed what role the interior decoration of the palaces played in the functioning of the premises and propaganda. It is determined how the palaces of culture function today and what their role is in the development of culture and providing residents with cultural leisure.

Key words: palaces of culture, totalitarian ideology, totalitarian propaganda, soviet propaganda, postwar modernism, urban space, city, architecture, soviet modernism, soviet person.

УДК 171

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.50.8>

ЕТИЧНІ АСПЕКТИ ФЕНОМЕНУ ДУРОСТІ

Ольга Липка

*Львівська національна музична академія імені Миколи Лисенка,
кафедра гуманітарних дисциплін
бул. Остапа Нижанківського, 5, 79000, м. Львів, Україна;
Національний університет «Львівська політехніка»,
Інститут гуманітарних та соціальних наук, кафедра філософії
бул. Степана Бандери, 12, 79000, м. Львів, Україна*

Сьогодні серед учених різних галузей спостерігається інтерес до феномену дурості. Доволі несподівано у час стрімкого розвитку сучасних технологій, які спрощують доступ до інформації, дають можливість здобувати нові знання, розвивати інтелект. У попередні епохи лише поодинокі мислителі, зокрема Тома Аквінський та Еразм Роттердамський, присвячували увагу глупоті. Нині ж лунають голоси про масовість цього феномену. У даній статті представлено розуміння природи дурості деякими мислителями і вченими ХХ–ХХІ ст. Звернено увагу, що типовий погляд на дурість, як розумову обмеженість, поділяють не всі дослідники. Так, Дитрих Бонгеффер вважає дурість не інтелектуальним, а людським дефектом і пов'язує її виникнення із тиском зовнішньої влади на людей. Яцек Добровольський зазначає, що дурість ініціюється роботою розуму, а не його бездіяльністю. Форми і прояви дурості різноманітні, і її не легко розпізнати за «шатами істини» (Роберт Музіль) та балаканиною. Нейропсихолог Себастьян Дієгез називає три властивості сучасної дурості: нарцизм, самозасліплення і претензійність, – вони виявляють байдужість дурості до правди. Інші дослідники теж визнають великою проблемою те, що в переважності інформацією люди не шукають правди – для цього потрібно докладати зусилля і затрачати час. Простіше цього не робити і жити в ілюзії. Паскаль Анжель зазначає, що провина дурня – у неповазі до правди. Незнання правди тягне за собою несправедливе відношення до інших людей. Якщо люди впадають у дурість під тиском політичної чи релігійної влади (Дитрих Бонгеффер), то несправедливе відношення набирає крайньої форми – готовності вбити іншу людину за вигадані кимось і приписані їй переконання. Підтвердженням цього є теперішня російсько-українська війна.

Ключові слова: феномен дурості, масовість, правда, справедливість.

На тлі попередніх епох, коли феномен дурості не був у центрі зацікавлень (хоча йому присвячували увагу окремі мислителі), спостерігаємо поживлення інтересу до цього явища у ХХ – на поч. ХХІ ст. Свою лепту в інтерпретацію дурості вносять психологи, філософи, політологи, соціологи, науковці у сфері дослідження головного мозку тощо. Інтерес спеціалістів різних галузей свідчить про те, що з розвитком технологій дурості не стало менше, радше навпаки – побільшало, для французького філософа Б. Стіглера настільки, що він ствердив: «Людство весь час регресує у бік дурості» [1]. Від початку повномасштабного вторгнення Росії на територію України лунають численні коментарі щодо росіян, що «вони дурні, тупі, ненормальні, що вони орки, нелюди» тощо. З одного боку, це виправдана емоційна реакція на насильницькі дії, а з іншого – виникає питання, що саме слід вважати дурістю, у яких формах вона себе нині виявляє і як співвідноситься з мораллю.

Метою і завданням даної статті є проаналізувати інтерпретації феномену дурості у ХХ–ХХІ ст. та з'ясувати етичні аспекти дурості, зокрема в контексті російсько-української війни.

З огляду на поставлене завдання важливою є книга французького журналіста Ж.-Ф. Марміона «Чому люди тупі? Психологія дурості», в якій зібрано погляди психіатрів, соціологів, письменників, філософів на феномен дурості та його прояви [2]. У «Філософії дурості» польського мислителя Я. Добровольського знаходимо глибокий аналіз цього явища у зв'язку з різними формами свідомості [3]. У ХХ ст. протестантський пастор Д. Бонгеффер пояснював дурість тиском зовнішньої влади [4], а професор Карло М. Чіполла вивів п'ять законів дурості [5]. Серед недавніх українських досліджень слід відзначити осмислення політичного виміру дурості І. Мацишиною [6], психологічний аналіз різних проявів дурості, здійснений С. Яланською та В. Моляко [7], есе про дурнів В. Валле [8].

Академічний тлумачний словник української мови трактує дурість як: 1) розумову обмеженість, тупість; глупоту; 2) необдуманий, безглуздий вчинок. Синонімами до «дурості» є такі поняття: тупість, безглуздя, нісенітниця, нонсенс тощо. Коли ми називаємо когось дурнем, то передусім маємо на увазі обмежені розумові здібності людини або ж якийсь вчинок розумної людини, що випадає зі сфери раціонального обґрунтування. Традиційно дурість пов'язують з низьким інтелектом. Проте сучасний польський філософ Я. Добровольський зауважує, що дурість «є такою ж стійкою і поширеною (як у психологічному, так і в соціально-культурному сенсі), як і невловимою, несформульованою і невизначеною. Вона настільки ж конкретна, наскільки ж і абстрактна» [3, с. 19]. З ним неможливо не погодитися, адже прояви дурості різноманітні. Вже Тома Аквінський та Еразм Роттердамський писали про різні форми дурості, а нині зустрічаємо класифікації тупих людей [9, с. 13–20] чи описи проявів дурості. Зокрема, С. Яланська та В. Моляко зазначають, що «дурість може бути справжньою, а може лише здаватися такою. Адже, якщо дурість – це неправильність, відхилення від норми поведінки, від конкретних умов, які диктують нам ті чи ті дії, то в такому випадку дурістю можна вважати й оригінальність, і творчість у всіх їх формах та вивах; дурість може бути універсальною, постійною, такою, що стосується усіх сторін життя; дурість може бути емоційною: під впливом сильних почуттів, особливо афектів, людина здатна чинити нерозумно. Найпоширеніша, звичайно, дурість ситуаційна, коли кожен із нас у певний момент може неправильно оцінити ситуацію – особливо це стосується нових умов, нових проблем, завдань – і по суті діяти нерозумно. Такий тип дурості вищим стилем називають помилкою» [7, с. 6–10]. Відповідно до описаних форм очевидно, що кожна людина переходить через стани емоційної чи ситуативної дурості. Напевно, всі українці мали такий досвід під час першої фази повномасштабної війни. Але це не доказує, що людина з подібним досвідом є дурною. Відоме твердження В. Франкла «Ненормальна реакція на ненормальну ситуацію є нормою» пояснює нераціональні дії у винятково незвичній/стресовій ситуації.

Про сутність феномену дурості німецький пастор Д. Бонгеффер висловився так: «Як відомо, це [суттєво] не інтелектуальний, а людський дефект. Є дурні люди з край жвавим розумом, та розумово неповороткі, які зовсім не є дурними. Таке відкриття ми несподівано робимо в певних ситуаціях. При цьому виникає не стільки враження, що дурість є природженим дефектом, скільки відчуття, що за певних обставин люди *стають* дурними, тобто дозволяють робити себе дурними» [4, с. 54–55]. Його бачення виходить за межі загальноприйнятого розуміння дурості. Адже Д. Бонгеффер не вважав дурість інтелектуальним чи природженим дефектом, а людським. Нині деякі дослідники теж не пов'язують дурість з низьким рівнем інтелекту. Наприклад, С. Дієгез твердить: «Насправді дурість не є або є не тільки протилежністю інтелекту. Можна бути великим інтелектуалом і великим дурнем: щоб у цьому переконатися, досить призначити хоч якого інтелектуала на політичну посаду чи спонукати якогось експерта говорити на незнайому тему» [10, с. 161].

Я. Добровольський зазначає, що первинні прояви дурості «приховані у певних структурах «людської розумності»; її ініціює робота розуму, а не його бездіяльність. ... Дурість є проблемою, проблемою розуму і свідомості» [3, с. 25], тому він аналізує різні форми свідомості і те, як дурість виявляється у них. З іншого боку, Карло М. Чіполла вважає, що «люди не рівні між собою: одні з них тупі, а інші ні, і ця відмінність визначена природою, а не культурними силами або чинниками. Тупість – це така ж якість, як руде волосся; до групи тупих належать так само, як до певної групи крові» [5]. Отож, нині немає однозначного погляду на природу і походження глупоти.

Щодо нових тенденцій феномену дурості, то вона стала більш масовою. П. Анжель зазначає, що «насамперед глупота перестає бути властивістю окремого типу особистостей, як це було ще в XVII і XVIII століттях, і стає насправді колективною і масовою» [11, с. 41]. Дослідник Джеймс Ф. Уеллс, вивчаючи наукове підґрунтя дурості, висновує: «Дурість настільки поширена, тому що люди особливо сприятливо сприймають свою поведінку, навіть якщо вона, зрештою і неминуче, призводить до невдачі» [12]. Нейропсихолог С. Дієгез називає три властивості сучасної дурості: нарцисизм, самозасліплення й претензійність [10, с. 154]. Нарцисизм дурості він визначає як «самовдоволення в чистому вигляді: я кажу те, що думаю, і я думаю те, що кажу, з тієї лиш причини, що я це кажу і я це думаю. І коли я з чимсь не згоден, це слугує доказом того, що це хибно або це мене не обходить» і зауважує, що А. Роже назвав це тавтологією глупства [10, с. 155]. Щодо самозасліплення С. Дієгез вказує: «дурень «вірить, що знає, про що говорить, в той час як насправді всі його твердження тримаються єдино й виключно на цій вірі, й він не здатен навіть уявити, що зовнішні підпори для його єдиної віри могли б, імовірно, зорієнтувати його, виправити чи, поміємо трохи, змусити змінити свою думку. ... Моя думка і моя реакція правильні, тому що вони мої» [10, с. 156]. І щодо претензійності: «дурість прагне удатися за себе розум. Самовпевнений дурень подає свої дуроці як перли мудрості, унікальні спостереження неймовірної глибини, плід інтенсивних роздумів і, звичайно, претендує на найсерйозніше ставлення. Одна з його знахідок – примарна аргументація: замість наводити справжні аргументи, щоб дійти якогось висновку, він іде в протилежному напрямку, від висновку, і фабрикує «аргументацію», що дозволить безпомилково на нього вивести» [10, с. 158]. Фактично, самозасліплення як риса дурості (за С. Дієгесом) перегукується з висновком Джеймса Ф. Уеллса, що люди особливо позитивно сприймають свою поведінку навіть якщо вона призводить до негативних наслідків. Значить, дурість справді є проблемою діяльності розуму, а не його бездіяльності, як вважає Я. Добровольський.

Д. Бонгеффер намагався осмислити феномен дурості у ширшому контексті історичних обставин фашистського режиму. «Дурість є особливою формою впливу історичних обставин на людей, психологічним явищем, що супроводжує певні зовнішні стосунки. За детальнішого розгляду виявляється, що кожний сильний зовнішній прояв влади, яка має політичну або релігійну природу, призводить до того, що велика частина людей впадає у дурість» [4, с. 54–55]. Цей висновок допомагає пояснити «неосяжний» для нас феномен в Росії, де багато інтелектуалів від початку вторгнення виражають неадекватне сприйняття ситуації, не визнають очевидного (відсутності правомірності і причин вторгнення Росії на територію незалежної держави). Чи вони не «впали у дурість» під зовнішнім проявом політичної та релігійної влади? Чи не спрацьовує аналогічний зовнішній прояв релігійної влади у ситуації прихильників православної церкви Московського патріархату в Україні навіть після виявлення доказів злочинної антиукраїнської діяльності деяких священників та єпископів? Джеймс Ф. Уеллс, досліджуючи когнітивні основи дурості, аналізує роль релігії у формуванні цих основ і, зокрема, твердить: «Одна справжня психологічна користь

від наявності систем переконань та їхніх допоміжних ритуалів полягає в тому, що обидва можуть зменшити тривогу під час кризи: системи переконань дають відчуття контролю, а ритуали забезпечують культурно прийнятний засіб дії» [13]. Можна припустити, що для прихильників Московського патріархату відмова від цієї конфесії частково руйнує систему переконань (адже в цій церкві пропагується, що лиш вона одна «єдино правильна»), а втрачати контроль над важливою сферою свого життя під час війни – це додатковий стрес, кризова ситуація, людям натомість хочеться зберегти комфорт хоча б у царині релігійності. Для інших така поведінка виглядає тупою, дратує і викликає агресію.

Д. Бонгеффер зазначає: «Сила одних вимагає дурості інших. Процес, який при цьому відбувається, полягає не в тому, що певні – в тому числі інтелектуальні – здібності людей раптово марніють або втрачають силу, а в тому, що під переможним тиском сили люди втрачають свою внутрішню самостійність. А відтак, більш або менш свідомо, відмовляються від пошуку власного погляду на своє життєве становище. Те, що дурний часто є упертим, не означає, що він є самостійним» [4, с. 55]. Отож, за автором, попри збереження інтелектуального рівня люди втрачають внутрішню самостійність під тиском влади. Влада може тиснути на громадян через заборони організовувати мітинги, через покарання і залякування, незаконні арешти, поширення неправдивої інформації тощо. Ми бачимо це в Росії та інших країнах з диктаторським режимом, який тримається на силі і страху. Серед українців у першій фазі повномасштабного вторгнення спостерігалась «дивна» реакція, яка свідчила про відсутність страху, – виходити без зброї проти танків чи лягати під колеса бронетехніки. Хіба це не дурість, не абсурд? Але ці вчинки викликали захоплення, їх неможливо назвати дурістю. Йдучи за думкою Д. Бонгеффера, – це якраз і є проявом збереженої внутрішньої самостійності людей і власного погляду на своє життєве становище.

Професор Карло М. Чіполла, який досліджував економічну історію та сформулював п'ять фундаментальних законів людської дурості, зазначав: «Я твердо переконаний, що тупість – це невибірковий привілей усіх людських груп, і вона рівномірно поширена відповідно до сталої пропорції. Цей факт науково виражений у Другому фундаментальному законі тупості, який каже, що: Імовірність того, що певна особа є тупою, не залежить від будь-яких інших якостей цієї особи» [5]. Причину тупості професор вбачає у генетиці, але цей закон цікавий для нас тим, що вказує на сталу пропорцію поширення дурості, – чи то серед неосвічених людей чи то серед викладачів університетів, навіть – серед Нобелівських лауреатів. Ймовірно, сьогодні, коли йде мова про масовість феномену дурості, ця стала величина збільшилась кількісно в різних групах.

Позиції Д. Бонгеффера і Карло М. Чіполли перегукуються ще в одному пункті, який підводить нас до етичного контексту. Протестантський пастор твердить, що «дурість є небезпечнішим ворогом доброго, аніж злоба. Проти зла можна протестувати, його можна викривати, в крайньому разі його можна відвернути за допомогою сили; зло повсякчас несе в собі зародок саморуйнування через те, що воно залишає після себе в людині, щонайменше, незадоволення. Проти дурості ми беззбройні. Тут нічого не вдієш» [4, с. 54]. Хіба не опустили руки у багатьох українців після марних спроб переконати своїх рідних чи друзів у Росії, що в нас немає нацистів і не треба нас ні від кого визволяти? Хтось припинив спілкування цілком, а хтось викинув тему війни з розмов, аби таки залишитись на зв'язку. Проти дурості ми беззбройні... Карло М. Чіполла виразив цю думку у п'ятому фундаментальному законі: «Тупа особа є найбільш небезпечною з усіх осіб. Висновок із цього закону такий: Тупа особа небезпечніша за бандита» [5]. Діям бандита притаманна логіка, він переслідує свої цілі збагачення, і цю «злу» логіку можна зрозуміти і передбачити. Небезпеку професор вбачає в ірраціональній поведінці тупих людей, яку не може

збагнути чи передбачити розумна людина. Чи можна передбачити поведінку людей, які бували чи навіть проживали в Україні, не бачили тут ні нацистів, ні переслідувань за російською мову, а тепер вважають, що українців треба визволяти? Виглядає, що неможливо.

В етичному вимірі великою проблемою дурості є те, що вона не потребує ані істини, ані правди як таких. Німецький письменник Р. Музіль у XX ст. влучно написав: «Нема жодної, жоднісінької ідеї, якою не змогла б скористатися дурість, вона вміє повертатися на всі боки й накидати на себе будь-які шати істини. А в самій істині, навпаки, завше тільки одна вдяганка й один шлях, і вона щоразу програє» [14, с. 179]. Дурість вміє прикидатися, – в цьому її здатність пристосовуватися та вводити в оману. У XXI ст. констатується тенденція зникнення інтересу до правди, проголошується, що у кожного – своя правда, що ми живемо у добу постправди. Б. Паскаль ще у XVII ст. писав, що людям притаманна огида до правди. І якщо нас оточує брехня, то наше життя перетворюється на ілюзію. В часи Паскаля ще не було можливості у такій кількості і з такою швидкістю ширити інформацію, як нині. Сьогодні професор з теорії освіти Г. Гарднер стверджує: «Ми знаємо, що, коли людина перевантажена чи переповнена надлишковою інформацією, в умовах завеликого вибору, це її паралізує і їй важко ухвалювати розумні рішення. Ситуація ще погіршується, коли велика частина інформації має сумнівну якість – а це саме так для багатьох блогів, соціальних ЗМІ, сайтів тощо. Утім, мої висновки щодо правди в книжці не безнадійні. Справді, ми живемо в добу, коли маємо більше, ніж будь-коли, шансів зрозуміти, що саме відбувається, – якщо ми готові витратити час, щоб підготувати обґрунтований висновок» [15, с. 149]. Чи ми готові витратити час на пошук правди? При нинішньому темпі життя люди в більшості схиляються до швидких рішень. Від великої кількості інформації люди не стали розумніші, переважає тенденція все спрощувати. І хоча кажуть, що «все геніальне – просте», світ сам по собі не є простим. Як влучно висловила наша письменниця В. Амеліна, – «Світ складний і багатощаровий, як добра книжка, а не простий, як твіт. Коли спрощуємо, все далі відступаємо від реальності. Так і прірву прогледимо» [16]. Відступаємо від реальності – потрапляємо в ілюзію. У нашому суспільстві одна з останніх ілюзій була пов'язана із загальним настроєм завершення війни ще цього 2023-ого року. Для воїнів на передовій і тих, хто глибше аналізував ситуацію, така інформація у ЗМІ не відповідала дійсності. Але більшості пасував такий «спрощений» варіант, який ширився у ЗМІ. Більшість не витрачає часу, аби шукати правду.

«Провина дурня, – каже філософ Паскаль Анжель, – у неповазі до правди». Брак інтелектуальних чеснот стає моральним ганджем. Ба й гірше, цей «світлий розум», насправді булшіттер, – це той, хто удає повагу до духовних цінностей, начебто зайнятий пошуком правди й демонструє розсудливість, але насправді лиш мавпує ці якості, щоб проникнути в певне середовище, удати інтелектуала чи просто зажити слави в суспільстві, не докладаючи зусиль» [10, с. 160]. Булшіттер є тим, хто розповсюджує bullshit (нісенітниця, балаканина, мовою сленгу «фігня»). За Г. Франкфуртом, сутність bullshit – у байдужості до правди [10, с. 151]. Яскравим прикладом булшіттера можна вважати Олексія Арестовича, якому усе ще вдається вводити в оману мільйони українців, вдаючи розсудливого шукача правди. «Явище «балаканини» розширюється на ґрунті повсюдної відсутності турботи про правду: як вважає Франкфурт, брехун хоча б відчуває невелику повагу до правди, «балакун» взагалі не стурбований тим, каже він правду чи ні, правда для нього не важлива» [3, с. 376].

Проблема відношення дурості до правди підводить нас до питання справедливості. Одне з найпростіших визначень цього поняття – правильне, неупереджене ставлення до кого-небудь або чого-небудь. Для Конфуція справедливість полягала в тому, щоб віддавати кожному належне. Чи здатна дурна людина поводитися справедливо, приймати правильні

неупереджені рішення? Якщо сьогодні дурості притаманні нарцисизм, самозасліплення й претензійність, то очікувати на справедливість не доводиться. Людина, яка визнає правдою лише те, що їй спадає на думку, не здатна неупереджено відноситися до думок і вчинків інших людей. Якщо люди впадають у дурість під тиском політичної чи релігійної влади (згідно з Д. Бонгеффером), то цей тиск впливає на їхні рішення, вони не можуть бути об'єктивними. За часів гітлерівського фашизму для тих німців, які «впали у дурість», стало прийнятним знищувати євреїв, як сьогодні для росіян – знищувати українців. Інтерв'ю з полоненими росіянами, записані В. Золкіним, у переважаючій більшості виявляють повну відсутність логіки, віру в абсурдну пропаганду, незрозуміння того простого факту, що зі зброєю в руках на чужій території вони є окупантами. Про неупереджене ставлення до українців тут не йдеться. Журналіста обурює факт, що деякі з полонених, маючи в Україні нормальні умови, забезпечення медичною допомогою і харчуванням, повернувшись додому, розповідають про страшні умови і знущання над ними. В. Золкін розпочав записувати розмови з полоненими, сподіваючись, що в ході діалогу їм відкриється правда про те, що серед українців немає фашистів, і не потрібно тут нікого рятувати, і що інший/український народ має право будувати свою державу так, як він хоче. Журналіст мав надію, що після повернення в Росію вони донесуть цю правду рідним, друзям, і так поволі більше росіян зрозуміє, що їм нічого в Україні робити, що вони повірили в брехню. Але в інтерв'ю за 20 вересня 2023 р. [17] В. Золкін констатував, що фактично нічого не змінюється в Росії. Чоловіки й далі підпадають під вплив пропаганди. Журналіст теж зауважив, що полонені офіцери мали доволі високий рівень інтелекту і розуміння ситуації, розмови з ними були змістовними, вони виявляли повагу до українських воїнів, і принаймні один висловлював вдячність за врятоване життя як нашим бійцям, так і медикам. Ці винятки радше підтверджують загальне правило Д. Бонгеффера про те, що дурними такі стають під тиском влади. І нам слід про це пам'ятати, аби не допустити такої ситуації в Україні. Насправді, нам вистачає своїх дурнів.

Адже ми бачимо багато несправедливості та зловживань всередині нашої країни. З одного боку, треба мати неабиякі розумові здібності, щоб придумувати різні схеми для незаконного збагачення (в такій ситуації розум служить для втілення злих намірів), а з іншого боку, в ширшій/дальшій перспективі, – яким треба бути дурнем, щоб своїми вчинками погіршувати становище воїнів, які тебе ж захищають, чи підвищувати податок для середнього бізнесу, який ледве втримується на плаву і дає робочі місця та зарплати людям, – в загальному, тягнути «на дно» країну, в якій ти живеш, – це наче рубати гілку, на якій ти сидиш. Поводитися так з людьми – несправедливо, і таких «розумних» дурнів скрізь чимало. Чи можна зменшити їхню кількість? За логікою законів професора Карло М. Чіполли, – неможливо. Пропорція завжди залишається сталою. Можемо хіба робити розголос про певну несправедливу ситуацію чи протиправні дії в соцмережах. Навряд чи це особливо вплине на самого дурня, але може привернути увагу журналістів, а вони у свою чергу винесуть ситуацію у ще ширшу публічну сферу. Тоді можлива реакція слідчих органів. Ще один шлях – створення і підписання петицій, на які при відповідній кількості підписів повинні реагувати владні органи. В дійсності, єдине важливе, що слід пильнувати, – щоб самому в загальній тенденції поширення феномену дурості не бути втягнутим у сферу її впливу. Зодягаючись у різні шати істини, дурість може виглядати привабливою. Недарма Р. Музіль писав: «Якщо би дурість зсередини дивовижно не нагадувала талант, а ззовні не була подібною на успіх, геніальність, надію і покращення, то ніхто б не погодився стати дурним і дурість взагалі б не існувала» [3, с. 19]. Письменник влучно вловив маски, за якими може ховатися дурість. Щоб розпізнати їх, треба володіти критичним мисленням.

Підсумовуючи, слід зазначити, що попри різні версії щодо розуміння природи і виникнення феномену дурості, дослідники погоджуються у тому, що сьогодні її характеризує зростаюча масовість, байдужість до правди і віддаленість від справедливості. Подальшою перспективою розвитку цієї теми є вивчення інших етичних аспектів дурості та відстеження їх проявів у віртуальній реальності.

Список використаної літератури

1. Манюк Олесь. «Людство весь час регресує у бік дурості», – видатний французький філософ Бернар Стіглер. URL: <https://huxley.media/chelovechestvo-vse-vremja-regressiruet-v-storonu-gluposti-vydajushhijja-francuzskij-filosof-bernar-stigler/>
2. Чому люди тупі? Психологія дурості. За ред. Жана-Франсуа Марміона. Харків : «Клуб сімейного дозвілля», 2020. 241 с.
3. Dobrowolski Jacek. *Filozofia głupoty*. Warszawa : Wydawnictwo naukowe WPN, 2007. 374 s.
4. Бонгеффер Дитрих. Спротив і покора. Листи і нотатки з-за ґрат. К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2018. 832 с.
5. Сила тупих. П'ять фундаментальних законів людської тупості. URL: https://texty.org.ua/articles/85618/Syla_tupyh_Pjat_fundamentalnyh_zakoniv_ludskoj_i_durosti-85618/
6. Мацишина І.В. Феномен глупоти: від політичного хаосу до політичного раціоналізму. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія: Політичні науки*. 2021. № 6. С. 5–9.
7. Яланська С., Моляко В. Психологія протистояння конструктивного та деструктивного. Полтава : Видавництво «Сімон», 2018. 111 с.
8. Валле Віра. Есе про дурнів. URL: https://www.academia.edu/37410816/%D0%95%D1%81%D0%B5_%D0%BF%D1%80%D0%BE_%D0%B4%D1%83%D1%80%D0%BD%D1%96%D0%B2
9. Чиккотті Серж. Наукове вивчення дурнів. Чому люди тупі? Психологія дурості / за ред. Жана-Франсуа Марміона. Харків : «Клуб сімейного дозвілля», 2020. С. 13–20.
10. Дієгез Себаст'ян. Дурість і постправда. Чому люди тупі? Психологія дурості / за ред. Жана-Франсуа Марміона. Харків : «Клуб сімейного дозвілля», 2020. С. 149–162.
11. Анжель Паскаль. Від дурниці до ахінеї. Чому люди тупі? Психологія дурості / за ред. Жана-Франсуа Марміона. Харків : «Клуб сімейного дозвілля», 2020. С. 35–42.
12. James F. Welles. *The Scientific Basis of Stupidity*. *Journal of Brain and Neurological*. 2019. Volume 1. Issue 1. URL: <https://escientificpublishers.com/the-scientific-basis-of-stupidity-JBND-01-0002>
13. James F. Welles. *The Cognitive Basis of Stupidity*. URL: https://www.researchgate.net/publication/328263441_The_Cognitive_Basis_of_Stupidity
14. Музіль Роберт. Людина без властивостей. К. : Видавництво Жупанського, 2010. 416 с.
15. Гарднер Говард. Інтернет: поразка інтелекту? Чому люди тупі? Психологія дурості / за ред. Жана-Франсуа Марміона. Харків : «Клуб сімейного дозвілля», 2020. С. 145–148.
16. Амеліна Вікторія «Світ – багаточаровий, як добра книжка». URL: https://gazeta.ua/articles/opinions-journal/_svit-bagatosharovij-yak-dobra-knizhka/899585?fbclid=IwAR0Yw-0PrUJM_HTxfnKe4QrQ2K5LabYIKj0nMNwy_1Amv2puzE31cvCeAGc
17. Чи «хотят жить» росіяни та скільки грошей отримують полонені з рф – Володимир Золкін у «Час: Online». URL: https://www.youtube.com/watch?v=16GkyjqBF_o

ETHICAL ASPECTS OF THE PHENOMENON OF STUPIDITY**Olga Lypka***Lviv National Music Academy named after Mykola Lysenko,**Department of Humanities**Ostapa Nyzhankovsky str., 5, 79000, Lviv, Ukraine;**Lviv Polytechnic National University,**Institute of Humanities and Social Sciences, Department of Philosophy**Bandera str., 12, 79000, Lviv, Ukraine*

Today, scientists in various fields are interested in the phenomenon of stupidity. It seems like an unexpected topic at a time of rapid development of modern technologies, which simplify access to information, provide an opportunity to acquire new knowledge, develop intelligence. In previous eras, only a few thinkers, including Thomas Aquinas and Erasmus of Rotterdam, devoted attention to stupidity. Now there are voices about the mass of this phenomenon. This article presents the understanding of the nature of stupidity by thinkers and scientists of the twentieth and twenty-first centuries. It is noted that not all researchers share the typical view of stupidity as a mental limitation. Thus, Dietrich Bonhoeffer considered stupidity not an intellectual defect, but a human defect and connects its occurrence with the pressure of external power on people. Jacek Dobrovolsky notes that stupidity is initiated by the work of the mind, not by its inactivity. The forms and manifestations of stupidity are diverse, and it is not easy to recognize it by “robes of truth” (Robert Musil) and chatter. Neuropsychologist Sebastian Dieguez names three properties of modern stupidity: narcissism, self-blindness and pretentiousness – they reveal stupidity’s indifference to the truth. Other researchers also recognize that it is problematic that people are not looking for the truth in the overload of information – for this takes time and effort.

It is easier not to do this and live in an illusion. Pascal Angel says that the fault of the fool is disrespect for the truth. Ignorance of the truth entails unfair treatment of other people. If people fall into stupidity under the pressure of political or religious power (Dietrich Bonhoeffer), then the unjust attitude takes an extreme form – the readiness to kill another person for the beliefs invented by someone and attributed to him. This is confirmed by the current Russian-Ukrainian war.

Key words: phenomenon of stupidity, mass, truth, justice.

УДК 123.1:316.3 (477)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.50.9>

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ ТА ІНТЕГРАЛЬНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДАХ ДМИТРА ДОНЦОВА

Андрій Наконечний

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра філософії
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

У статті розглядаються погляди українського літературного критика, публіциста, політичного діяча і філософа Дмитра Донцова (1883–1979) щодо національної ідеї та інтегрального націоналізму. Детально проаналізовані етапи творчості Д. Донцова, а також його твори, пов'язані з розробкою української національної ідеї та інтегрального націоналізму. Показано, що українська внутрішня політика, зважаючи на стан української нації, мусить, щоб національна ідея утвердилась, бути підпорядкованою вимогам зовнішньої політики. Висуваючи такий постулат, Д. Донцов не заперечував, однак, важливості тих елементів внутрішнього життя нації, які можуть скріпити, об'єднати її, незалежно від існуючої зовнішньо-політичної дійсності.

Досліджено питання негативного впливу російської культури на українське суспільно-політичне життя, українську культуру. Цей аспект Д. Донцов розглянув у своїй брошурі «Культура примітивізму», яка засвідчила високий рівень національної свідомості молодого автора. Цю працю він розпочинає зі ствердження того факту, що кілька століть тому українська нація мала власну культуру, релігію, власні політичні форми, і цей період в українській історії називає добою великої об'єктивації національного духа. Однак з початку XVIII ст. цей процес, як зазначає автор, поступово пригальмується, а згодом і взагалі перестає існувати, внаслідок чого українці були змушені прийняти «чужі форми життя», «засвоїти накинені переможцем зовнішні форми громадського життя, чужу політичну ідеологію» тощо.

Окремий акцент зроблено на важливій думці Д. Донцова про те, що український національний рух в межах Росії не має жодної реальної можливості існування, тому він оформив своєрідну концепцію визволення України, на першому етапі якого мав настати «відрив» української території від Росії і створення української автономної територіальної одиниці під австрійським протекторатом.

Ключові слова: національна ідея, інтегральний націоналізм, національний рух, Д. Донцов, відрив від Росії.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю усвідомлення українським суспільством значення національної ідеї. Розвиток української суспільно-політичної, філософської думки протягом першої половини XX ст. тісно пов'язаний з постаттю Дмитра Донцова (1883–1979), який у важливий і трагічний своїми наслідками історичний період українського життя відіграв величезну роль у становленні й розвитку української національної ідеї, що знайшла своє відображення в його ідеології «чинного націоналізму».

Мета статті – простежити еволюцію поглядів Д. Донцова щодо української національної ідеї та інтегрального націоналізму.

Свого найбільшого розвитку досягла патріотична творчість Д. Донцова в період глибокої і затяжної політично-організаційної та світоглядної кризи української нації після падіння щойно відновленої української державності у 1917–1920 рр. Шукання причин національної катастрофи й одночасно нових шляхів та методів боротьби за політичну незалежність було тоді цілком виправданим і логічним явищем. Більше того, це було кончеюстю,

бо нація, яка після довгих століть політичного, соціального і духовного рабства постала до нового і самостійного життя, не могла бути байдужою до цього періоду своєї історії, з яким пов'язувалося так багато надій і в якому власна державність була доконаним фактом. Доба українських визвольних змагань і весь період українського відродження знайшли в особі Д. Донцова свого безжалісного критика і гострого суддю. Але, критикуючи минуле й сучасне, він намагався дати українському суспільству також новий світогляд і нову ідеологію.

Свою творчу кар'єру Д. Донцов розпочинає як соціаліст, і цей період його творчості окреслюється 1905–1913 рр. Всі його тогочасні публіковані праці, за незначними винятками, мають в основному політичний чи політично-полемічний характер. На ранньому етапі своєї творчості Д. Донцов користувався готовим продуктом соціалістичного вчення, пропагуючи його серед українського суспільства.

Треба, однак, відзначити, що на всій творчості Д. Донцова від самого початку позначився його – із соціалістичного погляду – певний «національний ухил»: у центрі уваги його ранньої публіцистики, як і в пізніших роках, була Україна і українська проблема. Саме під кутом українських національних інтересів він аналізував, критикував і робив висновки для практичної діяльності УСДРП, в лавах якої перебував.

Отже, Д. Донцов на початкових етапах своєї творчості висуває завдання, які повинні стояти перед українським соціалістичним рухом: «...повалення абсолютизму, демократична Росія з автономною Україною... Ми повинні скрізь і всюди вияснити в пролетарських українських масах нашу тверду, принципіальну, виходячу з інтересів українського пролетаріату, позицію в національному питанні; повинні боротися з шовінізмом певних веств російської і польської суспільності, а також з “всеукраїнством” та впливаючим із самої його суті намаганням затемнювати класову свідомість українського робітництва, з його ворожістю до соціал-демократії, з його безпринципністю, односторонністю та шовіністичною заплікненою» [1, с. 6–7].

Незважаючи на сповідування соціалістичних поглядів у своїй ранній творчості, Д. Донцов все ж міг і вмів поставитися критично до окремих соціалістичних постулатів, про що свідчить його видатне есе «Енгельс, Маркс і Ляссаль про неісторичні нації». Українська соціалістична література не має кращого аналізу цього принципового питання про право націй до самостійного, незалежного життя.

У цій праці проаналізовано погляди основоположників марксизму на «неісторичні нації» і критично розглянуто метод Маркса, Енгельса і Лассаля визначати, який визвольний рух заслуговує на визнання, а який лише заважає «на шляху історичного розвитку людства і пролетарської революції». Студіюючи твори Маркса, Енгельса і Лассаля, Д. Донцов прийшов до висновку, що ці соціалістичні теоретики знали українські проблеми, але не мали виробленого на них конкретного погляду, як наприклад, на проблеми Польщі [2, с. 19].

Д. Донцов піддає критиці невизначеність Маркса і Енгельса щодо української питання. З одного боку, вони у своїх працях визнають «нашу націю здібною до висших форм національного існування» і констатують, що українці в міру своєї політичної активності і розвитку цивілізації «змагатимуть до консолідації в одне національне тіло», а з другого – відносять українську націю до «неісторичних» націй, майбутне яких, на їхню думку, є проблематичним з огляду на відсутність у таких націй історичної традиції, «брак елементарних політичних, економічних і географічних умов». На думку Д. Донцова, історична традиція в українського народу не є відсутня, українці мають цю історичну традицію, і це не підлягає жодним сумнівам. Таким чином, Д. Донцов переконаний, що «лише брак належного знання історії перешкодив Марксови бачити в Українцях націю революційну не лише в будучині, але й в минулім» [2, с. 57].

Захопившись у молодому віці соціалістичними ідеями, Д. Донцов, тим не менше, досить швидко побачив всю хибність і неузгодженість вчення Маркса, Енгельса та Лассаля з даними історії, особливо з усім тим, що стосувалось долі українського народу. Тому досить швидко Д. Донцов стає на національні позиції, відмовившись від своїх соціалістичних візій. Дуже важливий вплив на пробудження його національної свідомості мала прочитана ним у студентські роки в Петербурзі брошура Міхновського «Самостійна Україна», яка на нього, як він пізніше писав, «...ще молодого студента, зробила незатертий вплив» [3, с. 6].

Отже, пильно вивчаючи минуле України, зокрема українсько-російські відносини гетьманського періоду та політику Росії на Україні після ліквідації Гетьманщини, Д. Донцов вже в студентські роки прийшов до висновку, що немає жодних реальних передумов для спільного шляху України та Росії і що остання завжди буде намагатися втримати Україну в залежності від себе у зв'язку з відсутністю у російської нації демократичних традицій, і тому майбутнє України і її народу буде вирішуватися не в співпраці з Росією, а в боротьбі з нею. Вже на сторінках брошури «Модерне москвофільство» Д. Донцов торкається питання російських культурних і політичних впливів на розвиток української культури і української політичної думки. Він звертає свою увагу, насамперед, на так зване «модерне москвофільство», під яким розуміє «...поширену в певних колах нашої інтелігенції безграничну пошану перед російською культурою і дивну якусь залежність від поглядів, пануючих в поступових російських кругах. Ся залежність не дає українству й досі вийти з пеленок і стати на власні ноги, вона ослаблює його відпорну силу в боротьбі з посторонніми силами. Майже ціле життя українське, так дуже пересякнуте російськістю, що кождому, хто має свій одмінний погляд на російську культуру, приходиться дуситися в нім, як в густім, важкім тумані» [4, с. 3].

Цей російський вплив відчувався не лише в культурній ділянці, але і в українському політичному житті: українська політична думка прагнула весь час засвоїти ідеї, концепції і теорії, зароджені в російській суспільності, і застосувати їх на практиці, ігноруючи власні національні інтереси, відмінність умов, потреб, психіки українців від росіян. Тому Д. Донцов наголошує, що «нашим обов'язком є – відкинути на бік теорію аполітично-культурно-сентиментального українства і намітити ясну програму української політики, оперту на аналізі природи національних рухів, національних відносин в Росії і вільну від таких впливів чужих концепцій, котрі небажані нам і не відповідають нашим потребам. Українство потребує нової орієнтації! Коли воно не хоче, розуміється, зістати на віки російським провансальством» [4, с. 29–30].

Більш ґрунтовно питання негативного впливу російської культури на українське суспільно-політичне життя, українську культуру, Д. Донцов розглянув у своїй брошурі «Культура примітивізму», яка засвідчила високий рівень національної свідомості молодого автора. Цю працю він розпочинає зі ствердження того факту, що кілька століть тому українська нація мала власну культуру, релігію, власні політичні форми, і цей період в українській історії називає добою «великої об'єктивації національного духа» [5, с. 7]. На превеликий жаль, з початку XVIII ст. цей процес, як зазначає автор, поступово пригальмовується, а згодом і взагалі перестає існувати, внаслідок чого українці були змушені прийняти «чужі форми життя», «засвоїти накинені переможцем зовнішні форми громадського життя, чужу політичну ідеологію» тощо.

Все це призвело до трагедії українського народу, який опинився в культурному і духовному полоні російської культури, російського способу мислення. Цю чужу, насильно прищеплену українцям російську культуру Д. Донцов означає як «культуру примітивізму»: «Ся основана на патріархальних традиціях і запереченню індивідуалізму культура

є забійчою для нас, що з правом уважаємо себе за частину культурної Європи...» [5, с. 36]. У чому ж вбачає автор цей «примітивізм»? «Цілковите розпилення “я” взагалі, культ сего загалу (і спеціально “общини”), культ нірвани, рабство і догматизм думки, піднесення чисто імперативних норм та інстинктивного традиційного розуму має до ролі регулятора громадського життя, антисоціяльна, антисуспільна пропаганда самопокори і самовдосконалення, проповідь анархізму – се все є елементи, котрі годі назвати інакше, як елементи примітивної, елементи розкладової культури» [5, с. 36].

Д. Донцов переконаний, що українське суспільство повинно відкинути цю культуру, як «культуру застою», адже Україна з давніх-давен володіє міцними політичними і духовними традиціями, а в її культурі є елементи, завдяки існуванню яких українська нація мала відпорну силу, а саме: селянство, яке живе на засадах індивідуальної власності на землю, міщанство, зорганізоване на демократичних засадах магдебурзького права, духовенство та шляхта з «виробленими засадами» станового патріотизму. Саме цим елементам української культури, на його думку, загрожує велика небезпека з боку «розкладової культури сходу», тобто російської. Для того, аби Росія остаточно не знищила ті «зачатки європейськості», які ще збереглися у свідомості українців, потрібно, за закликом Д. Донцова, «... всі ті сталості, всі рештки нашої старої культури – плекати, зміцнити, звести їх в міцну будову, нав'язати обірвану нитку історичної традиції. Де сього не зробимо, будемо мати свою культуру, але “перелицьовану” з російської, як маємо вже “перелицьовану” “Енеїду”, перелицьованих соціалістів-революціонерів, як маємо перелицьоване православ'є, перелицьовану літературу і історіографію» [5, с. 37].

Одночасно Д. Донцов поставив тезу, що порятунок для українства в цій ситуації лежить у поверненні лицем до Заходу – у черпанні культури із західноєвропейських культурних джерел, «бо лише організм народу, міцно просякнутий західною цивілізацією, матиме відпорну силу проти всяких політичних експериментів (тут автор має на увазі царат, кадетизм, більшовизм, як еманацию російської культури – А.Н.) зі сторони Росії... Мусимо знову пірнути з довір'ям в колись так рідні і близькі нам проміння європейського сонця і дбати, аби тінь Росії не впала знова на нас» [5, с. 38–39].

Якщо в брошурах «Модерне москвофільство» та «Культура примітивізму» Д. Донцов наголошував і остерігав українське суспільство перед шкідливим впливом російської культури та російських політичних ідей, то у своєму рефераті «Сучасне політичне положення нації і наші завдання» він виступає вже з конкретною програмою політичної діяльності, яка мала б призвести до повної сепарації (відмежування) України від Росії. На шляху розвитку української політичної думки, починаючи від другої половини ХІХ ст., зокрема від заснування «Братства Тарасівців», а пізніше появи програмової брошури РУП «Самостійна Україна», яку написав Міхновський, – це був черговий крок вперед у розвитку національної ідеї.

Отже, Д. Донцов пропонує «сепаратизм» від Росії. Коли у свій час Драгоманов, говорить він, висловлював думку про те, що відірвання України від Росії є справа непотрібна і вкрай шкідлива для нас, то в наш час політичний сепаратизм не лише потрібний в інтересах нашого народу, але й є навіть можливим. «Коли наша нація, – продовжує Д. Донцов, – чує в собі силу й волю до життя, коли вона почуває в собі організаційний талан, котрий вона так блискучо колись виявляла; коли вона не хоче добровільно замкнутися в тій труні, котру їй готують російські молодотурки – одиноким виходом для неї мусіла б бути програма не автономізму, лише політичного сепаратизму...» [6, с. 16–17].

Таким чином, Д. Донцов чітко усвідомив, що український національний рух в межах Російської імперії не має жодної реальної можливості існування, тому він оформив

своєрідну концепцію визволення України, на першому етапі якого мало наступити «вдирвання» української території від Росії і створення української автономної територіальної одиниці під австрійським протекторатом. Саме в таких обставинах, на його думку, могло б здійснитися українське національне відродження і український народ зміг би підготуватися до наступного етапу – створення політично незалежної української держави.

Таку концепцію Д. Донцов висунув тому, що добре розумів реальні спроможності України, і наголошував на «неактуальності гасла» політичної незалежності України не тому, що був проти цієї незалежності, а тому, що в тодішній ситуації ще не бачив передумов для здійснення цього гасла. Тим не менше, він вважав, що поразка Росії у збройному конфлікті з Німеччиною і Австрією могла б допомогти нам виправити існуючі недоліки і нашу організаційну слабкість [6, с. 26–29].

Отже, Д. Донцов напередодні першої світової війни виявив себе прихильником незвичайно еластичної і прагматичної політики, остаточною метою якої було визволення нації, але планованої під кутом використання внутрішніх і зовнішніх можливостей та здійснення того, що є можливим і реальним в конкретній ситуації.

На початку 20 рр. ХХ століття українська національна катастрофа стала доконаним фактом – українська нація втратила свою незалежну державу, а українські землі потрапили під окупацію різних держав. Життя українського народу в умовах польського, російського, чеського і румунського поневолення змушене було розвиватися відокремлено, йти різними шляхами, тим більше, що будь-які тісніші контакти між окремими частинами розчленованого національного організму були неможливі.

Але навіть у таких умовах українці докладали всіх зусиль, щоб не допустити повної ізоляції якоїсь частини України, щоб зберегти духовну єдність, забезпечити одностайність і однорідність національного розвитку. В цьому особливу роль відіграв саме Д. Донцов, який зумів поширити свої ідеї на всі українські землі, охопити своїм впливом різні прошарки українського суспільства та спрямувати його розвиток в один, виразно окреслений напрямок, не зважаючи на кордони та різні умови, які штучно розділяли українські землі. Це було нелегке завдання, яке ускладнювали специфічні обставини, в яких жили окремі частини українського народу, утруднювала атмосфера, яка утворилася після програних визвольних змагань 1917–1920 рр.

Досвід революції і війни 1914–1920 рр. в Російській імперії, розгортання революційної боротьби і пов'язаних з нею політичних, соціальних і культурних процесів та остаточно перемога Росії змусили Д. Донцова раз і назавжди усвідомити вкрай важливу необхідність утвердження незалежної української держави і становлення об'єднаної української нації. Для того, щоби це стало реальністю, українській людині треба було «дати» новий світогляд з новим, суто українським змістом. Він став шукати нові засоби в боротьбі за здійснення національної ідеї і почав пропагувати застосування радикальних методів, за допомогою яких мало б відбутися «духовне переродження» українського народу. Це привело Д. Донцова у лави речників інтегрального націоналізму, як одного з виявів національної ідеї.

Три твори, написані Д. Донцовим після 1920 р. – «Підстави нашої політики» «Націоналізм» і «Дух нашої давнини», – а також багато інших, менших за обсягом праць – містять всю його політичну і національну філософію і одночасно вказують, якими шляхами йшов процес його духовно-світоглядної еволюції. У праці «Підстави нашої політики» Д. Донцов відводить особливу роль Україні в контексті протистояння Росії та Заходу. Україна – це історичний антипод Росії на східноєвропейському просторі, адже «культурно Україна все була і в значній мірі ще зістала Європа» [7, с. 72]. Одночасно Україна є вигідним плацдармом для наступу Росії на південь і захід Європи, до Середземного моря тощо. Тому

конфлікт з Росією, від якого ніяк не може звільнитися українська нація, матиме вирішальне значення в українській внутрішній і зовнішній політиці. Український народ не буде політично незалежний, не матиме своєї власної держави, доки не переможе у боротьбі з Росією.

Але для того, щоб здобути перемогу у цій боротьбі, українська нація, на думку Д. Донцова, повинна «мати» у своїй свідомості «колективний ідеал», або «національну ідею». «Під сими термінами, – зазначає автор, – розумію передавані з покоління в покоління погляди на світове завдання нації та її роль поміж іншими народами, погляди, котрі є загальним добром нації, котрими вона живе і з утратою котрих вона гине. Сей ідеал... має кожна нація, що грає якусь роль в історії... У віках тяжкої боротьби нації за своє існування кристалізується сей ідеал, стаючи з неясного, напівсвідомого почуття виразним політичним програмам... Нерозвиненість, невиразність національного ідеалу – є завше симптом невикристалізованості нації або її близького занепаду» [7, с. 69–70, с. 71].

Українська внутрішня політика, зважаючи на стан української нації, мусить бути підпорядкована вимогам зовнішньої політики. Висуваючи такий постулат, Д. Донцов не заперечував, однак, важливості тих елементів внутрішнього життя нації, які можуть скріпити, об'єднати її, незалежно від існуючої зовнішньополітичної дійсності.

Внутрішня політика має забезпечити «створення не тільки культурної, але й політичної нації», а «головною ціллю нашої політики мусить бути національно-державний, а не національно-культурний ідеал», тому що культурний та інший розвиток нації можливий тільки в незалежній державі, адже «нація “культурна”, не маючи власних політичних ідей, мусить жити чужими, звикло переложеними, чужим колективним ідеалом» [7, с. 105].

Розкриваючи свій власний ідеал нації, Д. Донцов вказує на ідейні засади, на яких повинен базуватися цей ідеал. Таким чином, у своїй філософії національної ідеї він підходить до власної концепції – «світогляду чинного (вольового) націоналізму», викладеної ним у праці «Націоналізм».

Що ж розумів Д. Донцов під поняттям «чинного націоналізму», і на яких основах побудував він цей світогляд та цілу ідеологію? «В цій книзі (“Націоналізм” – А. Н.) хочу усталити поняття українського націоналізму, так як я його розумію, – писав він. – А розумію його не як ту чи іншу програму, не як відповідь на завдання нинішнього дня..., лише як світогляд» [8, с. 13]. Основи цього нового світогляду не були накреслені випадково, не з'явилися у вигляді якоїсь теорії чи політичної доктрини, а були продиктовані потребою дати відповідь на «болячку, яка нищила націю».

Вивчаючи українську дійсність Д. Донцов прийшов до висновку, що, власне, «ядром цієї болячки, яка нищила націю», – був перш за все занепад волі, а також надмірний в українців сентименталізм та «провансальський» світогляд. Ідеологія чинного (вольового) націоналізму повинна була дати відповідь на причини українських національних недоліків та одночасно вказати на такі світоглядні елементи, які б забезпечили в майбутньому оформлення українського суспільства в повноцінну націю. Для того, щоб ця мрія якнайскоріше втілилася в життя, вкрай необхідно прищепити українській нації «волю до життя» і «волю до влади», фанатичну віру у «свою правду» і догматизм, виключність і «аморальність людини чину», яка визнає моральним і етичним тільки те, що скріплює силу нації і забезпечує її зростання, тощо. Натомість, слід рішуче відкинути скептицизм, брак віри, безхарактерність, мораль «міщанина-буржуа», потурання всяким ідеологіям, які розкладають націю і суспільність.

Така сукупність ідей лягла в основу «чинного націоналізму» – нового, як казав Д. Донцов, світогляду, з позицій якого він накреслив своє розуміння української національної ідеї.

Ключ до розуміння філософських основ ідеології «чинного націоналізму» дає інтерпретація Д. Донцовим поняття волі, яка в його розумінні є «волею до життя», тотожною з «волею до влади», стихійна, ірраціональна сила. Коли «воля до життя» об'єктивізується в людині, її емоціях, почуттях, інстинктах, вона, за словами Д. Донцова, стає «величезною соціальною силою, динамічним двигуном суспільности», що спричиняє її розвиток. Воля у Д. Донцова є також синонімом бажання – самолюбство, порив, лютя тощо. Така воля діє з «себе самої», їй не потрібна жодна мотивація, і вона є «головною самостійною моторовою силою в історії.» Поклавши це положення в основу своєї політичної філософії, Д. Донцов зазначає: «Всяка отже, збірна філософія гуртової одиниці (а в першій мірі нації) повинна бути збудована... лише на цій волі до життя... , яку не тільки що не треба (як хотіли драгоманівці) гамувати, але, навпаки, треба плекати і розвивати, бо з нею живе і вмирає нація; якою освячується ціла політика нації і всі її засади, і якої тамувати не вільно ніяким “евнухам” відірваних ідей – лібералізму, космополітизму, гуманізму і т.п. Не обмежувати цю – виявлювану в діяннях одиниць волю нації до розросту, пориву наперед і підбою треба нам, лише зміцнювати її. І це зміцнення має бути першою і головною засадою тієї національної ідеї, яку я тут ставлю на місце кволого, інтелектуалістичного, безвольного, “кастратного” провансальства» [8, с. 228].

Визначивши і прийнявши засаду «інтересу нації понад усе», Д. Донцов зробив висновок щодо морального критерію: «Добре є все те, що зміцнює силу нації, зле, що таку силу підриває». З цього погляду національна ідея мусить бути «аморальна», тобто не повинна керуватися мораллю міщанина-буржуа, у якого на першому місці є засада власного щастя і власного «я». Кожне суспільство має свою «власну мораль», «свою чесноту», тому не існує якоїсь універсальної, всіх зобов'язуючої етики чи моралі.

Список використаної літератури

1. Донцов Д. Політичний момент в Росії і завдання соціал-демократії. Праця, 1909. Ч. 1. С. 2–8.
2. Донцов Д. Енгельс, Маркс, Ляссаль про неісторичні нації. К. : Серп і молот, 1918. 59 с.
3. Донцов Д. Рік 1918: Записки про події та акції політичного характеру. Торонто : Гомін України, 1954. 128 с.
4. Донцов Д. Модерне москвофільство. Львів, 1913. 30 с.
5. Донцов Д. Культура примітивізму (Головні підстави російської культури). Черкаси : Сіяч, 1918. 39 с.
6. Донцов Д. Сучасне політичне положення нації і наші завдання. Львів : Вид-во Українського союзу, 1913. 31 с.
7. Донцов Д. Підстави нашої політики. Відень : Вид-во Донцових, 1921. 210 с.
8. Донцов Д. Націоналізм. Лондон : Українська видавнича спілка, 1966. 363 с.

IDEA AND INTEGRAL NATIONALISM IN THE SOCIO-POLITICAL VIEWS OF DMYTRO DONTSOV

Andriy Nakonechnyy

*Ivan Franko National University of Lviv
Faculty of Philosophy, Department of Philosophy
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

The paper examines the views of the Ukrainian literary critic, publicist, politician and philosopher Dmytro Dontsov (1883–1979) on the national idea and integral nationalism. The author analyzes in detail the stages of D. Dontsov's work, as well as his works related to the development of the Ukrainian national idea and integral nationalism. It is shown that Ukrainian domestic policy, given the state of the Ukrainian nation, must be subordinated to the requirements of foreign policy in order for the national idea to be established. Putting forward such a postulate, D. Dontsov did not deny, however, the importance of those elements of the internal life of the nation that can bind and unite it, regardless of the existing foreign policy reality.

The paper discusses the negative influence of Russian culture on Ukrainian social and political life and Ukrainian culture. D. Dontsov addressed this aspect in his brochure "Culture of Primitivism", which demonstrated the high level of national consciousness of the young author. He begins this work by stating that several centuries ago the Ukrainian nation had its own culture, religion, and political forms, and he calls this period in Ukrainian history the time of great objectification of the national spirit. However, since the beginning of the eighteenth century, this process, as the author notes, has been gradually slowing down, and later ceased to exist altogether, as a result of which Ukrainians were forced to accept "alien forms of life", "assimilate the external forms of public life imposed by the victor, alien political ideology", and so on.

Special emphasis is placed on the important idea of D. Dontsov that the Ukrainian national movement within Russia has no real possibility of existence, so he formalized a kind of concept of the liberation of Ukraine, the first stage of which was to be the "separation" of Ukrainian territory from Russia and the creation of a Ukrainian autonomous territorial unit under the Austrian protectorate.

Key words: national idea, integral nationalism, national movement, D. Dontsov, separation from Russia.

УДК 304:316.47/48

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.50.10>

ВПЛИВ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ТА КУЛЬТУРНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ НА ГУМАНІТАРНУ БЕЗПЕКУ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ

Мирослав Проценко

*Черкаський державний технологічний університет,
кафедра філософських і політичних наук
бульвар Шевченка, 460, 18000, м. Черкаси, Україна
<https://orcid.org/0009-0005-9571-8887>*

У статті висвітлено формування принципів сучасної парадигми гуманітарної безпеки, особливостями яких є масштабність та інтенсивність глобалізаційних та культурних трансформацій. Встановлюється співвідношення, згідно з яким зі збільшенням соціокультурних загроз для людини та суспільства, підвищується потенціал реагування на них. Самоорганізація людини та суспільна організація завдяки поєднанню фундаментальних та гнучких теоретико-методологічних та практичних навичок дозволяють ідентифікувати гуманітарні проблеми та формувати механізми протидії цим факторам.

Акцентовано увагу на специфіці глобальних та культурних процесів, які впливають на гуманітарну безпеку. Соціокультурний вплив має тенденційний та форс-мажорний виміри. При сталому цивілізаційному розвитку є можливість сформувати стратегії гуманітарної безпеки, завдяки яким створюються практичні механізми для попередження та уникнення гуманітарних криз і ефективної протидії гуманітарним загрозам. Форс-мажорні соціокультурні прояви (з сучасних прикладів – пандемії, військові дії) фактично не залишають можливостей прямої протидії гуманітарним загрозам, концентруючись на подоланні наслідків цих процесів.

Аналіз науково-соціологічного дискурсу щодо питання гуманітарної безпеки вказує на відсутність балансу між стратегіями гуманітарної безпеки та практичними кроками для запобігання кризовим явищам. Перспектива подальших досліджень полягає в розробці універсальних уніфікованих принципів гуманітарної парадигми, які здатні протистояти гуманітарним викликам культурно-глобалізаційного характеру.

Отже, гуманітарна безпека постає фундаментальним завданням в сучасному соціокультурному просторі та потребує ефективних механізмів для запобігання негативному впливу на людину та суспільство.

Ключові слова: гуманітарна безпека, гуманітарна загроза, глобальні проблеми, соціокультурний простір, соціальна філософія.

Постановка проблеми. Культурно-глобалізаційний вплив на стан гуманітарної безпеки має визначальне значення, оскільки поєднує максимальні показники масштабності та інтенсивності негативного впливу на життя та здоров'я людини та на функціонування суспільства.

Сучасний світ характеризується динамічністю, що зумовлює швидкі зміни в суспільно-політичній, соціально-економічній, культурній сферах. Перманентність провокує нестабільність соціокультурного простору, що час від часу формує передумови для процесів та явищ, які потенційно загрожують гуманітарній безпеці. Якщо ж додати непрогнозовані цивілізаційні катаклізми природного, техногенного чи суспільного характеру, то гуманітарна безпека перебуває під постійно зростаючим впливом загроз. Ці загрози мають як прогнозовані, так і ситуативні вимір, що ускладнює їхню класифікацію в гуманітарній парадигмі.

Глобальні та культурні трансформації кардинально змінюють дизайн соціальної та індивідуальної безпеки [10]. Суспільство перебуває в стані екзистенційної невизначеності в питанні гуманітарної безпеки, оскільки при збереженні аксіологічно-цільового фундаментального розуміння цієї проблеми залишається невирішеним питання повноцінної протидії реальним гуманітарним загрозам. Тобто, при повному розумінні змісту проблеми, формат її вирішення не має чітких характеристик.

Останнім часом глобальні процеси асоціюються виключно з людською діяльністю чи техногенною активністю. Проте не варто ігнорувати найбільш вірогідний фактор загрози планетарного характеру – природний. Співіснування з природою потребує актуалізації злагоджено-когерентного режиму взаємодії [13]. Звісно, глобальні природні катаклізми не мають вирішення, однак поточне співіснування людини та природи не повинно створювати нових чинників для гуманітарного загострення.

Соціокультурні характеристики гуманітарної безпеки позиціонуються як більш гнучкі для реагування з боку людини чи суспільства. Система соціальної безпеки має цілісну культурно-історичну структуру [4]. У поточному дослідженні соціоцентричні та антропоцентричні концепти безпеки корелюються як між собою, так і з природоцентричними принципами гуманітарної безпеки.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У сучасному науковому дискурсі проблема гуманітарної безпеки активно обговорюється, розкриваючи нові характеристики гуманітарної парадигми. Серед найбільш актуальних нині проблем гуманітарного характеру є вплив глобалізації на людину (її життєві та ціннісні виміри) та суспільство (його функціональні та екзистенційні характеристики).

Питання глобального впливу на гуманітарний розвиток суспільства досліджувалися в контексті ідентифікації індивідуальності людини, національної автентичності [2], культурної групи тощо. Глобалізаційні трансформації безпосередньо стосуються безпекових гуманітарних питань в площині соціальної активності [11], правової узгодженості [9].

Практична реалізація протидії глобальним та культурним викликам гуманітарній безпеці орієнтована на розвиток концепту цивільної безпеки [12], міжнародної безпеки [8], національної безпеки [15].

Перспективними моделями парадигми гуманітарної безпеки є використання міждисциплінарних принципів [14]. Також акцентується увага на доцільності використання плюралістичних, синергетичних та мультикультурних вимірів в сучасному науковому дискурсі. Традиційно соціоорієнтований гуманітарний вимір все більше змінює вектор на людиновимірну тематику [3].

Окремої уваги в науковому дискурсі заслуговують інноваційні кластери глобального розвитку та той вплив, який вони здійснюють на гуманітарну парадигму: з одного боку в якості загроз для інформаційної безпеки [1], з іншого боку – перспектив для забезпечення гуманітарної безпеки [16]. Сучасним комунікативним елементам відводиться глобальна роль у дотриманні принципів гуманітарної безпеки [7].

Постановка завдання. Метою наукової розвідки є соціально-філософський аналіз культурно-глобалізаційного впливу на формування сучасної парадигми гуманітарної безпеки. У питанні безпекових елементів гуманітарного характеру пропонується диференціювати індивідуальний, суспільний та цивілізаційний виміри, для яких має бути визначено окремі механізми протидії загрозам та викликам часу. Отримавши цілісну суб'єкт-об'єктну структуру гуманітарної парадигми, завданням наукового дискурсу загалом і поточного дослідження зокрема, є розробка актуальних настанов реагування на масштабність та інтенсивність загроз гуманітарній безпеці.

Виклад основного матеріалу. Гуманітарна парадигма має чітко позиціонувати людину, суспільство та цивілізацію загалом в протидії загрозам, які виникають через впливи глобалізації. Розуміючи, що повністю елімінувати гуманітарні загрози неможливо навіть в буденно-практичному вимірі, зусилля гуманітарного характеру мають спрямовуватися не лише на запобігання, але й на ліквідацію наслідків цих процесів.

Основними проявами культурно-глобалізаційного впливу на гуманітарну безпеку є масштабність та інтенсивність (див. рис. 1). Водночас людина та суспільство формують індивідуальні та колективні механізми протидії вказаним проявам гуманітарних загроз. Стандартні алгоритми реагування на гуманітарні виклики виявилися неефективними, оскільки трансформувався зміст та формат цих загроз. Традиційні процеси, об'єкти та суб'єкти гуманітарної парадигми зазнали кардинальних змін під впливом культурних та глобальних перетворень індивідуальної та суспільної свідомості.

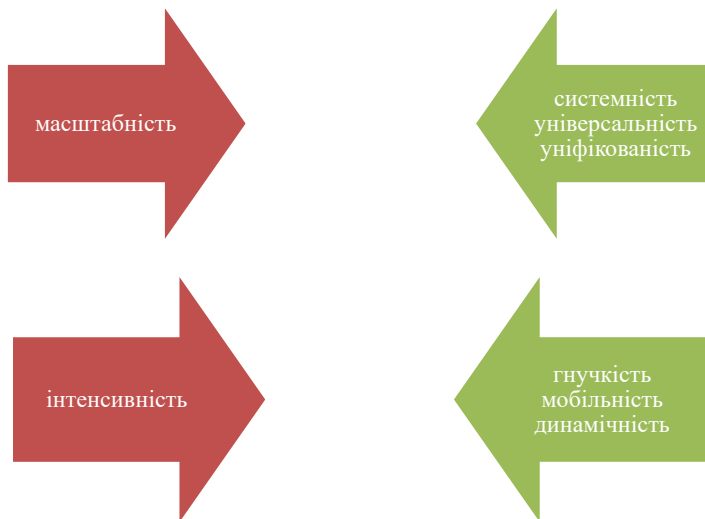

Рис. 1. Глобально-культурний вплив на гуманітарну безпеку та механізми протидії цим загрозам

Джерело: власна розробка автора

У сучасному світі загрози гуманітарній безпеці справді отримали нові масштаби прояву. Якщо раніше побоювання глобальних криз мали гіпотетичний характер (застосування ядерної зброї масового знищення, неконтрольованість технологічно-цифрового світу), то нинішні приклади негараздів планетарного масштабу (пандемія, фінансова криза) продемонстрували не лише фактичне порушення норм гуманітарної безпеки, але й виявили неефективність наявних алгоритмів протидії цим процесам.

Причиною неспроможності протистояти гуманітарним кризам планетарного масштабу стала відсутність узгодженості між суб'єктами суспільного устрою. Досі не були створені уніфіковані структури, які б змогли діяти в унісон при формуванні та прояві гуманітарної загрози, що лише підкреслює проблеми гуманітарної безпеки. Міжнародні структури виявилися повністю неспроможними до реагування на гуманітарні виклики масштабного характеру [15].

Варто усвідомлювати, що глобальні та культурні трансформації впливають як на індивідуальну чи колективну безпеку, так і на безпекові параметри планетарного масштабу. Військово-політичні, соціально-економічні чи культурно-побутові виміри – всі вони регламентуються фундаментальними ціннісними нормами (з певними особливостями та уточненнями державного чи локального характеру). З одного боку, глобальні тенденції мають корелюватися з параметрами глобальної безпеки та відповідати їхнім вимогам; а з іншого боку – глобалізація одночасно створює гуманітарні дисбаланси на міжнародному та міждержавному рівнях [6, с. 133]. Кобко [8] додає до вказаного дискурсу кореляцію концептів «безпека» та «нація». У сучасному науковому дискурсі також наголошується на необхідності правової узгодженості принципів гуманітарної безпеки [9, с. 139]. Економічну та демографічну безпеку в якості ключових елементів гуманітарної парадигми пропонують представники соціоорієнтованого виміру цієї проблеми [5]. Різноманіття елементів гуманітарної парадигми вказує на те, що глобалізація впливає на всі сфери суспільної активності (у нашому випадку фактори протидії гуманітарним загрозам). Водночас у людини та суспільства збільшуються можливості протистояти викликам часу. До прикладу, при виникненні кризи гуманітарного характеру в одному регіоні актуальним рішенням можуть стати масові міграційні процеси, які вирішать наявну проблему.

Універсальність та системність протидії масштабним гуманітарним викликам мають сформувати цілісність принципів, які ґрунтуватимуться на міждисциплінарності та полікультурності – факторах, що продемонстрували високу ефективність при вирішенні суспільних та глобальних проблем сучасності. Приклад застосування міждисциплінарного підходу в медицині [14] та ефективність цього рішення надихає наукову спільноту на використання таких універсальних підходів і в загальногуманітарній парадигмі безпеки. Якщо міждисциплінарність дозволила підвищити рівень забезпечення життя та здоров'я людини, то є висока вірогідність ефективності цього методологічного підходу й до всього кластеру гуманітарної парадигми.

При вирішенні проблеми інтенсивності гуманітарних загроз актуалізуються такі аспекти, як гнучкість, мобільність та динамічність реагування на проблему. У цьому контексті визначальної ролі набувають індивідуальні людиновимірні характеристики. Проблема свободи людини все більше підкреслює людиноцентричність гуманітарної парадигми, незважаючи на глобально-суспільні тенденції [3, с. 17]. Багато елементів глобалізації безпосередньо впливають на людину, тому здатність адаптуватися до такого інтенсивного впливу глобального світу формує індивідуальні якості стійкості, які стають актуальними при гуманітарних загрозах. Унікальним в цьому тлумаченні індивідуальних якостей, які протистоять гуманітарним викликам є те, що вони не відповідають традиційним трактуванням синхронізованості понять «стійкість» та «фундаментальність». Навпаки, сучасний соціокультурний світ є настільки стрімким та бурхливим, що протистояти його викликам можна за умови гнучкої, динамічної та мобільної активності.

Крім тотального впливу процесів глобалізації, Лисенко [11] вказує на нестабільність цивілізаційного розвитку. Такі реалії не сприяють формуванню сталих принципів гуманітарної парадигми. Якщо на виклики соціокультурного характеру можна реагувати стандартизованою системою безпеки з непорушними фундаментальними нормами, то відповіддю на глобальні проблеми має стати гнучка гуманітарна парадигма.

Парадоксальність ситуації полягає в тому, що гуманітарна безпека порушується за будь-яких соціокультурних чи глобалізаційних умов, незалежно від рівня цивілізаційного розвитку. Тому, досягти балансу, згідно з яким підвищення рівня цивілізаційного розвитку запобігатиме гуманітарним проблемам, практично неможливо. Рушії сучасного глобального прогресу одночасно постають факторами, які зумовлюють гуманітарні кризи.

Група дослідників Smith et al. [16] зазначають, що вказану невизначеність варто принаймні систематизувати. Одним з найоптимальніших інструментів для даної систематизації є використання технологічно-цифрового потенціалу. Сучасний глобальний світ пропонує багато механізмів для теоретичного тлумачення гуманітарних криз, що в подальшому дозволить ефективно реагувати на ці загрози в практичному вимірі.

Розглядаючи проблему гуманітарних загроз в контексті парадигми цивільної безпеки, Михайлов [12] пропонує чітко визначити рівень невразливості суспільства до конкретного типу загроз. Така класифікація потенціалу людини та суспільства до потенційних викликів є звичною для цивільної системи безпеки, яка відзначається системністю своєї активності. Питання поточного дослідження полягає в тому – чи можна екстраполювати принципи цивільної безпеки до парадигми глобальної безпеки і наскільки ефективними вони виявляться в контексті масштабної та інтенсивної загрози небаченого досі рівня? Відповідь на це питання можна лише змодельовати, керуючись наявними вихідними даними, оскільки суспільство в нинішньому стані його розвитку не стикалося з настільки руйнівною кризою гуманітарного характеру. Проте розвиток системи цивільної безпеки можна вважати одним з практичних шляхів побудови ефективної системи гуманітарної безпеки.

Одним з яскравих прикладів прояву глобалізації в контексті гуманітарної безпеки є інформаційно-комунікативний кластер. Потoki інформації, обсяги даних, комунікаційні технології – все це є невід’ємними атрибутами сучасної людини та суспільства. Водночас нові можливості формують низку загроз та визначають новий концептуальний вимір безпеки – інформаційний. Соціально-філософські аспекти інформаційної безпеки актуалізуються конкретно для людини та її особистого простору або ж мають вплив на систему локального (державного, регіонального, міжнародного) простору. Інформація може стати потенційною загрозою в багатьох контекстах, тому Авер’янова, Воропаєва [1] пропонують використовувати міждисциплінарні дослідження для запобігання таким загрозам.

Систему міжлюдської комунікації розглядає Зінченко [7, с. 97], зазначаючи, що такі елементи забезпечують громадянську позицію, відстоюють демократичні принципи, підтримують патріотичні переконання – тобто формують світоглядно-ментальні основи гуманітарної парадигми.

У контексті глобалізації вкрай загострюється питання ідентичності [2]. Збереження здатності людини до самоідентифікації, можливостей людини до розвитку індивідуальних якостей формують людиноцентричний аспект гуманітарної парадигми. Соціоцентричний елемент гуманітарної активності полягає у дотриманні національної, народної, релігійної ідентичності. Якщо розглядати ці процеси з точки зору дотримання норм гуманітарної безпеки, то прямої загрози для людини чи суспільства (у порівнянні з впливом військової агресії чи техногенної катастрофи) немає, проте відбуваються впливи потенційного та відтермінованого характеру, які поступово елімінують ідентичний вимір на світоглядно-ментальному рівні.

Зрозуміло, що питання права людини на ідентичність не так гостро постає в соціокультурних реаліях, проте це аж ніяк не означає, що потрібно знизити критерії гуманітарної безпеки щодо проблеми ідентичності.

Висновки. Отже, основними проявами впливу глобальної та культурної трансформації на гуманітарну безпеку є масштабність та інтенсивність. У відповідь на такі загрози використовуються принципи системності, універсальності та уніфікованості (для протистояння масштабності) та елементи динамічності, гнучкості та мобільності (для протидії інтенсивності). Проблема глобалізації породжує нові виклики для гуманітарної безпеки в планетарному вимірі (природного, техногенного чи суспільного характеру), водночас

надаючи людині та суспільству актуальні механізми для запобігання гуманітарним кризам або ж ефективного протистояння їхнім негативним проявам.

Перспективними форматами формування ефективної та актуальної гуманітарної парадигми сучасності постають принципи синергетики, міждисциплінарності та мультикультурності. Завдяки цим прогресивним концепціям є можливість уніфікувати та стандартизувати активність, пов'язану з реагуванням на глобальні гуманітарні кризи та соціокультурні прояви гуманітарних загроз.

Список використаної літератури

1. Авер'янова Н., Воропаєва Т. Інформаційна безпека України: соціально-філософські аспекти. *Молодий вчений*. 2020. № 10, Вип. 86. С. 297–303. <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-10-86-61>
2. Бевз Т. Концепт ідентичності українства в умовах соціокультурних трансформацій: загрози національній безпеці в гуманітарній сфері (історіографія проблеми). *Українознавство*. 2020. № 3, Вип. 76. С. 178–200. [https://doi.org/10.30840/2413-7065.3\(76\).2020.213207](https://doi.org/10.30840/2413-7065.3(76).2020.213207)
3. Бородіна Н. Феномен безпеки у контексті толерування жорстокості / Ред. В. Мудракова. Феномен безпеки: соціально-гуманітарні виміри. 2022. С. 15–28. http://78.152.183.36/bitstream/123456789/12513/1/%d0%a4%d0%b5%d0%bd%d0%be%d0%bc%d0%b5%d0%bd_%d0%91%d0%b5%d0%b7%d0%bf%d0%b5%d0%ba%d0%b8.pdf
4. Буняк Н. Соціальна безпека людини: сутність та шляхи забезпечення. *Економіка та суспільство*. 2022. № 37. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-37-68>
5. Демченко К. Демографічна та соціальна безпека України як взаємопов'язані елементи національної безпеки. *Економіка та суспільство*. 2022. № 46. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-46-12>
6. Загола Т. Теоретичні підходи до дослідження співвідношення понять «міжнародна безпека», «колективна безпека» та «глобальна безпека». *Вісник Херсонського національного технічного університету*. 2022. № 4, Вип. 83. С. 133–137. <https://doi.org/10.35546/kntu2078-4481.2022.4.18>
7. Зінченко В. Тенденції та перспективи української інституалізації націєтворення та державотворчості: особливості безпекових констант / Ред. В. Мудракова. Феномен безпеки: соціально-гуманітарні виміри. 2022. С. 85–108. http://78.152.183.36/bitstream/123456789/12513/1/%d0%a4%d0%b5%d0%bd%d0%be%d0%bc%d0%b5%d0%bd_%d0%91%d0%b5%d0%b7%d0%bf%d0%b5%d0%ba%d0%b8.pdf
8. Кобко Є. До проблеми визначення поняття «національна безпека». *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2022. № 1, Вип. 18. С. 62–70. <https://doi.org/10.34015/2523-4552.2022.1.07>
9. Куц Г. Концептуалізація понять «національна безпека» і «державна безпека» у політико-правовому дискурсі. *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки*. 2020. № 1. С. 139–153. <https://doi.org/10.34142/24130060.2020.20.1.13>
10. Линдюк С. Теоретичні інтерпретації концепту «соціальна безпека» в українському науковому дискурсі. *Науковий вісник: Державне управління*. 2022. № 1, Вип. 11. С. 92–113. [https://doi.org/10.33269/2618-0065-2022-1\(11\)-92-113](https://doi.org/10.33269/2618-0065-2022-1(11)-92-113)
11. Лисенко Ю. Соціальна безпека: виклики в умовах політичної нестабільності українського суспільства. *Політикус*. 2022. № 6. С. 24–28. <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2022-6.4>
12. Михайлов В. Поняття «безпека» і «цивільна безпека» у міждисциплінарному науковому дискурсі. *Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи*. 2020. № 17. С. 77–89. [https://doi.org/10.35387/od.1\(17\).2020.77-89](https://doi.org/10.35387/od.1(17).2020.77-89)

13. Турченко О. Екологічна безпека та сталий розвиток: кореляційна залежність. *Право України*. 2018. № 116. <https://doi.org/10.33498/loou-2018-05-116>
14. Христенко О. Зміст гуманітарної підготовки майбутніх медичних фахівців: міждисциплінарний контекст. *Медична освіта*. 2019. № 3. С. 139–143. <https://doi.org/10.11603/me.2414-5998.2019.3.10464>
15. Eckenwiler, L., Hunt, M., Crismo, J., Conde, E., Hyppolite, S. R., Luneta, M., Munoz Beaulieu, I., Saeed, H., & Schwartz, L. (2023). Viewing humanitarian project closure through the lens of an ethics of the temporary. *Disaster Prevention and Management: An International Journal*, 32. <https://doi.org/10.1108/DPM-11-2022-0226>
16. Smith, A., Pringle, J., & Hunt, M. (2020). Value-Sensitive Design for Humanitarian Action: Integrating Ethical Analysis for Information and Communication Technology Innovations. In *Ethics of Medical Innovation, Experimentation, and Enhancement in Military and Humanitarian Contexts* (pp. 105–124). https://doi.org/10.1007/978-3-030-36319-2_7

THE IMPACT OF GLOBALISATION AND CULTURAL TRANSFORMATIONS ON HUMAN SECURITY: A SOCIO-PHILOSOPHICAL PERSPECTIVE

Myroslav Protsenko

*Cherkasy State Technological University,
Department of Philosophical and Political Science
Shevchenko Boulevard, 460, 18000, Cherkasy, Ukraine
<https://orcid.org/0009-0005-9571-8887>*

The article highlights the formation of the principles of the modern paradigm of human security, which are characterised by the scale and intensity of globalisation and cultural transformations. The author establishes a correlation according to which the increase in socio-cultural threats to human beings and society increases the potential for responding to them. Human self-organisation and social organisation, through a combination of fundamental and flexible theoretical, methodological and practical skills, allow identifying humanitarian problems and forming mechanisms to counteract these factors.

Attention is focused on the specifics of global and cultural processes that affect human security. Socio-cultural influence has a tendency and force majeure dimension. With sustainable civilisational development, it is possible to formulate human security strategies that create practical mechanisms for preventing and avoiding humanitarian crises and effectively countering humanitarian threats. Force majeure socio-cultural manifestations (pandemics, military operations are recent examples) leave little room for direct counteraction to humanitarian threats, focusing instead on overcoming the consequences of these processes.

An analysis of the scientific and sociological discourse on human security shows that there is a lack of balance between human security strategies and practical steps to prevent crises. The prospect of further research is to develop universal unified principles of the humanitarian paradigm that can withstand humanitarian challenges of a cultural and globalisation nature.

Thus, human security is a fundamental task in the modern socio-cultural space and requires effective mechanisms to prevent negative impact on individuals and society.

Key words: human security, humanitarian threat, global problems, socio-cultural space, social philosophy.

УДК 001.7:335.07:321(477)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.50.11>

ГУМАНІТАРНА ДІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ: ІНДИВІДУАЛЬНИЙ ТА СУСПІЛЬНИЙ АСПЕКТ

Семен Радченко

*Черкаський державний технологічний університет,
кафедра філософських і політичних наук
бульвар Шевченка, 460, 18000, м. Черкаси, Україна*

У статті висвітлюється соціально-філософський вимір гуманітарної безпеки, який формується індивідуальною та колективною діяльністю. Соціальна структурованість посідає важливу нішу в світоглядно-ментальному кластері, який є частиною гуманітарної парадигми суспільства. Встановлено, що суспільна свідомість формує декілька ключових сегментів гуманітарної активності: створення матеріально-технічних безпекових ресурсів; нормативно-регулятивна парадигма безпечного середовища для людини та суспільства; організаційно-логістичні елементи, які забезпечують практично-буденні та інфраструктурні виміри безпеки. Окремим чинником впливу на рівень гуманітарної безпеки є людський капітал, який бере участь у корпоративній взаємодії, що визначає потенціал суспільства та цивілізації загалом у протидії викликам та загрозам гуманітарній безпеці.

Зазначається, що особливого значення набуває концепт гуманітарної дії, який передбачає активність, цілеспрямованість, компетентність та відповідальність виконавця. Такі ціннісно-організаційні настанови є необхідними характеристиками для людей, які залучені до побудови злагодженої системи гуманітарної безпеки. Політичні спільноти, економічні колективи, громадянські організації, культурні осередки є оптимальним простором для формування індивідуальних вимірів гуманітарного потенціалу. Якщо ж цей потенціал поєднується з чіткою структурованістю, то гуманітарна дія в такому прояві має високий рівень продуктивності та ефективності.

Отже, перенесення людського потенціалу (як в індивідуальному так і колективному плані) до гуманітарно-безпекового простору є прагматичним та доцільним рішенням, оскільки дає змогу систематизувати стратегії реагування на гуманітарні виклики та організувати практичну протидію гуманітарним загрозам. Синергія гуманітарної активності з принципами відповідальності забезпечує комплексний підхід до парадигми безпеки на індивідуальному, суспільно-локальному та глобально-цивілізаційному рівнях.

Ключові слова: гуманітарна безпека, соціальна активність, індивідуальна відповідальність, соціальна філософія.

Постановка проблеми. Проблема безпеки особливо актуалізується в сучасному бурхливому соціокультурному просторі. Кожна зі сфер суспільної діяльності змушена формувати свою систему протидії загрозам та викликам локального та глобального характеру. Соціально-гуманітарні загрози негативно впливають на стійкість людиновимірних систем, які змушені витратити частину ресурсів на забезпечення свого функціонування. Гуманітарна дія поряд із соціальною відповідальністю передбачає системність суспільної діяльності та індивідуальної активності з урахуванням ризиків та відповідних практичних дій щодо їх уникнення, мінімізації негативного впливу або ж ліквідації наслідків кризи. Соціально-філософський кластер суспільної активності активно долучається до реагування на гуманітарні кризи різного масштабу та інтенсивності завдяки актуалізації синергетичних принципів самоорганізації та міждисциплінарного плюралізму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема гуманітарної активності щодо дотримання безпеки в індивідуальному просторі та корпоративному середовищі актуалізувалася в науковому дискурсі у зв'язку з суттєвим зростанням загроз гуманітарного характеру в сучасному соціокультурному просторі. Пандемія COVID-19, нестабільність воєнно-політичного характеру, виклики глобалізації здійснюють вплив на всі сфери суспільного життя загалом і потребують соціально-філософських відповідей на питання гуманітарної безпеки.

Проблеми соціального виміру, пов'язані з гуманітарними аспектами активності та відповідальності, порушені в працях, які досліджують організаційний кластер безпеки [6], аспекти ефективного управління кризовими процесами [10], різні формати гуманітарної дії в окремих сферах діяльності (політики, економіки, культури) [3].

Зовнішні чинники, які впливають на гуманітарну активність та соціальну відповідальність, актуалізовані в контексті громадянського виміру [5], державної гуманітарної політики [1], міжнародних положень та норм глобальної та локальної гуманітарної безпеки [13].

Окрема увага в дослідженнях приділена аспектам колективної участі в гуманітарній активності [12], проблемам суспільної відповідальності [7; 9], синергетичних вимірів соціальної взаємодії [2].

Постановка завдання. Метою статті є висвітлення синергетичної моделі гуманітарної дії, яка передбачає поєднання індивідуальної гуманітарної активності та соціальної відповідальності, які у взаємодії забезпечують соціально-гуманітарний вимір стійкості в умовах гуманітарних загроз. Завдання статті полягають у спробі систематизації теоретико-методологічних, практичних і світоглядно-ментальних настанов (гнучкості, мобільності, ініціативності, відповідальності) для людини чи суспільної інституції під час формування парадигми безпеки на локальному та глобальному рівнях. Синергія стандартів безпеки та активності людини визначає ефективні алгоритми гуманітарної дії у процесі реагування на виклики часу.

Виклад основного матеріалу. Індивідуальні зусилля та суспільні інституції формують цілісну організаційну структуру, яка є масштабною і водночас гнучкою в умовах розвитку сучасного соціокультурного простору. Ця особливість суттєво відрізняє індивідуальну та колективну гуманітарну дію від функціонування державних служб та установ, діяльність яких характеризуються сталістю й бюрократичністю. Саме поєднання фундаментальності та гнучкості вже тривалий час є запорукою розвитку на цивілізаційному рівні. Водночас така взаємодія відіграє ключову роль у питаннях забезпечення гуманітарної безпеки.

Оскільки загрози, які впливають на гуманітарну сферу, часто мають глобальний вимір, то дії гуманітарного характеру та параметри соціальної відповідальності та безпеки повинні уніфікуватися відповідно до міжнародних стандартів [4]. Це сприятиме інтеграційним процесам і водночас стане позитивним моментом у разі актуалізації стратегії гуманітарної безпеки.

Соціальна безпека полягає в забезпеченні інтересів та розвитку суб'єктів внутрішнього та зовнішнього суспільного прояву [10, с. 32]. До внутрішнього сегменту відносять добробут людини, досягнення внутрішньої гармонії; зовнішній кластер формується з успішності та здатності реалізуватися в державі, професії, суспільстві, соціального статусу людини, взаємодії з довкіллям. В умовах гуманітарних викликів соціальна активність та відповідальність посилюється відповідно до існуючої загрози. Тому, ті інституції, які краще підготовлені та дотримуються норм соціальної відповідальності у звичних умовах, вони ж краще адаптуються до кризових [14] та форс-мажорних гуманітарних процесів.

Зовнішнє суспільноорієнтоване середовище має таке саме важливе значення, як і людиновимірний аспект [5, с. 231], оскільки зовнішні чинники (природні ресурси, стан довкілля, регіональна специфіка) активно використовуються в соціальній активності. Коли ж актуалізується проблема гуманітарної безпеки, то ці елементи стають життєво важливими. Тому організація відповідальної соціальної активності стосовно навколишнього середовища (як природного [11] так і культурного) є безумовною запорукою високого рівня безпеки.

Стратегія гуманітарної безпеки повинна мати відповідний рівень ефективності, яка забезпечується такими параметрами, як:

- належна ресурсна база;
- кадровий потенціал;
- система управління;
- виконавська активність.

Усі ці характеристики можуть мати сталий стратегічний вимір або ж гнучкий оперативний формат. Зазвичай державний кластер забезпечує організаційно-стратегічний вектор роботи, а суспільні організації та сфери громадянської активності відповідають за безпосереднє виконання поставлених завдань щодо дотримання норм безпеки. Адміністративний, економічний та культурний кластери формують всі необхідні організаційні структури та виробничо-логістичну базу для досягнення необхідних параметрів соціально-гуманітарної безпеки [15]. Особливістю залучення соціальних структур до парадигми соціально-гуманітарної відповідальності та активності є можливість працювати як на мікрорівні (індивідуальність, родина) так і на макрорівні (професійні кластери, громадянські організації) [13, с. 513].

В умовах сталого соціокультурного розвитку питання гуманітарної безпеки регулюються визначеними нормами та параметрами, які забезпечуються державними чи громадськими інституціями. Проте коли суспільство стикається з гуманітарними кризами (природними, техногенними, суспільними), то актуалізується потреба в активній протидії негативним проявам, до якої залучаються всі можливі структури.

Зазначається, що людина і суспільство в сучасному динамічному соціокультурному середовищі мають доволі високий рівень оперативної активності, що дає змогу досягати значних показників гнучкості та ефективності при здійсненні гуманітарної дії. Для парадигми гуманітарної безпеки такі принципи роботи є актуальними тоді, коли актуалізуються кризові чи форс-мажорні ситуації гуманітарного характеру. Для ситуації відносного гуманітарного спокою в суспільстві, формування цих навичок не варто відкидати чи ігнорувати.

Робота в режимі форс-мажорних обставин у сучасному світі житті є звичним явищем. Всі елементи соціальної активності (виробництво, адміністрування, звітність [6], контроль) плануються з урахуванням потенційного впливу непередбачуваних обставин. Форс-мажорні ситуації вносяться до стратегічного соціо-гуманітарного планування, тому соціальні інституції завжди готові до проявів кризи чи несприятливих умов. Така готовність до непередбачуваності є важливим елементом для загальної парадигми безпеки. Пандемія COVID-19 лише підкреслила актуальність оперативної готовності до практичних кроків (у цьому випадку – саме гуманітарних дій) у подоланні глобальної кризи.

Серед характеристик, які стають у пригоді для належного реагування на гуманітарні загрози, виокремлюють різноманітні соціальноорієнтовані структурно-організаційні елементи (рис. 1).

Зазначені характеристики забезпечують оперативність суспільної реакції в умовах перманентності та невизначеності. Варто зазначити, що індивідуальне реагування на

гуманітарну загрозу керується переважно завдяки природним якостям самозбереження. Для суспільного виміру необхідні більш складні механізми забезпечення безпеки.

Гуманітарна дія, яка виконується для забезпечення параметрів безпеки, має виконуватися згідно з узгодженими алгоритмами. Суспільні норми не лише декларують такі алгоритми як стратегічні елементи, а й періодично стикаються з ними в соціокультурній

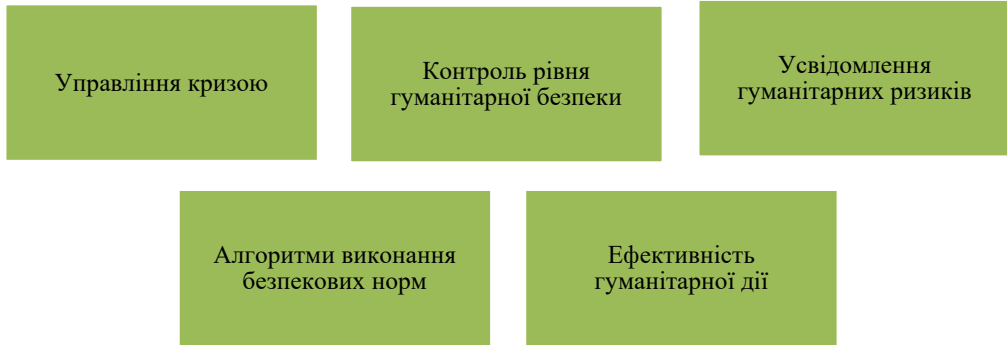

Рис. 1. Структурно-організаційні характеристики соціальної активності в гуманітарній парадигмі

Джерело: власна розробка автора

Рис. 2. Гуманітарні характеристики членів суспільства

Джерело: власна розробка автора

діяльності. Тому соціальна активність, керуючись моделями власної стійкості та розвитку, спроможна адаптуватися до умов гуманітарної кризи.

Дієвим методологічним підходом в організації парадигми безпеки в сучасному суспільстві є синергетичні принципи самоорганізації. Якщо для людини характерні індивідуальний потенціал самозбереження, то більш складною формою досягнення належного рівня безпеки є самоорганізація суспільства.

До сегменту самоорганізації варто віднести стратегічне планування норм безпеки на локальному та глобальному рівні та оперативні алгоритми виконання гуманітарної дії в разі необхідності. Тут важливим аспектом постає взаємодія між індивідуальним та суспільним елементами, оскільки у суспільній інституції є потенціал, спроможний забезпечити реалізацію гуманітарної дії, але ефективність цієї дії залежатиме від виконавської активності людини.

До того ж, для соціальної активності дещо по-іншому постає питання відповідальності. Соціальний складник полягає в тому, що кожна людина чітко знає та усвідомлює свої права та обов'язки, алгоритм дій за різних сценаріїв, дотримується підпорядкуванню, відповідальності і звітності.

Суспільство чітко формулює не лише вимоги до фахової компетентності своїх суб'єктів, а й людиновимірні гуманітарні характеристики, завдяки яким розширюється ціннісно-цільова характеристика соціальної діяльності загалом та ефективності протидії гуманітарним загрозам зокрема (рис. 2).

Зазначені характеристики є актуальними для гуманітарної парадигми, оскільки вони виявилися затребуваними в усіх сферах суспільної діяльності. Всі ці моменти формують актуальність та конкурентоспроможність [3], що є прикладом ефективності таких настанов. Використання цих принципів у стратегіях гуманітарної безпеки дає таку саму ефективність, оскільки вони орієнтовані на результат.

Ключовим концептом взаємодії людини суспільства в питанні гуманітарної безпеки є забезпечення взаємної вигоди та врахування інтересів усіх сторін [8, с. 271]. Коли безпекова доцільність не є домінуючим чинником, вона поступається місцем звичному суспільному устрою. Водночас, актуалізується процес постійної готовності до гуманітарних загроз, який підкріплюється соціально відповідальними діями. Створення такої парадигми є складним процесом, оскільки тут відбувається зіткнення інтересів людини та суспільства [1, с. 31], які визначаються: господарсько-правовими нормами [7], державно-регулятивними інституціями [9], громадянським суспільством. Часто питання дотримання безпекових норм викликає супротив на практичному рівні, оскільки воно перешкоджає швидкій організації роботи в суспільній сфері. Проте, нехтування безпекою на користь тимчасової ситуативної вигоди може мати фатальні наслідки.

Особливої уваги потребує також дотримання принципів етичності та збереження ціннісних аспектів у процесі гуманітарної активності [12, с. 201]. Варто відзначити інноваційні соціально-гуманітарні принципи. Зокрема, Дейнеко [2, с. 81] наголошує на таких концептах, як «соціальна солідарність» та «соціальна згуртованість». У таких концептуальних вимірах важливими є аспекти єдності з погляду одноманітності та різноманітності. Тобто перед спільним завданням чи спільною загрозою людина та суспільство гуртуються як щодо ресурсів, так і в кадровому потенціалі.

Висновки. Отже, сучасний соціокультурний простір є людиновимірним, а не лише практично чи функціонально-орієнтованим. Така світоглядно-ментальна настанова дає змогу ефективно використовувати людський капітал на благо гуманітарної парадигми (зрештою, і самої людини, яка прагне безпеки в екзистенційному значенні). Гуманітарна

дія має чіткий антропоцентричний характер, а соціальна відповідальність упорядковує безпекові процеси, що формує ефективну синергетичну модель гуманітарної активності. Управління кризою, контроль над гуманітарними процесами, ефективність гуманітарних алгоритмів – все це забезпечує концептуальне усвідомлення гуманітарної активності та дозволяє організувати успішні практичні кроки в побудові парадигми безпеки, яка ґрунтуватиметься на актуальних світоглядно-ментальних настановах (динамічності у всіх її провахах, відповідальності, гнучкості).

Соціальна активність є невід’ємною частиною культури, яка дає змогу зберігати баланс між безпековою доцільністю та індивідуальним розумінням захищеності. Досягнення синергетичної взаємодії між індивідуальним та суспільним потенціалом допоможе суспільству отримувати необхідні соціальні стандарти відповідальності. Відтак гуманітарна дія буде мати логічну побудову, оскільки формуватиметься з оперативної активності людини та стратегічної діяльності суспільства. Суспільство, яке функціонує в такій парадигмі, має всі шанси на розвиток та успішність за сталих умов і готовність до гуманітарних криз, загроза яких залишається досить високою.

Список використаної літератури

1. Васильців Т., Васильців Г. Соціальна відповідальність влади, бізнесу, науки та громадськості. *Підприємництво і торгівля*, С. 31–38. <https://doi.org/10.36477/2522-1256-2022-33-04>
2. Дейнеко О. Соціальна згуртованість та соціальна солідарність: у пошуках змістовного розмежування. *Grani*, 2021. № 24. С. 81–89. <https://doi.org/10.15421/172162>
3. Дергачова В., Колешня Я. Роль економічної безпеки малих та середніх підприємств в економічній безпеці держави. *Економічний вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*, 2016. <https://doi.org/10.20535/2307-5651.13.2016.80086>
4. Мацола І. Проблеми забезпечення громадської участі в контексті реалізації публічної соціальної політики в Україні. *Публічне урядування*, № 4(32). С. 23–30. [https://doi.org/10.32689/2617-2224-2022-4\(32\)-3](https://doi.org/10.32689/2617-2224-2022-4(32)-3)
5. Мороз С., Мейш А., Левченко С. Корпоративна соціальна відповідальність бізнесу в Україні в умовах війни. *Вісник Хмельницького національного університету*, 2023. № 3. С. 231–238. <https://doi.org/10.31891/2307-5740-2023-318-3-36>
6. Настенко М. Розкриття інформації про результати надзвичайної діяльності в фінансовій звітності. *Вісник Сумського нац. аграр. ун-ту: Фінанси і кредит*, 2009. № 2. С. 383–387.
7. Поединок В. «Корпоративна соціальна відповідальність» та «бізнес і права людини»: співвідношення концепцій. *Право України*, 2019. № 132. <https://doi.org/10.33498/louu-2019-08-132>
8. Романюк М., Романюк Т. Соціальна відповідальність в Україні: суспільні та корпоративні аспекти. *The actual problems of regional economy development*, 2023. № 2. С. 271–279. <https://doi.org/10.15330/apred.2.19.271-279>
9. Харчук В., Чернобай Л., Рябічина Ю. Корпоративна соціальна відповідальність вітчизняних компаній: особливості імплементації та розкриття інформації. *Підприємництво і торгівля*, 2021. № 28. С. 103–110. <https://doi.org/10.36477/2522-1256-2021-28-16>
10. Хілуха О., Надейко М. Теоретичні засади соціальної відповідальності менеджменту підприємства. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі*, 2020. № 1(97). С. 32–40. <http://doi.org/10.37734/2409-6873-2020-1-4>

11. Apte, A. (2010). Humanitarian Logistics: A New Field of Research and Action. *Foundations and Trends in Technology, Information and Operations Management*, 3(1), 1–10. <http://dx.doi.org/10.1561/0200000014>
12. Hotho, J., & Girschik, V. (2019). Corporate engagement in humanitarian action: Concepts, challenges, and areas for international business research. *Critical Perspectives on International Business*, 5(2/3), 201–218. <https://doi.org/10.1108/cpoib-02-2019-0015>
13. Manoj, D., & Maneesh, K. (2022). Operational improvement programs and humanitarian operations. *Production Planning & Control*, 33(6–7), 513–516. <https://doi.org/10.1080/09537287.2020.1834137>
14. Scott, R. (2015). Financing in Crisis?: Making humanitarian finance fit for the future. *OECD Development Co-operation Working Papers*, 22. <https://doi.org/10.1787/5js04d12pms1-en>
15. Starr, M., & Van Wassenhove, L. N. (2014). Introduction to the Special Issue on Humanitarian Operations and Crisis Management. *Production and Operations Management*. <https://doi.org/10.1111/poms.12227>

HUMANITARIAN ACTION AND SOCIAL RESPONSIBILITY: INDIVIDUAL AND SOCIETAL ASPECTS

Semen Radchenko

*Cherkasy State Technological University,
Department of Philosophical and Political Science
Shevchenko Boulevard, 460, 18000, Cherkasy, Ukraine*

The article highlights the socio-philosophical dimension of human security, which is shaped by individual and collective activity. Social structuredness occupies an important niche in the ideological and mental cluster, which is part of the humanitarian paradigm of society. It is established that social consciousness forms several key segments of humanitarian activity: creation of material and technical security resources; normative and regulatory paradigm of a safe environment for people and society; organisational and logistical elements that ensure practical and infrastructural dimensions of security. A separate factor influencing the level of human security is human capital involved in corporate interaction, which determines the potential of society and civilisation as a whole in countering challenges and threats to human security.

It is noted that the concept of humanitarian action is of particular importance, which implies activity, purposefulness, competence, and responsibility of the performer. Such value and organisational guidelines are necessary characteristics for people involved in building a coherent human security system. Political communities, economic collectives, civil society organisations, and cultural centres are optimal spaces for the development of individual dimensions of humanitarian capacity. When this potential is combined with a clear structure, humanitarian action in this form has a high level of productivity and effectiveness.

Thus, the transfer of human potential (both individually and collectively) to the human security space is a pragmatic and appropriate solution, as it allows systematising strategies for responding to humanitarian challenges and organising practical counteraction to humanitarian threats. The synergy of humanitarian activity with the principles of responsibility provides a comprehensive approach to the security paradigm at the individual, socio-local, and global civilisation levels.

Key words: human security, social activity, individual responsibility, social philosophy.

УДК 1:355.1

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.50.12>

ВІЙСЬКОВА ПРИСЯГА ТА ВІЙСЬКОВИЙ ОBOB'ЯЗОК: МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ ТА ЕСТЕТИЧНІ ВИМІРИ В КОНТЕКСТІ ВИКЛИКІВ СУЧАСНОСТІ

Ірина Севрук, Юлія Соколовська, Наталія Чупрінова

*Національна академія Національної гвардії України,
гуманітарний факультет, кафедра соціально-гуманітарних дисциплін
майдан захисників України, 3, 61000, м. Харків, Україна*

Метою дослідження є аналіз морально-етичних та естетичних вимірів Військової присяги та військового обов'язку крізь оптику екзистенціалізму, визначення персонально-значущих вимірів аксіологічного змісту Військової присяги та військового обов'язку в контексті викликів сучасності.

Методологічною основою дослідження є міждисциплінарний, конкретно-історичний та системний підходи. Застосовано оптику екзистенціалізму, що дозволяє здолати обмеженість радянської науково-теоретичної традиції у розгляді Військової присяги та військового обов'язку через введення виміру персонального проживання, персонального досвіду, свободи вибору та відповідальності за зроблений вибір. При проведенні дослідження автори використовували методи філософської рефлексії, аналізу, синтезу, аналізу документів, спостереження. Контекстом даного дослідження є реалії ведення бойових дій на теренах України, зокрема широкомасштабних з 2022 року.

Своєрідність отриманих результатів: 1. Виявлено персонально-значущі сенси Військової присяги та військового обов'язку в контексті викликів сучасності. 2. Проаналізовано морально-етичні та естетичні виміри Військової присяги та військового обов'язку, єдність яких породжує синергійний ефект; надано аналіз основних складових ритуалу Військової присяги у єдності морально-етичного та естетичного. 3. Виявлено глибинний морально-етичний зв'язок Військової присяги та військового обов'язку; доведено гранично важливість прийняття Військової присяги як акту свідомого вільного вибору людини. 4. Визначено ієрархію базових морально-етичних цінностей військової служби, зафіксованих Військовою присягою, та проаналізовано персонально значущий зміст/сене цих цінностей. 5. Обґрунтовано необхідність приведення персональної системи цінностей військовика у відповідність до базових цінностей військової служби.

Головною перспективою дослідження вбачаємо пошук оптимальних шляхів соціалізації до військової служби через усвідомлення претендентами на військову службу морально-етичного сенсу Військової присяги та військового обов'язку, що є гранично важливим з урахуванням викликів національної безпеки України.

Ключові слова: Військова присяга, військовий обов'язок, базові цінності військової служби, морально-етичні виміри Військової присяги та військового обов'язку, естетичні виміри Військової присяги.

Актуальність. Безпеківі структури особливі. Їхня діяльність спрямована на забезпечення найціннішого суспільного блага – безпеки. Дійсна цінність можливості безпечно жити, працювати, народжувати дітей усвідомлюється людиною й суспільством, зазвичай, коли такі можливості втрачаються, коли їх знищує війна. І тоді зрозумілим стає навіть суспільству витрачати кошти на утримання силових структур.

Сенсом існування сектору безпеки та оборони є Служіння суспільству та державі. І кожен з тих, хто дає обітницю на вірність й служіння народові України, хто приймає Військову присягу, має усвідомлювати дійсний сене військового обов'язку як Служіння, свідомо обираючи шлях захисту суспільства й держави.

Військова присяга, розкриваючи змістовність військового обов'язку, одночасно визначає усі базові цінності військової служби. Військова присяга постає як ритуал, урочистість якого виводить ці цінності у площину «піднесеного» та «героїчного». Відбуваються суттєві трансформації духовного світу людини, яка проживає у всій повноті ритуалу Військової присяги, перетворюючи пересічного громадянина на Захисника Батьківщини.

З прийняттям обітниці Служіння Батьківщині людина свідомо приєднується до специфічної професійної групи «військові», свідомо обирає цінності військового етосу.

Аналіз досліджень і публікацій. Національна традиція теоретичного розгляду Військової присяги та військового обов'язку, незважаючи на деклароване відмежування від ідеологічності теоретичних розробок радянської доби, здебільшого залишалась у межах тоталітарної оптики, обмежуючись стандартними положеннями у навчальних посібниках/підручниках з військового навчання та виховання про значення військової традиції та військового ритуалу. Аксиологічні виміри військової служби розглядалися, залишаючись у межах традиційного підходу (Г. Фінін, В. Курись, О. Глузман, В. Бліхар, Ю. Дем'янюк, О. Поліщук, Ю. Потуй).

Така оптика обумовила те, що до питань Військової присяги та військового обов'язку, теоретична думка доби Незалежності зверталась не часто, залишаючи їх у формальному полі Статутів та статутних вимог. Те, що прищеплювалось українським військовикам до останнього часу (до розгортання бойових дій на теренах нашої країни), перебувало у площині виховної роботи, яка обмежуючись вивченням статутних норм/вимог, у морально-етичні контексти та цінності особливо не занурювалась. Військова присяга поставала як певний алгоритм дій, певний текст, який треба проголосити. Цінності військово-професійної діяльності проголошувались, зазубрювались, але зміст цих цінностей найчастіше не усвідомлювався, залишався «закритим».

Бойові дії, що розгорнулись на теренах нашої країни з 2014 року, особливо, широкомасштабні з 2022 року, стали каталізатором того явища, що можна позначити як неформальний погляд на «звичайні» речі, пошук істинних сенсів та змісту і того, що відбувається, і того, що проголошується. Виникла нагальна потреба усвідомлення дійсного сенсу моральних зобов'язань, що бере на себе людина, даючи обітницю Служіння, дійсного сенсу «честі», «мужності», «відданості» тощо.

Теоретична думка України відреагувала на ці виклики появою низки публікацій, що спираються на новітні методологічні підходи у розгляді аксіологічних вимірів військової служби (Л. Кринець, І. Севрук, Ю. Соколовська, Н. Чупрінова, С. Бурий; М. Руденко, Л. Петрова), зокрема, філософсько-правових основ «ціннісного вишколу військовослужбовця в умовах загрози національній безпеці України» (В. Курись).

Отже, у науково-теоретичному просторі України вже розгортається сучасний науково-теоретичний дискурс, присвячений розглядові аксіологічних вимірів військової служби. Водночас, морально-етичні та естетичні виміри військової служби, зокрема, Військової присяги та військового обов'язку, й досі залишалися поза уваги.

Тому, **метою** даного дослідження є аналіз морально-етичних та естетичних вимірів Військової присяги та військового обов'язку крізь оптику екзистенціалізму, що дозволяє здолати ідеологічні кліше радянської доби; визначення персонально-значущих вимірів аксіологічного змісту Військової присяги та військового обов'язку в контексті викликів сучасності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Присягаючи на вірність народові України, людина приймає на себе військовий обов'язок.

Принципово важливо, щоб цей крок був результатом свідомого морального вибору людини. Свідоме, вільне прийняття на себе зобов'язань щодо служіння Українському народові стає єдино можливим підґрунтям сумлінного, самовідданого виконання військового обов'язку. І тоді не напружує необхідність підпорядковуватися, підкорятися не своїй, а чужій волі (виконувати накази та розпорядження командирів), долається страх перед труднощами, ризиками й загрозами, які є неодмінними супутниками військової служби.

Свідоме прийняття на себе обітниць Служіння розкриває сенс усіх вимог військової служби як необхідної умови забезпечення безпеки рідної землі, народу України.

Військова присяга – не просто складання угоди, або підписання договору/контракту. Військова присяга – це ключова подія, що принципово змінює подальше життя людини, яка бере на себе зобов'язання захищати Батьківщину. Усвідомлення цього факту тягне за собою ще й значні моральні зобов'язання.

Виявлення внутрішнього морального змісту того, що відбувається, розкриває уристість Військової присяги, кожна з складових якої має свій особливий моральний сенс.

Бойовий прапор військової частини, біля якого людина дає обітницю вірного служіння, – свідок героїчних подій та героїчних вчинків, бойової слави частини, символ її честі й гідності. Прапор уособлює ідею єдності воїнів, їх готовності виконувати накази.

Бойовий прапор – це Святиня. На відміну від моральних цінностей, навіть вищих, святині «постають як символи або своєрідні точки концентрації цілком реального, хоча й надприродного буття, що ієрархічно перевищує людську особистість» [1, с.115]. Святиня завжди вища й більша ніж окрема людина або група людей. Святиня як вища надособова інстанція підкоряє собі людину/певну соціальну групу, реально впливає на людей, залучаючи їх до свого буття. Святиню зберігають, передаючи нащадкам, захищають у часи лихоліть. За святиню віддають життя. Бойовий прапор свідок того, як військові у всі часи віддавали своє життя за його збереження, вбачаючи у цьому збереження честі усієї військової частини.

Військова присяга складається перед строем – військовослужбовцями, командирами. Людина, що складає Військову присягу, починає усвідомлювати себе частиною цілого, певної професійної групи, яку об'єднують спільні інтереси, спільний спосіб життя, спільні цінності (військовий етос), й головне, – спільна мета діяльності. Така приналежність накладає на людину чисельні зобов'язання: підпорядкування, субординації, дисципліни. Але й товарищескості, здатності до командної роботи, відповідальності. Проголошення обітниць особисто перед спільнотою, частиною якої людина стає з моменту закріплення обітниць власним підписом, накладає особливу відповідальність на людину: соромно бути негідним цієї професійної групи, неможливо не виправдати очікувань товаришів по зброї.

Зброя. Це особлива відповідальність й невід'ємний атрибут та символ військової справи. Військових, як специфічну професійну групу, ідентифікують саме за наявністю зброї [2]. Моральний зміст публічного проголошення обітниць захищати – народ України, її суверенітет, територіальну цілісність та недоторканість, – зобов'язує усвідомити сенс зброї як інструменту захисту, встановлення законності й миру. Унеможлиблює використання зброї як інструменту насильства із корисними або злочинними намірами. Усвідомлення цього факту відмежовує діяльність військових підрозділів від діяльності терористичних угруповань та незаконних збройних формувань.

Військова присяга накладає на військовослужбовця усю повноту відповідальності (персональної та соціальної) [3, с. 65] за виконання ним військового обов'язку.

Виконання військового обов'язку – це Військова присяга в дії.

Усвідомлення морального змісту військового обов'язку потребує певних коментарів.

Поняття «військовий обов'язок» – з, одного боку, є похідним від поняття «обов'язок», яке є одним з провідних у царині моралі; а з іншого, наявна суттєва відмінність понять «обов'язок» (у його моральному сенсі як «моральний обов'язок») та «військовий обов'язок» (як «професійний обов'язок»).

Що поєднує ці поняття?

Поняття «обов'язок» належить до так званих «об'єктивних» понять/категорій моральної свідомості, у яких домінуючим є об'єктивний аспект. Відповідно, у понятті «військовий обов'язок» так саме об'єктивний аспект домінує.

Моральна свідомість – взагалі, це царина поєднання об'єктивного та суб'єктивного. Об'єктивне, – тому що завжди поняття моральної свідомості (та відповідно, категорії етики) відбивають реалії суспільного життя, що фіксується у тих чи інших приписах, нормах та цінностях моралі. Суб'єктивне, – тому що мораль завжди реалізується у вчинках суб'єктів моральної діяльності (окремих людей або груп людей), передбачає моральний вибір, що залежить від суб'єктивних факторів (людської волі, мотивів тощо).

Об'єктивний аспект поняття «обов'язок» обумовлено наявністю певної об'єктивної реальності (еталонних/ідеальних уявлень про обов'язок), якої необхідно досягти через сумлінне виконання обов'язку. І, безумовно, коли йдеться про військовий обов'язок, так саме передбачаються еталонні уявлення про належне (бездоганне) його виконання.

Ці уявлення у найбільш загальному вигляді сформульовані у Військовій присязі. Коли людина урочисто дає обітницю бути завжди вірним і відданим Українському народові, завжди «обороняти Україну, захищати її суверенітет, територіальну цілісність і недоторканність, сумлінно і чесно виконувати військовий обов'язок, накази командирів, неухильно додержуватися Конституції України та законів України...» [4], фактично проголошується коло зобов'язань, які утворюють у найбільш широкому розумінні зміст військового обов'язку.

Водночас, коли йдеться про виконання військового обов'язку у конкретній структурі, у конкретній частині, на конкретній посаді, завжди наявні чіткі інструкції, приписи (функціональні обов'язки), які конкретизують зміст військового обов'язку. «На військовослужбовців покладаються обов'язки, що визначаються статутами» [4, с. 9].

І в цьому принципова відмінність «військового обов'язку» від «морального обов'язку».

Філософський енциклопедичний словник надає таке визначення:

«Обов'язок – це внутрішня настанова людини чинити у відповідності до певних моральних норм і цінностей, що існують у суспільстві» [5, с. 442]

Моральний обов'язок завжди є результатом вільного вибору людини. Він передбачає свободу волі. Водночас, і певного самопримусу та відповідних вольових зусиль. Це така позитивна ціннісна орієнтація, що реалізується як добровільне прийняття людиною на себе певних зобов'язань, виконання яких людина визнає як необхідне. Нав'язати моральний обов'язок ззовні неможливо.

Нагадаємо, що дія, яка коїться під впливом зовнішнього тиску/примусу, або в результаті насильства, етичного сенсу не має.

Що стосується військового обов'язку. Зовнішнє по відношенню до волі людини, примусове та обов'язкове до виконання тут є домінуючим. Приміром, Закон «Про військовий обов'язок та військову службу» (1992 р.), ретельно прописує усі складові, що регламентують кожен крок громадянина, починаючи із підготовки до військової служби:

«Військовий обов'язок включає: підготовку громадян до військової служби; приписку до призовних дільниць; прийняття в добровільному порядку (за контрактом) та

призов на військову службу; проходження військової служби; виконання військового обов'язку в запасі; проходження служби у військовому резерві; дотримання правил військового обліку» [6].

Військовик не має вибору стосовно військового обов'язку (у широкому сенсі «Військова присяга», у вузькому «посадові обов'язки») – його виконання чи невиконання.

Моральний вибір військового здійснюється один раз на життя – прийняття Військової присяги. Точка. Присяга на вірність Батьківщині дається один раз на життя.

Тому свідоме прийняття Військової присяги як свідомий моральний вибір людини стає запорукою можливості поєднання свободної волі людини та зовнішнього примусу, що принципово розмежує «службу» як формальне виконання військового обов'язку та «Служіння» як готовності до самопожертви. Військовий обов'язок може перетворитися на справу усього життя, що має вищий моральний зміст, – якщо прийняття Військової присяги є результатом вільного морального вибору людини. А може й розгортатися у площині примусової важкої праці, – якщо вільний вибір відсутній.

Тому, на сьогодні весь цивілізований світ визнає переваги військової служби за контрактом. Правовий вимір проблеми – у забезпеченні вищої цінності демократичного суспільства – права людини на вільний вибір. У моральній площині – це можливість свідомого морального вибору, як реалізація домінуючих цінностей особистості та самореалізація, життєтворчість.

Принципово важливим в такому разі є питання цінностей та ціннісних орієнтацій особистості. За межами силових структур, не знаходячись під вимогами Військової присяги, людина може мати будь-яку персональну систему цінностей. Бажано, щоб така система цінностей відповідала у суттєвих моментах вимогам загальнолюдської моралі, і цього достатньо. Людина вільна вибудовувати цю персональну систему цінностей у будь-яку ієрархію, у межах якої можуть поставати як домінуючі й гроші, й родина, або професійне зростання, – будь що. Це особиста справа, яка нікого не стосується.

Але. Якщо людина потрапляє на військову службу, чи може персональна система цінностей не відповідати (не співпадати) із базовими цінностями військової служби? Якщо так відбуватиметься, чи зможе людина інтегруватись у військовий колектив? Чи можна такій людині довіряти зброю? Чи буде спроможною людина в такому разі здолати страх та не покинути поле бою?

Відповіді на ці питання є очевидними. Тому найважливішим завданням соціалізації до військової служби є приведення у відповідність персональної системи цінностей людини із базовими моральними цінностями військової служби.

Доктрина з військового лідерства в НГУ (2022) наполягає на тому, що військовий лідер «повинен досконало знати своїх підлеглих та впливати на них таким чином, щоб цінності НГУ, військова культура, етос воїна-гвардійця стали частиною їх світогляду» [7].

Формування свідомого ставлення військовиків до морально-етичних цінностей військової служби, приведення персональних цінностей військовиків у відповідність до цінностей військово-професійної моралі, – завдання, що було усвідомлене як нагальне через реалії розгортання бойових дій на теренах нашої країни. Було обґрунтоване необхідність етичної освіти як необхідної складової військового професіоналізму [8], для Збройних Сил України було запропоновано «створити та затвердити Програму ціннісного вишколу військовослужбовців... як обов'язкову до виконання в усіх підрозділах на території України» [9, с. 174].

Формування базових моральних цінностей військової служби – завдання не тільки силових структур. Системна робота по формуванню відповідних моральних цінностей та

якостей особистості – завдання військово-патріотичного виховання, яке на сьогодні усвідомлене українським суспільством як нагальна системна робота [10].

Сам зміст Військової присяги вибудовує струнку ієрархію цінностей, що утворюють моральне підґрунтя військової служби.

1. Патріотизм. Вища цінність військової служби – це Батьківщина, рідна країна та її народ. Обітниця завжди бути вірним і відданим Українському народові, «обороняти Україну, захищати її суверенітет, територіальну цілісність і недоторканність» [4] утворюють зміст патріотизму як вищої моральної цінності та морального принципу військової служби.

2. Відповідальність. Друга не менш значуща в ієрархії моральних цінностей військової служби, яка уможлиблює реалізацію патріотизму як цінності й принципу. Беручи на себе обов'язки, прописані Військовою присягою, людина одночасно бере на себе відповідальність за виконання цих обов'язків. При цьому патріотизм виступає як мета і відповідно має статус самоцінності, а відповідальність постає як інструмент, засіб досягнення цієї мети.

3. Гуманізм. Військовий як людина, що виконує професійний обов'язок зі зброєю у руках, захищає людину, її життя, здоров'я, честь й гідність як вищу соціальну цінність. У тексті Військової присяги це зафіксовано як обітниця «неухильно додержуватися Конституції України та законів України» [4]. Гуманізм є одночасно і однією з вищих в ієрархії моральних цінностей військової служби, і моральним принципом, що розкриває свою особливу значущість за умов ведення збройної боротьби, та закріплюється етикою збройної боротьби та Міжнародним гуманітарним правом як домінуючий у зоні ведення бойових дій.

4. Законність, правопорядок. Обітниця «неухильно додержуватися Конституції України та законів України» [4] наголошує на цінності Закону й Порядку як вищих, фундуємих військової справу. Законність та правопорядок постають і як сенсоутворюючі моральні принципи, і як вищі моральні цінності військової служби. Вони уособлюють уявлення про Добро і Зло, закріплені у правовому полі. Моральний сенс законності та правопорядку розкривається ще й у тому, що людина зі зброєю в руках, наділена владою, порушуючи закон, сама перетворюється на злочинця та одночасно підриває довіру суспільства до силових структур.

Всі інші цінності військової служби, – честь, гідність, мужність, стійкість, дружба, товарицькість тощо, – кожен військовик може вибудовувати у відповідності до персональних уявлень про їхню значущість. А от надана Військовою присягою система базових моральних цінностей має бути обов'язковою, домінуючою, утворюючи вищі шаблони персональних ціннісних ієрархій.

Висновки. Радянська ідеологія, надаючи усім преференції державі/владі, військовику відводила місце «людини-функції», яка априорі «належить державі». Відповідно, про особистісний час, особистісний простір, в цілому, приватне життя, не йшлося. «Людина-функція» була завжди «зобов'язаною», «винною». Про взаємну відповідальність людини й держави, держави перед людиною, взагалі, не йшлося. Персональний вимір військової справи, вимір існування «людини-на-війні» залишалися поза уваги.

Використана авторами пропонованого дослідження оптика екзистенціалізму дозволила у розгляд Військової присяги та військового обов'язку привнести вимір персонального проживання, персонального досвіду, свободи вибору та відповідальності за зроблений вибір. Проведений аналіз Військової присяги та військового обов'язку у єдності морально-етичного та естетичного вимірів дозволив, з одного боку, виявити їхні персонально значущі сенси/змісти, а з іншого, – відкриває широкі можливості оптимізації роботи з військовослужбовцями у військових частинах та підрозділах за умов ведення широкомасштабних воєнних дій на теренах України.

Список використаної літератури

1. Малахов В. Етика: Курс лекцій. Навч. посібник. / 5-те вид. К.: Либідь, 2004. 360 с.
2. Забезпечення професіоналізму і доброчесності у Міністерстві оборони України. Аналіз ситуації. Осло, Норвегія: Центр зі зниження ризиків корупції в оборонному секторі, 2016. URL: <https://cids.no/wp-content/uploads/pdf/Sept-2016-Ukraine-Ensuring-professionalism-report-final-ukrkyrillisk.pdf>
3. Севрук І., Соколовська Ю. Відповідальність військових: пошук шляхів практичної реалізації у смисловому полі українських реалій. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2020. № 33. С. 62–70.
4. Про Статут внутрішньої служби Збройних сил України. Закон України. Редакція від 21.03.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-14#Text>
5. Філософський енциклопедичний словник. К.: «Абрис», 2002. 742 с.
6. Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25.03.1992–р. № 2233-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text>
7. Доктрина з військового лідерства в Національній гвардії України. URL: <https://ngu.gov.ua/wp-content/uploads/2022/12/vkp-1-00.01-doktryna-z-vijskovogo-liderstva-v-ngu.pdf>
8. Sevruk I., Sokolovska Y., Chuprinova N., & Pylypenko V. Ethical Education of the Military: NATO Experience and Ukrainian Practice. *Revista Romaneasca Pentru Educatie Multidimensionala*. 2021. 13(1), 324-348. DOI: <https://doi.org/10.18662/rrem/13.1/375>
9. Курись В.З. Реалізація ціннісного вишколу військовослужбовця в умовах загрози національній безпеці України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2017. Серія Право. Випуск 44. Том 2. С. 173–176.
10. Стратегія національно-патріотичного виховання на 2020–2025 рр., (2019). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286/2019#Text>

**THE OATH OF ENLISTMENT AND MILITARY DUTY: MORAL-ETHICAL
AND AESTHETIC DIMENSIONS IN THE CONTEXT OF MODERN CHALLENGES**

Iryna Sevruk, Yuliia Sokolovska, Natalia Chuprynova

*National Academy of the National Guard of Ukraine,
Humanitarian Faculty, Department of Social and Humanitarian Subjects
Zakhysnykiv Ukrainy square, 3, 61000, Kharkiv, Ukraine*

The purpose of the study is to analyse the moral, ethical and aesthetic dimensions of the Oath of Enlistment and military duty through the lens of existentialism and to determine the personally significant dimensions of the axiological content of the Oath of Enlistment and military duty in the context of modern challenges.

The methodological background of the research is an interdisciplinary, concrete-historical and systemic approach. The optics of existentialism are applied, and this allows overcoming the constraints imposed by the Soviet scientific-theoretical tradition. Thus we consider the Oath of Enlistment and military duty through the introduction of the dimension of personal residence, personal experience, freedom of choice and responsibility for the choice made. During the research, the authors used the methods of philosophical reflection, analysis, synthesis, document analysis, and observation. The context of this study is the hostilities on the territory of Ukraine, in particular, the full-scale invasion that was launched in 2022.

From the short review above, the peculiar findings are as follows: 1. The personally significant meanings of the Oath of Enlistment and military duty in the context of modern challenges have been revealed. 2. The moral-ethical and aesthetic dimensions of the Oath of Enlistment and military duty were analysed, the unity of which creates a synergistic effect; an analysis of the main components of the Oath of Enlistment ritual in the unity of moral-ethical and aesthetic was carried out. 3. The profound moral and ethical connection

between the Oath of Enlistment and military duty was revealed; the extreme importance of taking the Oath of Enlistment as an act of conscious free choice of a person was proven. 4. The hierarchy of the basic moral and ethical values of the military service fixed in the Oath of Enlistment was determined, and the personally significant content/meaning of these values was studied. 5. The need to bring the personal value system of a soldier in line with the basic values of the military service was substantiated.

The main perspective of the research is searching for optimal ways of socialization to military service by raising the awareness of the moral and ethical meaning of the Oath of Enlistment and military duty in applicants since it is extremely important taking into account the current challenges to the national security of Ukraine.

Key words: the Oath of Enlistment, military duty, basic values of military service, moral and ethical dimensions of the Oath of Enlistment and military duty, aesthetic dimensions of the Oath of Enlistment.

UDC 165.194.3(324)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.50.13>

PARTICIPATION OF TACIT KNOWLEDGE IN SCIENTIFIC PROCESS

Halyna Starikova

*Kharkiv National University of Radio Electronics,
Philosophy Department
Nauky Ave, 14, 61166, Kharkiv, Ukraine*

Anna Sereda

*Kharkiv National University of Radio Electronics,
Foreign Languages Department
Nauky Ave, 14, 61166, Kharkiv, Ukraine*

Researchers of the phenomenon of tacit knowledge did not pay enough attention to the specifics of their participation in various stages of scientific research. Thoughts of the most outstanding scientists on this topic can be considered as meaningful sources of information of this question. Therefore, the purpose of the work is analysis of the role and functions of tacit knowledge in scientific research process based on the materials of self-observation and self-analysis of researchers-scientists of 20th century. The subject of the analysis was the first and the least researched stage of finding and formulating the research problem. Based on the reasoning of outstanding scientists of 20th century A. Einstein, A. Poincaré, J. Hadamard, we can be ensured that the deep prerequisites of theoretical choice have their origin in intuitively obvious ideas for a wide range of scientific community about the structure and characteristics of reality, which are “embedded” in the scientific theory. The most fundamental fragments of tacit knowledge take part in this process, which are equally determined by the cultural and historical environment, as well as by the personal characteristics and passions of a particular scientist. Such tacit knowledge forms the basis of “picture of the Universe” described by M. Polanyi in his work. It should be noted that the initial selection of the problem for research is carried out unconsciously from the material that is in an implicit form, so the choice can be influenced by displaced layers of tacit knowledge that are beyond the control of consciousness. Sometimes the displaced tacit knowledge becomes the cause of a negative choice, even rejection of one or another theoretical construction, as well as even “unfounded” forgetting of correctly posed problems. The analysis made it possible to come to the following conclusions. Acquaintance with the works of published scientists of the 20th century. proved that tacit knowledge is included in scientific and cognitive activity at its very first stages. At the beginning of the research, the most active is the deep layer of tacit knowledge – prerequisite, worldview, and others that are part of the general picture of the Universe. Their functioning in conjunction with purposeful logical thinking stimulates the activation of new, diverse types of tacit knowledge. The scientific novelty of the work lies in the fact that significant material was collected from the works of outstanding scientists, which not only confirms the active participation of tacit knowledge in research activities, but also allows us to analyse the specifics of this participation at various stages of the realization of knowledge.

Key words: scientific research process, stages of scientific research, cognitive system, tacit knowledge, implicit knowledge, self-analysis and self-observation of outstanding scientists.

Introduction. As is known, the term “tacit knowledge” was introduced into scientific use by M. Polanyi in his work “Personal Knowledge: Towards a Post-Critical Philosophy” [1]. But long before the 20th century, the most outstanding philosophers and scientists of the past paid attention to the unconscious components of cognition. However, Plato’s “remembering”, R. Descartes’

innate ideas, B. Pascal's "presuppositions", and I. Kant's a priori forms of knowledge, thanks to their formulation, allegedly "removed" these specific forms of knowledge from the "power" and control of the individual mind, that is, they had considered them as factors external to subjective human cognition. Polanyi's merit lies precisely in the fact that he was not only summarized the results of the thoughts of his predecessors, in particular, scientists, natural scientists, about the important role of tacit knowledge in scientific cognition, but also for the first time in the history of philosophy declared the existence of implicit cognitive components that is an integral part of the personal cognitive sphere of the subject of knowledge. It should be noted that Polanyi used the term "tacit knowledge", while in modern studies the concept "implicit knowledge" is quite commonly used, which is considered as a synonym.

Research by Polanyi's successors – M. Mulkay [2], G. Gilbert, T. Kuhn [3], J. Watkins, S. Papert and M. Minsky [4] – proved that tacit knowledge takes part in any cognitive actions of a person. In our opinion, particular importance for the theory of cognition is the analysis of the participation of tacit knowledge in the most rational and maximally conscious type of cognition – scientific cognition. Over the past half-century, this direction has received some (although, in our opinion, not enough) attention. We can mention, for example, the works of M. Melnychuk [5], in which tacit knowledge was the subject of analysis, analogous to the subject of any scientific research, that is, certain facts, data, etc. were investigated and rationally considered. We propose to approach this problem from a slightly different angle – to analyze how the participation of tacit knowledge in scientific research is perceived by the participating scientists themselves. It should be said that in the 20th century a significant number of scientists were interested in this issue, so we have enough material to analyse what role, according to scientists, tacit knowledge plays at various stages of scientific research.

Purpose and subject of research. So, the goal of our research can be formulated as follows: analysis of the role and functions of tacit knowledge at various stages of scientific research process, based on the materials of self-observation and self-analysis of researchers-scientists who took a direct part in scientific and cognitive activities. Accordingly, various types of tacit knowledge, which, depending on their characteristics, take part in the cognitive activity of scientists at various stages of their research work became **the subject of research**. It is necessary to remind that scientific research includes certain stages: search and formulation of the research problem, selection and implementation of empirical methods of obtaining data, interpretation of the received information, analysis, formula and mathematical processing of it, finding new, previously unknown regularities or characteristics of the object under study. But the volume of our work does not allow us to consider all of them in detail, so in this work we will focus on the analysis of the role of tacit knowledge at the first stage of scientific research, which has not yet attracted enough attention of researchers – the stage of problem selection.

Sources. In accordance with the set goal, we turned directly to the works of scientists – predecessors and contemporaries of M. Polanyi, who paid attention or even tried to analyse the place and participation of tacit knowledge in their scientific and professional activities. In our opinion, the important role in this topic has thoughts of A. Poincaré, who also Like I. Kant in his time, became interested in the question of how a scientist discovers something new, how researchers arrive at unexpected answers, how the process of scientific creativity takes place in general. He was not only independently reflected on these questions, he corresponded on this topic with many outstanding contemporaries, representatives of science of that time – A. Einstein [6], P. Dirac, M. Planck and others. The results of these reflections were embodied in several articles and essays by Poincaré [7]. An important contribution to the development of this issue was also made by the works of outstanding scientist of those times, J. Hadamard, who meticulously

analysed the process of scientific activity, particularly, and its creative component. Therefore, his works provide many materials for conclusions about the role of unconscious components at various stages of scientific research [8]. The particular interest are individual statements on this matter by such outstanding scientists as A. Einstein, P. Feyerabend [9], T. Kuhn [3], who, in one way or another, paid attention to the process of their own cognition and, particularly, on participation of unconscious components in it.

Main material and results. Based on self-analysis of creative process of famous scientists of their time (A. Poincaré, A. Einstein, J. Hadamard, G. Helmholtz, etc.), H. Wallace once proposed a scheme of scientific creative process, which remains acceptable to this day. This scheme includes four stages: the stage of preparing a scientific discovery; the stage of its “ripening”; a moment of sudden enlightenment; stage of the next inspection.

Most researchers associate the greatest subjective and psychological stress not with the initial stages, but with the moment of enlightenment, insight, the point of “emergence from nonexistence” of new knowledge [10]. However, the first stages of scientific research work should be considered no less important and no less “loaded” with unconscious components, particularly, searching for research problem, its more or less clear formulation, and associated identification of possible ways and directions for solving this problem. Identifying and posing a problem reveals the incompleteness of previous knowledge and thus is a necessary moment in transition to a new knowledge.

Problems not only separate one science from another in terms of content, but the problem also provides scientific research with a creative character. The choice of the problem coincides with the choice of research direction, which consists of solution efforts of the problem. That is why representatives of modern epistemology agree with the opinion of A. Poincaré that creativity and invention are, first of all, the ability to choose [7]. As a rule, the implementation of this choice begins with the orientation of the scientist in the problem space of his science and the subsequent determination of boundaries of a narrower problem area. It is necessary to emphasize that the initial orientation in the problem field of science directly depends on the unconscious fundamental theoretical ideas that each scientist has, which is the basis of any cognitive actions. The choice that a scientist makes at the first stage determines the entire course of his further work. In fact, this choice determines not only the direction or a specific problem, as a result, methods, ascending basic concepts/theories, mathematical apparatus, etc. are also “automatically” selected.

The deep prerequisites of the theoretical choice have their origin in the ideas of structure and characteristics of reality that are intuitively obvious to a wide range of scientific community, which are supposedly “embedded” in the scientific theory. Therefore, the implicit justification for theoretical preferences is the idea of the world and ways of knowing it, that is, a certain picture of the world, deeply rooted in the consciousness of people, including scientists of a certain era. It was this kind of prerequisites that complicated the relationship between traditional, classical and innovative, relativistic concepts at the beginning of the 20th century, when scientists had to choose between Newton’s theory of gravitation and A. Einstein’s general theory of relativity. According to him, this was a turning point that led to doubts in the ideas that were common among scientists at that time, in particular, the confidence that fundamental concepts and laws can be deduced from experiments by abstraction [6].

Both generally accepted, traditional concepts and those that replaced them can be classified as paradigmatic, in T. Kuhn’s terminology, knowledge that is common to all members of scientific community. However, researchers often forget about the subjective “carrier” of the theory, its creator and interpreter, about specific scientist who makes a choice in favor of a certain theoretical construction. So, the choice between paradigms and theories is determined

not only by logic and experiment. Along with social and scientific-cognitive reasons, one can always find deep-personal motives, which quite often determine the final choice of theoretical basis for further research. In fact, the individual subject is the bearer of these “paradigmatic attitudes” and considers them through his own subjectivity. Kuhn also wrote that: “Each will have learned to translate the other’s theory and its consequences into his own language and simultaneously to describe in his language the world to which that theory applies” [3, p. 202]. Thus, already at the stage of orientation in the general problem field of science, unconscious components and, tacit knowledge significantly influence the choice of a problem area for research and basic theoretical prerequisites. The most profound fragments of tacit knowledge take part in this process, which are equally determined by cultural and historical environment and personal characteristics and passions of a particular scientist. Such tacit knowledge forms basis of the “picture of the Universe”, which M. Polanyi described in his work [1]. It can be assumed that this “picture” includes worldview, archetypal, prerequisite types of tacit knowledge. Therefore, it can be assumed that the role of the personal factor increases significantly at the moment of choosing a specific problem for research. Observing the activities of individual scientists, as well as their self-observation, makes it possible to assert that a conscious list and critical analysis of all possibilities is not only mandatory, but also impossible [8]. Modern researchers of scientific creativity agree with the statement that, in general, the selection of problems is mostly creative in nature, and this process requires intuition and experience rather than methodology. For example, J. Hadamard mentions a case when he studied one algebraic question (about determinants), guided only by the feeling that it deserves interest, but not seeing in its study a real benefit for science. Only seven years later, Fredholm’s theory has appeared, for which the result obtained by Hadamard was quite significant [8].

Hadamard, by the way, was sure that, along with artistic or literary taste, talented researchers and inventors also have a scientific “taste”. He agrees with Poincaré’s opinion that in the process of choosing a problem, one of the important driving forces, a “guide” for a true scientist is “that invention is choice that this choice is imperatively governed by the sense of scientific beauty” [8, p. 31]. According to Poincaré, an intuitive sense of mathematical order, which allows us to guess harmony and hidden relationships, helps a scientist not only to feel the order in mathematical reasoning, but also to “see” the entire reasoning as a whole [7]. Sometimes this sense of beauty and perfection becomes a determining factor in choosing a problem for research.

It should be noted that the initial selection of the problem for research is carried out unconsciously from the material that is in an implicit form, so the choice can be influenced by displaced layers of tacit knowledge that are beyond the control of consciousness. Sometimes the displaced tacit knowledge becomes the cause of a negative choice, even rejection of one or another theoretical construction, as well as even “unfounded” forgetting of correctly formulated problems. There are also cases when a scientist, relying on his own subjective inclinations, defines for himself a certain theory as unscientific, while the closest scientific community holds a different opinion. At the same time, negative reasoning can be pushed out of consciousness, but it is not completely lost, it turns into the form of tacit knowledge and exists in this form, “waiting” for the moment for its actualization. Poincaré found himself in a similar situation, who categorically denied the necessity of Riemann’s or Lobachevsky’s geometry. He could not find suitable mathematical arguments for simplification, he referred to the authority of Kant to prove the unity and universality of Euclidean geometry, since it is an a priori form of human perception of the world, and therefore unchanging [7]. Thus, the internal subjective rejection of non-Euclidean geometry turned out to be so strong that it “overwhelmed” even mathematical and logical proofs, and forced to look for arguments of a worldview, philosophical type. In a

situation of choosing from several theories, such negative information, which is embedded in tacit knowledge, can block memory processes at an unconscious level. As a result, the subject cannot remember a certain theory at all, although it may be part of the context of all existing theories of this or that branch of science.

Another important and fundamentally unaware element of scientific creativity at the beginning is intuition. A. Poincaré was the first who paid attention to its special role in the choice of research paths. In a work on the role of intuition and logic in mathematics, he wrote “Pure analysis puts at our disposal a multitude of procedures whose infallibility it guarantees; it opens to us a thousand different ways on which we can embark in all confidence; we are assured of meeting there no obstacles; but of all these ways, which will lead us most promptly to our goal? Who shall tell us which to choose? We need a faculty which makes us see the end from afar, and intuition is this faculty. It is necessary to the explorer for choosing his route; it is not less so to the one following his trail who wants to know why he chose it” [7, p. 218].

Observations of modern psychologists have proven that formulation that arose in an “insightful” way becomes personally closer and more valuable to the author than the one that was obtained in a logical, analytical and rational way. The subjective feeling of correctness is not always possible to substantiate rationally and logically, especially at the first stage of research. Nevertheless, the researcher himself agreed to changes in the formulation of the problem with great unwillingness and only under considerable pressure. This testifies significant role of unconscious cognitive elements that they play in this case. It can even be said that the scientist’s attitude to the problem, that he independently formulated is based not only and even not so much on emotions, including “intellectual” ones, but also on those ascending personal tacit knowledge, which, in fact, ensure the emergence of such formulation. The only argument in such cases, scientists quite often use the already mentioned “feeling of inner perfection”, “aesthetic harmony”, etc., since all actual scientific, experimental or theoretical and logical proofs have to be obtained [6].

At the stage of clarifying the formulation of the problem, a choice is also made between specific “competing” options. The review and analysis of these options, their evaluation for maximum adequacy to the ascending prerequisites are carried out simultaneously on the conscious-reflexive and unconscious levels. In these considerations, one can refer to Poincaré, who assumed the presence of a so-called “filter” in the situation of choosing a problem. In his opinion, a similar role is played by the already mentioned sense of beauty, which, according to him, “commands the process of choice” [8]. Judging by his memories J. Hadamard was guided exclusively by the influence of such feeling when choosing the topic of his doctoral dissertation. He recalled that first, he could not logically justify his choice. Verbal argumentation arose much later, already in the process of direct research [8]. Based on one of the modern typologies of tacit knowledge [11], we can assume that in the composition of such “filter” a special role will be played by those types of tacit knowledge that have a predominantly extrapersonal source – this is objective and paradigmatic tacit knowledge, well-known, anti-paradigmatic. However, it must be emphasized that, next to them, for the final conceptualization of the problem, such types of tacit knowledge as systemic and contextual, which provide personal content to any conceptual fragment of human knowledge, have essential importance.

Conclusions. Therefore, the analysis of opinions of scientists of the 20th century about the role of unconscious components in their scientific activity made it possible more accurately and meaningfully consider the participation of tacit knowledge in the activity of scientist at the first stages of scientific knowledge. We see that tacit knowledge is actively functioning from the first moment of acquaintance with the problem, even from the moment of its search. Primary information “triggers” certain fragments of tacit knowledge, then other complexes of

tacit knowledge will be added to them gradually. At the beginning of the research, the most active is the deep layer of tacit knowledge – prerequisite, worldview, and others that are part of general picture of Universe. Their functioning in conjunction with purposeful logical thinking stimulates the activation of new, diverse types of tacit knowledge. In the process of processing fact information, one of the most important and very essential advantages for cognitive activity of tacit knowledge is realized – the possibility of simultaneously processing information at several levels of unconscious and using various types of tacit knowledge. It is quite likely to assume that representation/information about the same fragment of reality, which is contained in paradigmatic, common knowledge, hidden and another tacit knowledge, will always be different. Therefore, the results obtained in the process of unconscious analysis of these ideas can and will have certain differences.

Acquaintance with the works of J. Hadamard and A. Poincaré demonstrated that scientist not always aware of the role of these tacit components in his work. Sometimes he guesses about their participation in the creative search only after its completion. However, thanks to the given examples of self-analysis of outstanding scientists, we have the opportunity to accurately and fully imagine the principles of action of tacit knowledge, variety of their participation in scientific research process, etc. It should be emphasized that with all the variety of tacit knowledge that takes part in one or another cognitive action, they do not function in a chaotic manner. Tacit knowledge is structured in a certain way, depending on the content of the problem that the scientist solves/researches, while at each stage of cognitive process, a specific structure is created to solve a specific narrow problem. Thus, it can be concluded that further analysis of works of famous scientists, which in one way or another relate to the process of obtaining new knowledge, will provide an opportunity to investigate the problem of tacit knowledge more thoroughly as an element of unconscious cognitive system of a person.

References

1. Polanyi M. Personal Knowledge: Towards a Post-Critical Philosophy. University of Chicago Press, 1958. 215 p.
2. Mulkay M., Gilbert G. N. Opening Pandora's box: a sociological analysis of scientists' discourse. New York : Cambridge University Press, 1984. 212 p.
3. Kuhn T.S. The Structure of Scientific Revolutions. Second Edition, Enlarged. The University of Chicago press, 1970. 210 p.
4. Minsky M.L. A Framework for Representing Knowledge. Winston Press. (Ed.), The Psychology of Computer Vision. McGraw-Hill, 1975. P. 211–277.
5. Мельничук М. Неявне знання як аналог апіоризму в неklasичній парадигмі епістемології. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Філософія, 2012. Вип. 602–603. С. 36–40.
6. Einstein A., Infeld L. The Evolution of Physics: The Growth of Ideas from Early Concepts to Relativity and Quanta. New York: Simon and Schuster, 1938. 319 p.
7. Poincaré H. The Foundations of Science: Science and Hypothesis, The Value of Science, Science and Method / Translator Halsted G.B., Introduction Royce J. Cambridge University Press; Reissue edition, 1914. 570 p.
8. Hadamard J. An Essay on the Psychology of Invention in the Mathematical Field. Hadamard Press, 2008. 164 p.
9. Feyerabend P.K. Three Dialogues on Knowledge. Hoboken: Wiley-Blackwell, 1991. 176 p.
10. Jakobson R. On Language. Harvard University Press, 1995. 646 p.
11. Старікова Г.Г. Сучасні підходи до розробки типології неявних знань. *Studies in History and Philosophy of Science and Technology*. Vol. 32 (1), 2023.

УЧАСТЬ НЕЯВНИХ ЗНАНЬ У НАУКОВОМУ ПРОЦЕСІ**Галина Старікова***Харківський національний університет радіоелектроніки,
кафедра філософії
пр. Науки, 14, 61166, м. Харків, Україна***Ганна Серeda***Харківський національний університет радіоелектроніки,
кафедра іноземних мов
пр. Науки, 14, 61166, м. Харків, Україна*

Дослідники феномену неявних знань не приділили достатньої уваги питанню про специфіку їх участі у різних етапах наукового дослідження. Одним із змістовних джерел інформації щодо цього питання можна вважати роздуми на цю тему самих видатних науковців. Тому метою роботи є аналіз ролі та функцій неявного знання у науково-дослідному процесі на основі матеріалів самоспостереження та самоаналізу дослідників-науковців ХХ ст. Предметом аналізу став найперший і найменш досліджений етап пошуку і формулювання проблеми дослідження. Спираючись на міркування видатних вчених ХХ ст. – А. Ейнштейна, А. Пуанкаре, Ж. Адамара, можна впевнитись у тому, що глибинні передумови теоретичного вибору беруть свій початок в інтуїтивно очевидних для широкого кола наукової спільноти уявленнях про структуру і характеристики реальності, які «вбудовані» в наукову теорію. В цьому процесі приймають участь найбільш фундаментальні фрагменти неявних знань, які в однаковій мірі визначаються як культурно-історичним середовищем, так і особистісними особливостями й пристрастями конкретного вченого. Такі неявні знання складають основу «картини Універсуму», яку описав у своїй роботі М. Полані. Слід відмітити, що початковий вибір проблеми для дослідження здійснюється неусвідомлено з того матеріалу, який знаходиться у неявній формі, тому на вибір можуть впливати витіснені пласти неявних знань, які знаходяться поза контролем свідомості. Іноді витіснені неявні знання стають причиною негативного вибору, навіть відмови від тієї чи іншої теоретичної побудови, а також навіть «необґрунтоване» забування правильно поставлених проблем. Проведений аналіз дозволив прийти до наступних висновків. Знайомство з роботами виданих вчених ХХ ст. довело, що неявні знання включаються до науково-пізнавальної діяльності на самих перших її етапах. На початку дослідження найбільш активним є глибинний шар неявних знань – передумовні, світоглядні й інші, що входять до загальної картини Універсуму. Їх функціонування сумісно з цілеспрямованим логічним мисленням стимулює активізацію нових, найрізноманітніших типів неявних знань. Наукова новизна роботи полягає у тому, що було зібрано значний матеріал з робіт видатних вчених, який не лише підтверджує активну участь неявних знань у науково-дослідній діяльності, але й дозволяє проаналізувати специфіку цієї участі на різних етапах здійснення пізнання.

Ключові слова: науково-дослідний процес, етапи наукового дослідження, когнітивна система, неявне знання, імпліцитне знання, самоаналіз та самоспостереження видатних вчених.

УДК 130.3

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.50.14>

«ЕКОЛОГІЧНЕ Я» ЯК НАСЛІДОК СОНЯЧНОЇ АКТИВНОСТІ У ФІЛОСОФІЇ ДЖ. БЕРКЛІ ТА Ф. МЕТЬЮЗ

Анастасія Тихонова

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
факультет суспільних наук і міжнародних відносин, кафедра філософії
пр. Гагаріна, 72, 49000, м. Дніпро, Україна*

У статті розкривається аспект реальності по той бік розриву між культурою та природою. “The ecological self is a natural self on the far side of the culture/nature divide” [1, с. 6]. Цю прірву дуального сприйняття самого себе, як представника соціального утворення та природного світу, як окремо існуючого, можливо подолати завдяки усвідомленню, що «Артефакт слід розглядати як потенційне вираження природного. Тоді природа більше не буде сприйматись як те, чого ми не торкнулися, а радше – як щось глибше, щось, що може бути виражене в наших ручних роботах так само, як це працює в руках павука чи бджоли» [1, с. 6]. Проводяться дослідження відносно сонячної активності та психічних станів людини. Окреслюються основоположні властивості біомімікрії в рамках дослідження «Екологічного Я» у філософії Ф. Метьюз і Дж. Берклі. Актуальність дослідження відображається у сучасних умовах природного різноманіття, в якому зростає і формується фактор ризику екологічних катастроф. Споживацьке ставлення до природних ресурсів є одним із джерел серйозних проблем для суспільства і культурного простору, тому розглядається проблема виховання етичного ставлення щодо природних ресурсів, стан яких є дзеркалом душі людини. Цей тонкий взаємозв'язок споглядання світу у собі, як частини всього сушого відображається у філософських роботах Ф. Метьюз та Дж. Берклі досить глибоко і не завжди доступний для розуміння на поверхневому рівні. Світогляд одного філософа щодо феномена «сприйняття» доповнює дослідження іншого. Філософами виділяється два паралельних процеси, в яких сторони етичного відродження, ідентифікація себе за етичною ознакою, особливо гостро переживається в період самовизначення «Екологічного Я». Робиться акцент на особистісний світогляд людини, який наближує її психічний стан до природних умов. Індивід має можливість адаптуватися на новому рівні свого власного буття. Відокремлюється рух свідомості від егоцентричного сприйняття до екоцентричного. Головне поле подій – екологічна етика. Головне питання у тому, як саме зберегти власну енергію щоб не виснажувати скарби природи. Конативність і найменший опір розглядаються як інструменти для можливого переходу до нової якості життя на всій планеті. Також розглядаються принципи конативності щодо «Екологічного Я». Рефлексивне усвідомлення розкривається у вигляді волі до реалізації. Наголошується на важливості конативного компонента для реалізації повного природного потенціалу людини в процесі взаємодії з екосистемою та трансформації внутрішнього простору.

Ключові слова: саморефлексія, відчуття, емпатичний рівень, екологічна свідомість, деградація, інтеграція.

По-перше, відзначимо, чому питання подоби сонячної активності у розвитку та становленні «Екологічного Я» є важливим у сучасному світі.

По-друге, проведемо паралелі між сонячною активністю в природному світі та станом душі та психіки людини.

По-третє, окреслимо важливість практичної сторони проведення аналогії між спалахами на сонці та емоційними станами людини в процесі *саморефлексії* у філософії Ф. Метьюз та Дж. Берклі.

По-четверте, розкриємо сутність «Екологічного Я» під різними кутами, подібно до заломлення сонячних променів на поверхні землі.

По-п'яте, розкриємо природу «Екологічного Я» з погляду Біомімікрії.

По-шосте, знайдемо коріння психологічної проблеми, яка заважає людині розкрити свій потенціал і наблизитися до «Екологічного Я».

Не випадково проводиться аналогія психічної активності з «сонячною». Прірва між сонячною активністю та психічною не дуже велика. Сонячна активність – це сукупність циклічних і нециклічних фізичних змін, що проходять на Сонці та обумовлені взаємодією сонячного магнітного поля й плазми. Геракліт відзначав динамічність психічного стану та вважав, що «стани душі» можуть переходити з однієї якості в іншу. У момент спалахів Сонце викидає велику кількість енергії і заряджених частинок, які при досягненні Землі викликають на ній електромагнітні бурі, полярні сяйва та інші явища. Сонячна активність впливає на клімат, ряд біосферних процесів, зміну чисельності тварин, стан здоров'я людей [2, с. 5].

Психічне відображення виникає на певному етапі у формі здатності відчувати, яку особливо підкреслює Ф. Метьюз та Дж. Берклі. Подібно до Сонця, ця здатність до *відчуття* має особливу тенденцію. Під час спалахів відбувається викид великої кількості життєвої енергії для створення нових явищ у світі, змін чисельності населення, розвитку конкретного індивіда або суспільства. З цим складно посперечатися. Звичайно, результатом таких спалахів є зміни у свідомості й здоров'ї людини. Усі ці фактори впливають на екологічний стан нашої планети в цілому. Адже це питання не випадкове, бо екологічна ситуація нашої планети зараз не в найкращому стані. Ф. Метьюз пропонує варіанти вирішення цієї проблеми за допомогою формування «Екологічного Я», однією з властивостей якого є найменші витрати енергоресурсів. Є надія спрямувати потреби споживачів на екологічну користь. З точки зору «Екологічного Я» завжди існують питання: «Чого ми повинні бажати? Чого хоче від нас решта природи?». *Деградація* Землі змушує поставити питання: «Чого хоче Земля?». Але щоб зрозуміти це, потрібно мати певний *емпатичний рівень* свідомості, стати Землею, відчути її пульс. Цей *імпіричний рівень* Ф. Метьюз називає «мислення природи зсередини». Це «*екологічна свідомість*», яку можна назвати духовним центром «Екологічного Я», але не його еквівалентом, бо «Екологічне Я» має складові, які породжує екологічна свідомість: екологічна культура мислення, здатність вирішувати певні екологічні проблеми, *саморефлексія*, *емпатичні здібності*, *конативні здібності*, *когнітивні здібності*, певні форми психічної діяльності, етичні цінності, комунікативні навички, певний рівень розуміння та усвідомлення, здібності до *інтеграції* з природним середовищем. Як гарно визначив це розуміння відомий словацький поет Павол Орсаг-Гвездослав: «Я зірвав квітку, і вона зав'яла. Я спіймав метелика, і він помер у мене на долоні. І тоді я зрозумів: торкнутися краси можна тільки серцем». Як зазначає Ф. Метьюз: «Емпатичне ставлення до скарбів природи створює потенціал для подолання руйнівної хвилі економічного вторгнення та спалювання цієї священної землі» [3, с. 1]. Але варто зазначити, що «ми оцінюємо відстань до об'єктів, які значно віддалені від нас за допомогою судження, заснованого більш на досвіді, ніж на чутті. Людина сприймає велику кількість проміжних об'єктів, таких як будинки, поля, річки, які займають значний простір, звідти формує судження чи висновок, що об'єкт, який вона бачить, знаходиться на великій відстані» [4, с. 1]. Іншими словами, ми відчуваємося через цю здатність ніби відірваними від зовнішнього світу, відокремленими. У своїх судженнях ми припускаємо, що якесь дерево росте десь там, а десь згорів ліс, але ми не ідентифікуємо себе з цим деревом або з пожежею. Взаємозв'язок звичайно є, але він дуже туманний у нашому уявленні. Рівень емпатії досить низький. «Екологічне

Я» – це завжди співвідношення «людина – природа». Це саме приклад досвіду, можливий на рівні самоусвідомлення. Парадокс полягає в тому, що внутрішнє почуття репрезентує свідомості нас самих так, як ми собі є, а не як ми існуємо апіорі, тому що ми споглядаємо себе самих лише так, як ми внутрішньо піддаємося впливу. Саме так виникає хибний образ. Внутрішнє почуття визначається розумом та його початковою здатністю пов'язувати різноманітний зміст споглядання, підводити його під апперцепцію, на якій ґрунтується можливість розуму [5, с. 65]. В цьому полягає суть того, що «Екологічне Я» більш наближено до поняття «істини». Розум у людини не є здатністю споглядання. Синтез розуму – це синтез дії, яка усвідомлюється розумом у результаті трансцендентального синтезу уяви, а потім впливає на внутрішнє почуття. Внутрішнє почуття містить у собі лише форму споглядання [5, с. 65]. Саме з цієї причини у внутрішньому почутті багато поверхневого. Внутрішнє почуття сполучене з розумом. Однак глибина думки не має меж, межі виникають через обмеження в інтелектуальних здібностях, ілюзії та помилки мислення. Ф. Метьюз пов'язує «Екологічне Я» зі здатністю до вольового руху, тому «Екологічне Я, що мислить» доповнює «Екологічне Я, що споглядає».

Далі, щоб відповісти на запитання, як пережити гармонію у собі, зазираємо до центру «Екологічного Я», до так званого «Центрального Сонця» – екологічної свідомості. Звернемо увагу на те, що поняття *екологічної свідомості* у Ф. Метьюз значно ширше, ніж сукупність поглядів людини на світ. Виходячи з теоретичного дослідження можна зробити висновок, що екологічна свідомість є не тільки результатом когнітивного процесу, а й частиною конативного компоненту, який підкреслює Ф. Метьюз. Не чужі *екологічній свідомості* також і апіорні форми, які вона віддзеркалює в самій природі і таким чином осягає їх, створює гармонійний простір. Завдяки інтеграції з природним колом, людина виходить за межі егоїстичного *сприйняття* світу й за допомогою емпатії розуміє потреби природи. Це певний онтологічний шлях, коли свідомість охоплює певну частинку буття, створює її образ у власному просторі, визначаючи таким чином її існування. Егоїзм, як відомо, породжує почуття власної самоцінності, яка переважає критерії самого буття, робить людину важкою і позбавляє енергії. Усе це подібне сонячному затемненню. Це відокремленість себе від світу. «Завжди вважалося, що забезпечивши існування для тіла, нашою наступною турботою має бути вдосконалення розуму. Але прагнення до багатства займає думки людей». “It has always been thought that as soon as we had provided subsistence for the body our next concern should be to improve the mind. But the desire for wealth steps between, and occupies men’s thoughts” [6, с. 3]. Дж. Берклі, на рівні з Ф. Метьюз, підкреслює недосконалість людської природи відносно розподілу духовних та матеріальних цінностей. У будь-який час було важко знайти рівновагу, однак можливо поставити питання відносно дійсності «Екологічного Я». Яким чином визначити, що воно справді існує, а не є плодом уяви Фреї Метьюз? Одним із значних доказів є живий досвід самої Ф. Метьюз, яка осягає природні явища та події у світі не просто теоретично, сидячи у своїй кімнаті та уявляючи якесь «Екологічне Я», вона здійснює певні практичні дії з виявленням причин і наслідків, які можуть призвести до екологічної катастрофи і в цій схемі «Екологічне Я» є одним із способів вирішення проблеми вимирання рослин, тварин, отже й людей. «Екологічне Я» має можливість до здійснення свого потенціалу. Звичайно, щоб виявити людей з рівнем такого виду свідомості, потрібні спеціальні дослідження. Проте те, що має реальний потенціал до здійснення, вже не є просто ілюзією, такою як, наприклад, «літаюча черепаха». Звичайно «літаючу черепаху» можна втілити до життя за допомогою підручних засобів або відеомонтажу, але вона не є ключем до вирішення конкретно поставленого завдання. У цьому порівнянні можливо побачити сенс біомімікрії. Ця сучасна наука заснована не на тому,

що ми можемо забрати у природи, а на тому, чого ми можемо в неї навчитися. «Екологічне Я» Ф. Метьюз розглядає у межах біомімікрії. Свідомість не відокремлена від природного розмаїття. «Екологічне Я» має біоцентричні кольори у своїй етичній орієнтації, у тому сенсі, що природна система є такою ж морально значущою, як і люди». У статті за 2008 р. “Towards a Deeper Philosophy of Biomimicry”, Ф. Метьюз підкреслює: «Природа утворює класи живих істот або систем, які отримують своє буття поза сферою артефакту». “Nature was comprised of those classes of living things or systems that had come into existence independently of human intention – those which lay, in other words, beyond the realm of artefact” [1, с. 4]. «Екологічне Я» розкривається у процесі взаємодії з природою. Постає питання «Чи є сенс цінування живих істот заради них самих, чи лише як ресурс, «постійний резерв» для людства?» Це певний рух свідомості від егоцентричного сприйняття до екоцентричного. Дуальність полягає у розподілі морального поля – між антропоцентризмом та біоцентризмом. Ф. Метьюз вважає, що антропоцентрична позиція свідчить про моральний недолік, певну патологію в психіці та *сприйнятті* світу. Зазвичай, ми живемо в епоху маргіналів, які перебувають на межі різних культур, соціальних цінностей, і зазнають суперечливого впливу [7, с. 360]. Саме у епоху маргіналів розкол між біоцентричним і антропоцентричним підходами породжує дуалістичне ставлення: природа визначається як те, що стоїть на противагу “humanity” – людству. “The problem with this notion of nature lies, of course, in its dualism: nature is defined as that which stands in contrast to humanity” [1, с. 5].

На шляху до створення «Екологічного Я», Ф. Метьюз пропонує створення екологічної етики, яку можна описати як біоінклюзивну, на відміну від біоцентричної, маючи на увазі, що хоча наше моральне міркування належним чином починається всередині людини, його необхідно значно розширити, щоб включити інтереси усього природного розмаїття. “An environmental ethic such as this could be described as bio-inclusive as opposed to biocentric, implying that though our moral reasoning properly starts within the human circle it needs to be (vastly!) extended to include the interests of the members of the larger life system” [1, с. 5].

Головне питання полягає у тому, наскільки адекватно можна судити про справжню сутність «Екологічного Я». «Будучи знайомими з індивідом, ви розумієте його цілком повно, незалежно від того, що про нього існує велика кількість невідомих вам пропозицій. Пов’язані з індивідом пропозиції не потрібно знати для того, щоб можна було знати, що є сам індивід. Для того, щоб зрозуміти пропозицію, в яку входить ім’я індивіда, ви вже маєте бути з ним знайомі. Також, щоб повністю знати якусь одну річ, ви повинні знати всі її відносини і якості, практично всі пропозиції, у яких ця річ згадується; а з цього ви звичайно вважаєте, що світ є взаємозалежним цілим» [8, с. 29]. Звичайно, це поєднання можливе у межах біомімікрії, яка формує новий спосіб сприйняття та оцінки природи. Ф. Метьюз зазначає дев’ять принципів: 1. Природа працює за наявності сонячного світла. 2. Використовує лише ту енергію, яка їй потрібна. 3. Виконує необхідні їй функції. 4. Перетворює усе. 5. Вдячна за співпрацю. 6. Робить ставку на різноманітність. 7. Потребує певного досвіду. 8. Приборкує надмірності зсередини; 9. Використовує силу до межі [9, с. 308]. Не можна не погодитись з Ф. Метьюз, що у випадку реалізації цих принципів у схемі «Людини», це змінило б наш світ до невпізнання. Проте на сучасному етапі розвитку поняття біомімікрії дуже відносно. У цьому контексті Ф. Метьюз згадує постулати Спінози, який у сімнадцятому столітті, визначив *conatus* як волю, за допомогою якої все прагне вистояти у своєму власному існуванні. «Зазвичай людина обирає шлях найменшого опору – шлях, на якому прагне виконати свою власну волю, при цьому, наскільки це можливо, пристосовуючись до волі інших». “The path of least resistance is thus a path by which one seeks to fulfil one’s own conativity while, as far

as possible, accommodating the conativity of others” [1, с. 9]. Далі філософ пояснює: «Це логічна необхідність, а не просто емпірична випадковість. Ця необхідність впливає з логічної динаміки еволюції. Організми намагаються зберегти фізичну цілісність та власну енергію для вкладення в інші форми самопідтримки та самозростання. У цьому сенсі шлях найменшого опору є логічним шляхом для конативних сутностей, тому цей шлях природний: вони розвивають екзистенціальну диспозицію, яка змушує їх віддавати перевагу цій модальності». “least resistance can be asserted with some confidence because their doing so is a matter of logical necessity rather than mere empirical contingency. This is a necessity arising from the logical dynamics of evolution” [1, с. 9]. Ф. Метьюз робить важливий висновок: «Найефективніший спосіб зберегти власну енергію – це зберегти власне існування». Таким чином ми можемо відокремити два головних принципи «Екологічного Я» – *конативність (воля) і найменший опір*. «У цьому відношенні ми є невід’ємною «частиною природи». “In this respect we are inalienably “part of nature” [1, с. 10]. Розглянемо, у чому полягає конативність щодо «Екологічного Я». Рефлексивне усвідомлення дозволяє людині розмірковувати над власною природою і змінювати її. “we can reflect upon our own nature, and, by reflecting upon it, modify it” [1, с. 10]. У цьому полягає воля до реалізації. Однак Ф. Метьюз зазначає, що режим «нав’язування та контролю» ставить нас «поза природою». Чому саме так? Бо ця звичка цілком пов’язана з розумом, який Дж. Берклі позначає, як явище «кінцеве» – “Besides, the Mind of Man being Finite, when it treats of Things which partake of Infinity, it is not to be wondered at, if it run into Absurdities and Contradictions” [10, с. 1]. У філософії Ф. Метьюз рефлексивне буття не є розумом, але воно має здатність рефлексувати над розумом. Рефлексивне буття «піднімає», так би мовити, своє представлення світу поза світом, щоб досліджувати його. Під час цього дослідження рефлексивність схожа на прозорий шар розуму, який можна очистити і в цьому сенсі відокремити від первісної єдності розуму та світу. “The reflexive being “lifts”, so to speak, its representation of the world out of the world, in order to examine it. Its reflexivity is like a transparent layer of mind that can be peeled back and in this sense separated from the original unity of mind and world” [1, с. 10]. Рефлексивна істота здатна відходити від конативного шаблону, закладеного природою, але згідно твердженням Ф. Метьюз, філософську основу для біомімікрії становить конативність, як імпульс до самоіснування та самозростання. «Природа використовує лише необхідну енергію», але людина має волю використовувати лише «необхідну енергію», щоб запобігти «сонячним спалахам» та не виснажувати природу, немов «вампір», заради досягнення власних егоїстичних цілей, які виникають внаслідок *рефлексії*. Однак треба зазначити, що конативний компонент має певні ознаки для реалізації. По-перше – це довіра до себе, своєї природної здатності щось змінити, по-друге – впевненість у собі і своїх переконаннях, відчуттях. Занадто великий самоконтроль заважає йти шляхом найменшого опору. Тобто, власне ставлення до самого себе формує рівень, на якому здійснюється схема реалізації «Екологічного Я» людини. Треба також пам’ятати, що «Екологічне Я» підлітка й «Екологічне Я» дорослої людини відрізняються. Коли келих повсякденності сповнений метушню, стресами та конфліктами, плавно рухатись подібно до річки дуже складно. Для цього необхідно спочатку щось змінити та докласти зусиль до моделювання саморефлексивного *сприйняття*.

Висновок. Отже, підсумовуючи результати проведеного дослідження, можна стверджувати, що в процесі концептуального філософського мислення, з’являється певний образ вирішення психологічної проблеми людини, а отже – й екологічної. «Екологічне Я» втілює «Природний Закон» або «Природний принцип», який за своєю першоосновою

єсамодостатнім, немов Сонце. Таким чином здійснюється ентелехія багатомірного внутрішнього простору особистості через творчий процес перебудови й трансформації свідомості. Трапляється здійсненність буття з точки зору двох складових: 1. Людського та 2. Природного потенціалу. «Я людини» у гармонійному співвідношенні з природою перетворюється на «Екологічне Я». І, як зазначає Ф. Метьюз, далі перетікає в космічний принцип. Цей космічний принцип базується на єдності з усім простором і творінням, але індивід не втрачає у цьому єднанні своєї цілісності, цінності й самодостатності. Навпаки, він стає більш неповторним, розширює свої можливості на рівні не тільки індивідуальному, але й на природному. Це перетин кордону від «людського Я» до «Екологічного Я», коли «сонячні спалахи» у середині найбільш активні і потрібно докласти певних зусиль, бо як зазначає Ф. Метьюз: «Екосистема є остаточною моральною спільнотою “Екологічного Я”, у якій екоцентризм є відповідною моральною орієнтацією» [1, с. 6]. Диференціація природного і культурного формує самосвідомість, та власний сенс буття людини. Саме у цьому полягає аспект самодостатнього буття.

Список використаної літератури

1. Mathews F. Towards a Deeper Philosophy of Biomimicry. 2011. Vol. 24, Issue 4. P. 364–387.
2. Гончаренко Г.С., Совгіра С. В. Словник-довідник сучасних екологічних та природоохоронних термінів. Київ, 2010. 67 с.
3. Mathews F. For love of matter: a contemporary panpsychism. New York, 2003. 213 p.
4. Berkeley G. An Essay towards a new theory of vision. Dublin, 1709. 43 p.
5. Kant I. Critique of pure reason. Riga, 1787. 681 p.
6. Berkeley G. Alciphron: or, the Minute Philosopher. London, 1732. 136 p.
7. Петров С. Маргінальна особистість. Філософський енциклопедичний словник. Київ, 2002. 742 с.
8. Russell B. The Philosophy of Logical Atomism. London, 1918. 162 p.
9. Benyus J. Biomimicry: Innovation Inspired by Nature, Harper Perennial. New York, 1997. 308 p.
10. Berkeley G. A Treatise concerning the principles of human knowledge. Dublin, 2002. 57p.

“ECOLOGICAL SELF” AS A CONSEQUENCE OF SOLAR ACTIVITY IN THE PHILOSOPHY OF G. BERKELEY & F. MATHEWS

Anastasiia Tykhonova

*Oles Honchar National University of Dnipro,
Faculty of Social Sciences and International Relations,
Department of Philosophy
Gagarina Avenue, 72, 49000, Dnipro, Ukraine*

The article reveals an aspect of reality beyond the gap between culture and nature. “The ecological self is a natural self on the far side of the culture/nature divide” [1, с. 6]. This gap of dual personal perception between social formation and the natural world can be overcome with the help of such awareness as “The artifact should be considered as a potential expression of natural life. Then nature will no longer be understood as something we have not touched, but rather as something deeper, something that can be expressed in our handiwork just as it works in the hands of a spider or a bee” [1, с. 6]. Research is being conducted regarding solar activity and human mental states. The fundamental properties of biomimicry are described in the frameworks of “Ecological Self” research in the philosophy of G. Berkeley & F. Mathews. The relevance of the research is reflected in the modern conditions of natural diversity, in which the risk

factor of environmental disasters is growing. Selfish consumption of natural resources is one of the serious problems for society and cultural space. To solve this problem, the education of an ethical attitude towards natural resources is considered. The state of nature is a mirror of human soul. This imperceptible contemplation of the world in itself as a part of the whole being is not always clear at the superficial level. Two parallel processes are examined: ethical rebirth and self-identification on an ethical basis. It is especially keenly experienced in the period of self-determination of the “Ecological Self”. Attention is focused on a person’s personal worldview, which brings his mental state closer to natural conditions. An individual has the opportunity to adapt to a new level of his own existence. Consciousness goes from egocentric perception to ecocentric. The main field for research is environmental ethics. The main question is how exactly to save one’s own energy so as not to deplete the treasures of nature. Conativity and least resistance are seen as tools for a possible transition to a new quality of life on the entire planet. The principles of conativity regarding the “Ecological Self” are considered. Reflective awareness is revealed in the form of the will to realization. The importance of the connotative component for the realization of the full natural potential in the process of interaction with the Ecosystem and internal space is emphasized.

Key words: self-reflection, perception, empathic level, environmental consciousness, degradation, integration.

УДК 1(091).128

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.50.15>

ПРОБЛЕМА СМЕРТІ ТА БЕЗСМЕРТЯ В ПОВІСТІ «ЗАЧАРОВАНА ДЕСНА» О. ДОВЖЕНКА

Віолетта Уліщенко

*Національний медичний університет імені О. О. Богомольця,
Навчально-науковий центр неперервної освіти
пр-т Перемоги, 34, 02000, м. Київ, Україна*

У статті вперше проаналізовано проблему смерті та безсмертя особистості в повісті О. Довженка «Зачарована Десна» в межах філософської парадигми Назіпа Хамітова.

Українська література – це філософське джерело та потужна основа для розвитку українського філософського мистецтва.

Іншими словами, філософська сила та глибина української мови проявляються в українській літературі. А тому філософські дослідження в межах філософського мистецтва художніх творів української літератури актуальні.

Одним з українських письменників, якого сміливо можна назвати філософом – це Олександр Довженко. О. Довженко – це загадкова персона, людина, яка як філософ, залишається таємничою та багато в чому невідомою читачам як особистість.

Мета статті – проаналізувати проблему смерті та безсмертя в філософській повісті «Зачарована Десна» О. Довженка.

Автор приходиться до **висновку**, що у повісті О. Довженка «Зачарована Десна», описується та піднімається проблема смерті та безсмертя, адже, помирають кровні родичі Довженка та О. Довженко переживає символічне зіткнення з символом безсмертя – річкою Десна, яка здається йому зачарованою красою та природністю навколишнього середовища.

Символом безсмертя в повісті «Зачарована Десна», – виступає Десна, яка «живе вічно». Вона втілює віковичну мудрість та першостіхню людського буття в реальності Довженка.

Також на основі застосування київської парадигми Н. Хамітова – метаантропология, автор приходиться до висновку, що:

1. Прабаба О. Довженка – людина граничного буття, всі інші члени сім'ї, які описані в «Зачарованій Десні» – люди буденного буття на той час (допускається їхній розвиток та зміна в майбутньому, можливий перехід на інші рівні екзистенції).

2. Сам Олександр Довженко – це творча особистість метаграничного буття і цей перехід та особистісна еволюція Довженка відбувалися під впливом переживання смерті братів та прабабусі.

Отже, проблема смерті та безсмертя в «Зачарованій Десні», полягає в першу чергу в тому, що переживання феномену смерті близьких людей Олександром Довженком, у термінології Н. Хамітова, викликало трансформацію його особистості та перехід з граничного у метаграничне буття.

Ключові слова: смерть, безсмертя, особистість, людина-Ч, О. Довженко, «Зачарована Десна».

Постановка проблеми. Українська література – це філософське джерело та потужна основа для розвитку українського філософського мистецтва.

Українська література – це література, яка написана українською мовою [1]. Отже, українська мова – це джерело філософської сили, що міститься в українській літературі, яка відображає філософсько-антропологічні феномени людського буття.

Іншими словами, філософська сила та глибина української мови проявляються в українській літературі. А тому філософські дослідження в межах філософського мистецтва художніх творів української літератури актуальні.

Одним з українських письменників, якого сміливо можна назвати філософом – це Олександр Довженко. О. Довженко – це загадкова персона, людина, яка як філософ, залишається таємничою та багато в чому невідомою читачам як особистість.

За дослідницею, І. Рудкевич, «Олександр Довженко і сьогодні залишається невідомим. Не тільки тому, що кожен рядок документальних свідчень про нього при найближчому аналізі виявляється цілим дискурсом, полярні точки якого – чи орієнтація на цензуру, чи проблема колективного авторства посмертного образу, чи бажання свідків епохи перекроїти життя та погляди майстра на свій лад. А найбільше завдяки багатоголосю авторського «я», що звучить у його творах, та багатограним рефлексіям, відображеним в «Автобіографії» і «Щоденниках», які й свідчать про внутрішні контрверзи авторського «я», котре весь час перебувало у стані внутрішнього метронома, що прагнув і не міг віднайти точку спокою та абсолютного виміру» [4].

О. Довженко піднімає в своїх творах проблему смерті та безсмертя особистості, але дана проблема майже недосліджена в сучасній філософській антропології в творчому спадку Олександра Довженка.

Тому ми ставимо за мету даного дослідження – проаналізувати проблему смерті та безсмертя в філософській повісті «Зачарована Десна» О. Довженка.

Виклад основного матеріалу. Олександр Довженко – український «письменник, кінорежисер, кінодраматург, художник, класик світового кінематографа. Режисер культових кінострічок «Україна в огні», «Земля», «Звенигора», «Арсенал». Заслужений діяч мистецтв УРСР (1940), народний артист РРФСР (1950). Лавреат Ленінської (1959, посмертно) та двох Сталінських премій (1941, 1949), кавалер Ордена Леніна (1935)» [2].

Проблема смерті та безсмертя починає підніматися в «Зачарованій Десні» з проклять прабабусі, яка проклінала малого Олександра Довженка за самі маленькі дрібниці: «Мати Божа, Царице Небесна, – гукала баба в саме небо, – голубонько моя, свята великомученице, побий його, невігласа, святим твоїм омофором! Як повисмикував він з сирією землі оту морковочку, повисмикуй йому, Царице милосердна, і повикручуй йому ручечки й ніжечки, поламай йому, свята владчице, пальчики й сугавчики. Царице Небесна, заступнице моя милостива, заступись за мене, за мої молитви, щоб ріс він не вгору, а вниз, і щоб не почув він ні зозулі святої, ні Божого грому. Миколаю-угоднику, скорий помочнику, святий Юрію, святий Григорію на білому коні, на білому сидлі, покарайте його своєю десницею, щоб не їв він тієї морковочки, та бодай його пранці та болячки з'їли, та бодай його шашіль поточила» [3].

Отже, прабаба бажає онуку смерті. Ці прокляття мають свій філософський сенс та є ознакою того, що ця літня жінка – це людина граничного буття, яка практикує народне чаклунство та примітивну чорну магію. Вона психопатка і безжальна до власного правнука. Саме частина людей граничного буття у своїй жорстокості можуть переходити будь-яку межу людяності та бажати смерті і небуття своїм кровним родичам. Ми називаємо це вид людей граничного буття – людина-Ч.

Людина-Ч – це психопатична або дуже акцентуована особа граничного буття, у якій майже відсутній родовий інстинкт (наприклад, може знущатися або бажати смерті власним дітям, онукам, іншим родичам). Це індивід психопатичного складу характеру, анти-соціальна особистість, соціопат.

Далі О. Довженко піднімає проблему смерті також на прикладі трагедії його чотирьох братів, які померли від невідомої хвороби [3, с. 33].

«Доглядали мене змалечку аж чотири няньки. Це були мої брати: Лаврін, Сергій, Василько й Іван. Пожили вони щось недовго, бо рано, казали, співати почали. Було як вилізуть всі четверо на тин, сядуть рядочком, як горобці, та як почнуть співать. І де вони переймали пісні, і хто їх учив? Ніхто не вчив.

Коли вони померли від пошесті зразу всі в один день, люди казали: «Ото Господь забрав їх до свого ангельського хору». Вони справді виспівали всі свої пісні за маленький свій вік, ніби вісуючи коротку свою мить.

Недаром деякі жіночі тонкі душі не витримували їхніх концертів. Жінки дивилися на них, і, сумно хитаючи головами, хрестилися, і навіть плакали, самі не знаючи чого: «Ой, не буде добра з цих дітей...» [3, с. 32–33]. – описує трагедію своїх братів О. Довженко.

У даному описі можна помітити деякі важливі філософсько-антропологічні особливості світогляду тогочасних людей, що оточували малого Довженка. Більшість членів його родини (окрім прабабки-відьми) та сусідів – люди буденного буття в метаантропологічній парадигмі Н. Хамітова, а, отже, в них буденний тип світогляду [5].

У відповідь на раптову смерть хлопчиків від пошесті, люди буденного буття почали транслювати релігійні тогочасні вірування та пояснювати їх трагічну кончину тим, що Бог вирішив забрати їх з земної реальності в Рай, щоб вони могли співати в хорі ангелів [3, с. 32].

Описуючи смерть прабаби-відьми, О. Довженко зазначає: «Прабаба лежить на столі під богами, дідова мати. Згорнувши ручечки і теж по-своєму неначе посміхаючись, що вже ніхто тепер її не буде ні дратувати, ні докоряти довгим життям, набігавшись і наколовши босі ноги за сто з чимсь років, лежить тихесенько вже головою до царів, і князів, і Страшного суду. Закрились всевидячі вічки, ушухла народна пристрасна її творчість, і всі її прокляття немовби вилетіли з хати разом з душею» [3, с. 38].

Тобто О. Довженко пробачив свою прабабусю (звісно не в повній мірі, залишилася невелика образа і негативні спогади), він не гнівається на неї за її прокляття, він її любить як вміє, і в цьому прощенні ми вважаємо відбувся перехід особистості ще юного Довженка з граничного у метаграничний рівень буття.

Але в ту ж чергу, О. Довженко не приховує радості від смерті прабабусі, що може свідчити про те, що погане виховання від матері, яка не любила родичів по лінії батька Довженка, відіграло свою негативну роль.

«Ой, коли б хто знав, яка то радість, коли вмирають прабаби, особливо зимою, в стареньких хатах! Яка то втіха! Хата враз стає великою, повітря чисте, і світло, як у раю. Я хутко злізаю на запічок, звідти плигаю в дідові валянци і повз старців вибігаю стрімголов надвір. А надворі сонце гріє. Голуби літають, ніким не прокляті» [3, с. 38]. – говорить О. Довженко.

З цього ми можемо побачити, що хоча з однієї сторони Довженко пробачив свою прабабусю, але навіть люди метаграничного буття, яким був О. Довженко, можуть ображатися та пам'ятати образи від оточуючих людей. Це прощення не є повним, адже, коли людина прощає дійсно, вона забуває старі образи та непорозуміння.

Розмірковуючи про скороминучість земного життя та смертність людей, О. Довженко пише: «Було це в далекі старі часи. Тоді ще не знав я, що все проходить, все минає, забувається й губиться в невпинній зміні годин, що всі наші пригоди і вчинки течуть, як вода між берегами часу» [3, с. 87].

Наскільки це геніальна та глибинно-філософська цитата О. Довженка, щодо проблеми смерті та безсмертя людської особистості. Дійсно, можна погодитися з автором, що все губиться та втрачається в коловороті земного часу. Люди повинні спішити жити [3, с. 87].

Проблема безсмертя постає для Довженка у його перебуванні разом з родичами біля річки Десна. «Прокидаюся на березі Десни під дубом. Сонце високо, косарі далеко, коси дзвенять, коні пасуться. Пахне в'ялою травою, квітами. А на Десні краса! Лози, висип, кручі, ліс – все блищить і сяє на сонці. Стрибаю з кручі в пісок до Десни, миюся, п'ю воду. Вона ласкава, солодка. П'ю ще раз, убрівши по коліна і витягнувши шию, як лошак, потім стрибаю на кручу і гайда по сінокошу. І вже я не ходжу, а тільки літаю, ледве торкаючись луку. Вбігаю в ліс – гриби. У лози – ожина. В куці – горіхи. В озері воду скаламучу – риба» [3, с. 59–60]. – говорить О. Довженко.

Висновки. Отже, у повісті О. Довженка «Зачарована Десна», описується та піднімається проблема смерті та безсмертя, адже, помирають кровні родичі Довженка та О. Довженко переживає символічне зіткнення з символом безсмертя – річкою Десна, яка здається йому зачарованою красою та природністю навколишнього середовища.

Символом безсмертя в повісті «Зачарована Десна», – виступає Десна, яка «живе вічно». Вона втілює віковичну мудрість та першостихію людського буття в реальності Довженка.

Також на основі застосування парадигми Н. Хамітова, ми можемо прийти до висновку, що:

1. Прабаба О. Довженка – людина граничного буття, всі інші члени сім'ї, які описані в «Зачарованій Десні» – люди буденного буття на той час (допускається їхній розвиток та зміна в майбутньому, можливий перехід на інші рівні екзистенції).

2. Сам Олександр Довженко – це творча особистість метаграничного буття і цей перехід та особистісна еволюція Довженка відбувалися під впливом переживання смерті братів та прабабусі.

Отже, проблема смерті та безсмертя в «Зачарованій Десні», полягає в першу чергу в тому, що переживання феномену смерті близьких людей Олександром Довженком, у термінології Н. Хамітова, викликало трансформацію його особистості та перехід з граничного у метаграничне буття.

Список використаної літератури

1. Вікіпедія Українська література. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Українська_література (дата звернення: 15.10.2023).
2. Вікіпедія Довженко Олександр Петрович. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Довженко_Олександр_Петрович (дата звернення: 15.10.2023).
3. Довженко О. П. Зачарована Десна : вибр. твори. Київ : Знання, 2020. 207 с.
4. Рудкевич І. Образ автора в кіноповісті О. Довженка «Зачарована Десна». 2006. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/11227/05-Rudkevych.pdf?sequence=1> (дата звернення: 04.09.2023).
5. Хамітов Н. В. Філософська антропологія: актуальні проблеми. Від теоретичного до практичного повороту. Київ : КНТ, 2017. 394 с.

THE PROBLEM OF DEATH AND IMMORTALITY IN THE STORY “ENCHANTED DESNA” BY O. DOVZHENKO

Violetta Ulishchenko

*Bogomolets National Medical University,
Educational and Scientific Center of Continuous Education
Peremohy Ave., 34, 02000, Kyiv, Ukraine*

The article analyzes for the first time the problem of the death and immortality of the individual in O. Dovzhenko's story “Enchanted Desna” within the framework of the philosophical paradigm – Nazip Khamitov's meta-anthropology.

Ukrainian literature is a philosophical source and a powerful basis for the development of Ukrainian philosophical art.

In other words, the philosophical power and depth of the Ukrainian language are manifested in Ukrainian literature. And that is why philosophical research within the framework of the philosophical art of artistic works of Ukrainian literature is relevant.

Oleksandr Dovzhenko is one of the Ukrainian writers who can safely be called a philosopher. O. Dovzhenko is a mysterious person, a person who, as a philosopher, remains mysterious and largely unknown to readers as a person.

The purpose of the article is to analyze the problem of death and immortality in the philosophical story “Enchanted Desna” by O. Dovzhenko.

The author comes to **the conclusion** that O. Dovzhenko's story “Enchanted Desna” describes and raises the problem of death and immortality, because Dovzhenko's blood relatives die and O. Dovzhenko experiences a symbolic confrontation with the symbol of immortality – the river Desna, which seems to him an enchanted beauty and the naturalness of the environment.

The symbol of immortality in the story “Enchanted Desna” is Desna, who “lives forever.” It embodies age-old wisdom and the primal element of human existence in Dovzhenko's reality.

Also, based on the application of the paradigm of N. Khamitov, author comes to the conclusion that:

1. Great-grandmother O. Dovzhenka is a person of boundary existence, all other family members described in “Enchanted Desna” are people of everyday life at that time (their development and change in the future is allowed, a transition to other levels of existence is possible).

2. Oleksandr Dovzhenko himself is a creative personality of a meta-boundary existence, and this transition and personal evolution of Dovzhenko took place under the influence of experiencing the death of his brothers and great-grandmother.

So, the problem of death and immortality in “Enchanted Desna” consists primarily in the fact that Oleksandr Dovzhenko's experience of the phenomenon of the death of loved ones, in the terminology of N. Khamitov, caused the transformation of his personality and the transition from a boundary to a meta-boundary existence.

Key words: death, immortality, personality, person-Ch, O. Dovzhenko, “Enchanted Desna”.

УДК 141.32:159.923.2-058.17

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.50.16>

ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ВИМІР МАРГІНАЛЬНОСТІ

Людмила Усанова

*Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка,
кафедра філософії
вул. Остроградського, 2, 36000, м. Полтава, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-2346-9122>*

Ігор Усанов

*Полтавський державний аграрний університет,
кафедри гуманітарних і соціальних дисциплін
вул. Сквороди, 1/3, 36000, м. Полтава, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-5665-9459>*

Досліджуються проблеми самоідентичності в контексті сучасного соціокультурного простору як мережевої системи соціальної динаміки. Формування суспільства – мережі, для якого характерні плинність, варіативність, відмова від ієрархічності і чіткого визначення меж, обумовлює процеси «глобальної перехідності», що актуалізують питання ідентичності та маргінальності як виміру становлення особистості.

Розглядається соціальна мобільність як чинник процесів ідентифікації та її суперечливий вплив на практики самовизначення і самореалізації, які більше не визначаються ustalеними соціальними універсаліями, а відображають мандрування людини-кочівника, яка не визнає тиску метанаративів, культурних кодів, соціальних статусів. Ідентичність «тотожності» і цілісності трансформується / накладається в ідентичність «відмінності» і фрагментарності, де демонстрація Інакшості стає практикою виходу «за межі».

Переформатування системи соціальних зв'язків, конструювання полікультурного простору обумовлюють ситуацію помежів'я (порубіжжя), чужинця, маргінальності. Маргінальність розглядається як результат взаємовпливу сукупності соціокультурних чинників та екзистенційних переживань і практик людини.

Обґрунтовується теза про обумовленість багатоаспектності феномену маргінальності екзистенційною природою людини, яка, з одного боку, передбачає подолання меж і нормативності для свободи самовизначення, але, з іншого, – вихід за межі, розривання зв'язків і укорінненості провокує екзистенційну спустошеність і покинутість / сирітство. Разом з тим, екзистенційне переживання неповноти буття і «ненормальності норм» спонукає на пошук інших практик і форм самоідентичності, часто маргінальних в пануючій соціальній системі.

Ключові слова: соціальна мобільність, ідентичність відмінності, людина-кочівник, екзистенцій на спустошеність, маргінальність.

Вступ та постановка проблеми. Сучасна соціально-культурна динаміка, яка спричиняє «розмивання меж» звичної картини світу, ustalених визначень і бінарних характеристик, проявляє кризові процеси в багатьох сферах нашого життя, разом з тим, актуалізує цілий ряд важливих питань, зокрема, ціннісних пріоритетів, світоглядних орієнтирів та можливостей самовизначення. Трансформація соціальної системи, відпрацьованих в ній

алгоритмів дій, форм взаємодії та комунікації не просто впливає на життя людини, форми її соціалізації, а задає абсолютно інші моделі поведінки та способи діяльності і передбачає інші горизонти мислення.

Нелінійність і багатовимірність сучасних соціокультурних процесів, їх суперечливе поєднання (розширення можливостей самореалізації / втрата укоріненості, активізація соціалізації засобами соцмереж / втрата індивідуальності, відмова від узагальнення і типологізації / асоціальність і маргіналізація, тощо), потребують «переміщення перспективи» думки (Ф. Ніцше) і вироблення відповідного аналітичного інструментарію та теоретичних підходів для їх осмислення.

Покажемо в даному контексті можна розглянути феномен маргінальності, який все ще переважно характеризується в бінарній логіці позитивно / негативно і трактується як «випадіння за межі» соціальних норм і результат кризових ситуацій, спричинених соціальною мобільністю. Соціальна мобільність, як добровільна, так і вимушена, впливає на динаміку соціальних процесів, механізми формування і зміни соціального статусу, обумовлюючи складнощі процесів ідентифікації та маргіналізації. Але аналіз соціально-економічних процесів глобалізації та культурно-комунікативних змін мережевого суспільства виявляють інші виміри маргінальності як форми ідентичності в соціальному вимірі та індивідуальному (екзистенційному). Вихід за межі наявного як досвід екзистенції й усвідомлення «ненормальності норм» соціальних моделей ідентичності спонукають людину до «віднайдення ідентичності у встановленні схожості-розбіжності Я в контексті дискурсу між маргінальним і алогічним, що знаходить у собі людина при аналізі своїх «меж» (Ж. Дельоз, Ж. Бодріяр, М. Фуко) [1, с. 13].

Аналіз останніх досліджень. Комплексний характер досліджуваної проблеми передбачає аналіз наукових публікацій по ряду напрямків, зокрема, взаємообумовленість соціальної мобільності та кризових процесів соціального та індивідуального життя, дослідження проблем ідентичності та маргінальності як виміру становлення особистості. Теоретичну основу дослідження питання соціальної мобільності заклав П. Сорокін, який визначав її як будь-який перехід індивіда або соціального об'єкта з однієї соціальної позиції на іншу. Сучасна наукова література розглядає мобільність як ключове поняття, яке найбільш точно відображає особливості сучасних соціальних та антропологічних змін і нерозривно пов'язане з дослідженнями проблем освіти, гендерної нерівності, культури, соціально-психологічних характеристик особистості (Ю. Завадський, Н. Коваліско, О. Сенюра, Л. Пілецька, та ін.).

Теоретичною основою аналізу кризи ідентичності стали роботи Ж. Дельоза про «номадичного суб'єкта», З. Баумана про людину-кочівника, Е. Тоффлера про «конфігуративне Я». Також роботи О. Дзьобань, С. Жданенко про «множинну ідентичність», В. Козачинської про ідентичність Чужого, та ін.

Систематичне дослідження маргінальності та маргінальної людини розпочали американські дослідники Р. Парк, Е. Стоунквіст, які сформулювали культурологічну модель маргінальності. Сучасні соціокультурні трансформації й маргінальні процеси як чинники форм самореалізації і становлення особистості аналізуються в роботах О. Березінської, С. Камінської, О. Литвинчук, А. Маслова, В. Муляра, М. Шульги та ін.

Мета. Проаналізувати взаємообумовленість динаміки соціальної мобільності та змісту процесів ідентифікації, розглянути екзистенційний вимір маргінальності в контексті сучасних соціокультурних трансформацій і кризових процесів.

Вклад основних положень. На наш погляд, розуміння загальних тенденцій сучасних технологічних трансформацій включає і аналіз їх суперечливого впливу на процеси соціалізації і самовизначення людини. Підґрунтям глибоких змін, що охоплюють усі сфери соціального життя, є зміна централізованих ієрархічних структур з чітким розмежуванням центр / периферія на гнучкі мережеві типи організації, пристосовані до швидкої зміни та інноваційного оновлення. Специфічні форми мережевої соціальної взаємодії актуалізують, серед інших, питання культурного різноманіття і культурної ідентичності (національної, релігійної, соціально-статусної тощо), моделей самореалізації та форм самоідентичності.

Зокрема, на думку З. Баумана, сьогодні відбувається становлення нових «інтеркультурних індивідів», які вже не відчують себе носіями лише однієї певної культури, вони існують у новій «плинній реальності», яка характеризується переглядом системи цінностей, яка нещодавно була майже непорушною. Людина все менше орієнтується на довготривалі цілі і завдання, відповідно, на зміну «довгострокової ідентичності» приходять «короткострокова», що, на нашу думку, більше говорить про «розгубленість» і пошук, а не про кризу ідентичності. Буття людини більше не описується універсаліями метанаративу і не вписується в задану ним цілісність, наративність існування задає серійність ідентичностей.

За визначенням Е. Тоффлера, виникає таке собі конфігуративне чи модульне «Я», ситуативно задане і ні від чого незалежне. «Замість того, щоб отримувати сукупність зрозумілих ідентичностей, серед яких можна вибирати, нам пропонують скласти одну з різних фрагментів, тобто створити таке собі конфігуративне чи модульне «Я». Це набагато важче і пояснює, чому багато мільйонів людей так розпачливо шукають свою ідентичність» [2, с. 344].

Зміни, зсуви, переходи, переміщення стають формами функціонування культури, а номадичні практики її інструментом і складником мобільності (Дж. Уррі). Людина-кочівник як символ руху і трансформації протиставляється осілості світу, який сприймає кочівників як маргіналів, як сторонніх («the strangers» – Г. Зіммель), якщо не фізично, то відсторонених духовно (З. Бауман). За визначенням Ж. Дельоза, кочівник – це людина без «звичок, без територій» [3]. Номад не визнає влади метанаративів, культурних кодів, соціальних статусів, для нього немає традиції (укоріненості) й історії, тому що в кожному новому місці він творить їх сам, стираючи попереднє минуле.

У своїй відомій статті «Від паломника до туриста» З. Бауман розглядає процес самоідентифікації через «подорож», «мандрування» і вирізняє чотири типи мандрівників (відповідно життєвим стратегіям постмодернізму): Гуляка, Бродяга, Турист, Гравець. Вони протиставляються цілісній ідентичності, притаманній культурі модерну, символом якої, за З. Бауманом, стала фігура Паломника. Фрагментований світ постмодернізму (з його острахом визначеності, фіксованості) робить подорож самоціллю, головним життєвим заняттям більшості [4]. Символічність «подорожі» позначає і спрощення територіальних переміщень, і динамічність життя, і мінливість визначеності, що відображає характер соціальної мобільності і трансформації індивідуальності. Соціальна мобільність як чинник процесів ідентифікації стає предметом емпіричних досліджень і теоретичного аналізу, особливо актуальних для українського суспільства, де цей процес набув високої інтенсивності, серед іншого, через події російсько-української війни.

Значимо, що соціальна мобільність на рівні міждисциплінарного аналізу, визнається як своєрідна форма адаптації індивіда до нових соціально економічних умов, які задають іншу соціальну реальність і передбачають / спонукають до пошуку іншого набору характеристик та форм ідентифікації. Відповідно, соціальна мобільність не тільки відкриває нові можливості, але й породжує кризу актуальної самореалізації. «Особистість переживає

внутрішній конфлікт, який визначається протиріччям між її спрямованістю, з одного боку, до життєвих досягнень, а з іншого, – у прагненні задовольнити, у першу чергу, потреби безпеки, наявність діяльності, результати якої передбачувані, прагматичні» [5, с. 49].

Особливість ситуації в Україні визначається динамічністю / мобільністю усєї системи, де переміщуються між позиціями не лише індивіди, але й самі позиції зазнають деконструкції і переформатування, вироблення нових конфігурацій і форм ідентичності. Ідентичність перестає бути усталеною характеристикою, на зміну ідентичності як цілісності і сталості приходить ідентичність фрагментована і ситуативна. Багатоваріантність сучасного культурного середовища породжує різноманітні форми для фактично будь-якої самоідентифікації – від вершин творчості власного буття до повної деградації людини. Виділимо кілька аспектів в розгортанні цієї «динамічної ідентичності». З одного боку, це розмивання меж і формування своєрідної «культури порубіжжя» і дискурсу «відмінності» (а не «тотожності»), з іншого, – маргіналізації соціальних обставин та індивіда, а також формування маргінальності як форми самоідентичності.

Соціальна динаміка та спричинене нею розмивання меж усталених форм і моделей ідентифікації (центр / периферія, глобальне / локальне, соціальне / приватне, тощо) задають особливий соціально – культурний простір помежів'я, де актуалізується відношення «Свій – Чужий». За твердженням Б. Вальденфельса, «все чуже, що є чимось іншим, «починається у своєму домі як чужість мене самого або як чужість нас самих», у формі інтра-суб'єктивної чужості. Отже, Я не мислиться інакше, ніж у співвідношенні з Іншим, зустріч яких є пробудженням в обох певної вихідної єдності, власне ж чужість, охоплювана тільки як відмінність, «вираз зв'язку» [1, с. 14].

Наратив «Чужого» як «Іншого» / «Іншого себе» чи як «Ворога» задає світоглядний горизонт, життєву стратегію і практики ідентифікації. Зовнішні фактори «інший», «відмінний», «чужий», зіткнення різних і навіть протилежних сенсів та інтерпретацій, співвідношення суперечливих тенденцій, що проявляють, з одного боку, «кристалізацію опозицій», з іншого, – «взаємна адаптація практик взаємодії» задають мережево комунікацій і варіативність форм ідентичності. «Множинність досвіду комунікації з «іншим (чужим) собою»,... постає збиранням людиною в єдине внутрішнього досвіду [1, с. 14].

Можливості комунікативних технологій дозволяють реалізувати модель Я – інший як варіант мережевої ідентичності, доступної і публічної, але дозволяє сконструювати власний образ з довільного набору характеристик. Така віртуальна ідентичність не обтяжена наявним комплексом символів і моделей і відображає готовність особистості переживати себе в новій / іншій якості, спробувати інші можливості і пережити інший досвід [6, с. 42]. Але анонімність такого досвіду говорить про нього як про чужий, що не відповідає власному імені.

Від поняття Чужинця походить класичне визначення маргінала (від лат. *marginis* – край), яке ввів у соціологічну теорію на початку ХХ ст. німецький соціолог Г. Зіммель. Він трактує «чужинця» як людину, в якій поєднано близькість і віддаленість щодо групи. «Маргінал», «маргінальна людина», людина, що перебуває на межі різних соціальних груп, систем, культур і відчуває вплив їхніх протилежних одна одній норм, цінностей тощо.

Концептуалізацію проблеми маргінальності, аналіз маргінальної людини, її характеристик та причин, розпочав американський соціолог Р. Парк у роботі «Людська міграція та маргінальна людина» (1928 р.), розглядаючи маргінальність у контексті міжкультурної комунікації у середовищі іммігрантів, які перебувають на межі двох різних, конфліктних культур. В контексті дослідження культурної мобільності він формулює поняття маргінальної людини, яка характеризується почуттям внутрішнього «роздвоєння» та конфлікту,

оскільки вона перебуває «на межі двох культур». Р. Парк підсумовує, що «... у випадку маргінальної людини період кризи відносно безперервний. У результаті він має тенденцію перетворюватися в тип особистості» [7]. Культурологічний підхід Р. Парка до проблеми маргінальності став методологічним інструментом подальшого аналізу соціокультурних процесів маргіналізації.

У західноєвропейській моделі маргінал розглядається не як людина «межі», «зламу», «конфлікту культур», а як людина, яка в силу певних об'єктивних, а нерідко суб'єктивних причин опинилася «на узбіччі» суспільства, «на краю», навіть «поза межами» певного соціального стандарту. Маргінальність розуміють як негативний варіант результатів структурної деформації та трансформації суспільства, зокрема, процесів трудової міграції. Узагальнюючи підходи та інтерпретації поняття «маргінальний індивід» О. Литвинчук визначає його як «філософське поняття, яке фіксує суспільний статус індивіда, що перебуває на зламі соціокультурних стандартів або поза ними й своєю життєдіяльністю та внутрішньою структурою людських сил, відображає особливості кожного з них, не належачи цілковито до жодного» [8, с. 68].

Співіснування і перетин різних культур і систем цінностей, в які включена людина, обумовлює невизначеність її статусу і ролі. Відповідно, маргінальний стан визначається незакінченою соціалізацією, відсутністю соціальної приналежності та подвійністю чи множинністю ідентифікацій. «Перехрестя культур», відкритість кордонів відкривають не тільки нові горизонти, але й породжують відчуття «порожнечі» і «хаосу». За визначенням Ж. Дельоза і Ф. Гватарі, «світ втратив власний стержень, перетворився на хаос, в якому на зміну ідеології «впорядкованості речей» приходять ідеології «безладу і розладу» [3].

Вимальовуються нові критерії маргінальності, які визначають її не тільки як соціокультурне явище чи феномен глобальних соціокультурних трансформацій, а як екзистенційну кризу в світі хаосу і сутнісної порожнечі. Маргінальність – результат взаємодії різних соціальних умов та екзистенційних потреб людини. З одного боку, екзистенційність передбачає подолання меж, не обтяженість нормативністю, свободу самовизначення, але з іншого, – вихід за межі, розривання зв'язків і укорінненості спричиняють духовне сирітство і екзистенційну спустошеність. Важливий аспект – міра усвідомлення людиною свого статусу маргінальності. Екзистенційну кризу, порогову ситуацію спричиняє вимушеність маргінальної позиції, добровільний вибір і демонстративне ігнорування норм і їх тиску підштовхують до пошуку нових можливостей самореалізації. Не випадково дослідники відзначають активність пошуку як одну із конструктивних характеристик маргінального індивіда. Високий ступінь добровільності вибору визначає менший ступінь непристосованості.

Врешті, екзистенційний проект виведений Ж.-П. Сартром у протистоянні небуттю через свободу осмисленого стояння у ніщо доводить до апофеозу у М. Епштейна через подвоєння самого небуття. Позиція стояння у ніщо забезпечується прийняттям небуття абсолютного, яке обертає *відносно небуття* на нього самого. Місце наявної людської недостатності, неабсолютності, радикальної недовершеності існує як дар відносин. Прийняття цього дару – це укоріненість у не-бутті поза світом, *абсолютному небутті*, що є можливістю свободи від усього, що є і чого немає у світі. Це абсолютне небуття іншої природи, тому що воно відносно абсолюту, як будь-яке небуття чиясь, чомусь або комусь належне. Небуття «просто», самого по собі немає, воно з необхідністю відносно і просякнуте присутністю того, кому належне, воно несе у собі енергійно відсутнього власника. Маргінальна позиція в абсолютному відношенні стає крайньою позицією світу – межею двох типів небуття, що утворює людину на межі світу, котрий даний їй надприродним чином, яким є особистість.

За висновками Р. Салецл, «людина впроцаряється з тупиками цього суспільства, оскільки вона – розщеплений суб'єкт. Нестача, що його позначає, – не завада, а власне умова творчого характеру людини». Зумовлена символічним порядком нестача робить людину людиною» [1, с. 15].

Висновки. Сучасні соціокультурні трансформації (від технологічної революції до антропологічної невизначеності) обумовлюють специфіку соціальної реальності, яку характеризують як перехідну, кризову, «помежеву». Соціальна динаміка і обумовлена нею соціальна мобільність актуалізують переосмислення усталених трактувань самоідентичності, екзистенційного спустошення, маргіальності, яка є певним станом порубіжжя, зламу. Подолання обмеженості, недостатності, неповноти спонукає людину до пошуку іншої себе, моделей ідентифікації, тощо. В сучасній «плинній реальності» маргіальність стає ознакою часу і постає в своєму новому суб'єктивному вимірі, актуалізуючи проблему самоідентичності. Якщо раніше людина розглядалась маргіналом відносно спільноти чи суспільства, то тепер вона стає маргіналом відносно самої себе, своєї сутності, вивіряючи ціннісні орієнтири та «укоріненість», занурюючись у хаос світоглядних пошуків у світі криз, соціальних переформатувань та смислових деконструкцій.

Список використаної літератури

1. Козачинська В. Чужий як ідентичність трансгресивної суб'єктивності. *Наукові записки національного університету «Острозька академія». Серія «Філософія»*. 2015. Вип.17. С. 12–16.
2. Тоффлер Е. Третя хвиля / з англ. пер А.Євса. Київ : Всесвіт, 2000. 480 с.
3. Deleuze G. *Anti-Oedipus*. University of Minnesota. Press Minneapolis, 1977. URL: <https://files.libcom.org/files/Anti-Oedipus.pdf>
4. Bauman Z. *From Pilgrim to Tourist – or a Short History of Identity. Questions of Cultural Identity*. London, 2000. P. 18–35.
5. Завадський Ю. Соціально-психологічна специфіка соціальної мобільності особистості в період криз. *Психологія особистості*. Івано-Франківськ : ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2021. Т. 11. № 1. С. 46–53.
6. Дзьобань О.П., Жданенко С.Б. Множинна ідентичність особистості у мережеских умовах: до антропологічних засад інформаційного права. *Інформація і права*. 2020. № 3 (34). С. 34–45.
7. Park R.E. *Cultural conflict and the Marginal Man*. R.E. Park. Race and culture. Glencoe : Free press, 1950. 390 p.
8. Литвинчук О.В. Ідентичність як проблема маргіального індивіда: соціально-філософський аналіз : монографія. Житомир : ЖДТУ, 2018. 196 с.

EXISTENTIAL DIMENSION OF MARGINALITY

Lyudmyla Usanova

*Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University,
Department of Philosophy
Ostrogradskyi str., 2, 36000, Poltava, Ukraine*

Igor Usanov

*Poltava State Agrarian University,
Department of Humanities and Social Sciences
Skovoroda str., 1/3, 36000, Poltava, Ukraine*

The article investigates the problems of self-identity in the context of modern socio-cultural space as a network system of social dynamics. The formation of a society – a network characterized by fluidity, variability, the rejection of hierarchy, and a clear definition of boundaries, causes the processes of “global transience”, which actualize the issues of identity and marginality as a dimension of personality formation.

Social mobility is considered as a factor in the identification processes and as its contradictory impact on the practices of self-determination and self-realization, which are no longer determined by established social universals, but reflect the wanderings of a nomadic person who does not recognize the pressure of metanarratives, cultural codes, and social statuses. The identity of “sameness” and integrity is transformed/overlaid into the identity of “difference” and fragmentation, where the demonstration of Otherness becomes a practice of going “beyond”.

The reformatting of the system of social relations and the construction of multicultural space lead to the situation of the borderland, the stranger, and marginality. Marginalization is considered as a result of the mutual influence of a set of socio-cultural factors and human existential experiences and practices.

The author substantiates the thesis that the multidimensional nature of the phenomenon of marginality is conditioned by the existential nature of the human being, which, on the one hand, involves overcoming boundaries and normativity for freedom of self-determination, but, on the other hand – going beyond the boundaries, breaking ties and rootedness provoke existential desolation and abandonment/orphanhood. At the same time, the existential experience of the incompleteness of being and “abnormality of norms” prompts the search for other practices and forms of self-identity that are often marginalized in the dominant social system.

Key words: social mobility, identity of difference, nomadic person, existence on desolation, marginality.

УДК 272/273-9:2-175Ж.Данієлу
DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.50.17>

БОГОСЛОВСЬКА РЕАБІЛІТАЦІЯ ІСТОРІЇ В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІЙ СПАДЩИНІ ЖАНА ДАНІЄЛУ

Андрій Шиманович

*Український державний університет імені Михайла Драгоманова,
Навчально-науковий інститут філософії та освітньої політики,
кафедра богослов'я та релігієзнавства
вул. Пирогова, 9, 01601, м. Київ, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-3046-4645>*

Першочерговим наміром автора при написанні статті було розкриття богословської аргументації, наведеної кардиналом Жаном Данієлу на користь необхідності реабілітації історичного мислення та повернення історії в осердя богословського дискурсу ХХ ст. в якості засадничої категорії. Переконання Данієлу в царині богослов'я історії висвітлені на тлі порівняння автентичного й виваженого святоотцівського історичного богословствування, на прикладі св. Іренія Ліонського, із (1) космічною циклічністю в античній філософії та (2) метафізичним дуалізмом гностиків I–II ст.

Стаття також містить аналіз поглядів теолога на кореляцію між секулярною та сакральною історією. Їхнє співвідношення, на думку Данієлу, може бути цілком легітимно викладене в категоріях перихорезису (взаємопроникнення), проте із безапеляційним акцентом на панівному статусі сакральної історії по відношенню до профанної, котра є об'єктом невпинного Божого освячення та облагородження. Соціально-політичний вимір секулярної історії Данієлу інтерпретує з очевидними антимарксистськими інтонаціями, із рельєфно окресленою відстороненістю та потужним наголосом на відносності й другорядності царини політичного. На його думку, жодні земні чинники, як-от виникнення імперій чи модерних державних утворень, жодним чином не можуть розглядатися як щось необхідне для звершення всемогутнім Богом одвічного сотеріологічного задуму щодо спасіння людства (на протигагу поглядам Євсевія Кесарійського).

Данієлу наголошував, що якщо цілепокладання соціально-політичного утворення полягає у досягненні ідеалу спільного блага суто у горизонтальній площині, на імпліцитно секулярних засадах і без урахування вертикального виміру людського буття, то таке суспільство є антигуманним. Наприкінці статті автором наведені впливові богословські та історичні праці першої половини ХХ ст., на які спирався і які критикував Ж. Данієлу в процесі конструювання та оформлення свого богослов'я історії.

Ключові слова: католицизм, Церква, сакральність, секулярність, есхатологія.

Одним із ключових ініціаторів руху *nouvelle théologie* був патролог-езуїт, єпископ і кардинал Жан Данієлу (1905–1974). Ще до свого долучення до Товариства Ісуса у 1930 р. Данієлу встиг докласти зусиль до інтенсифікації екуменічної роботи Католицької Церкви (у співпраці з Ж. Марітемом), глибоко зануритися у поетичний доробок Шарля Пері (1873–1914), а також потоваришувати із майбутнім редактором газети *Esprit* Емануелем Муньє (1905–1950), котрий був прихильником активізації діалогу між соціально-орієнтованим католицизмом та марксизмом. Використовуючи відоме біблійне оповідання, Данієлу розгорнув свою ідею щодо необхідності набуття Церквою діалогічності, здійснення нею комунікації з тогочасними філософськими теоріями, зрощення нею здатності поєднувати земні проблеми з одвічними істинами: «Належне завдання теолога – підніматися й спускатися між часом та вічністю, немов янголи на драбині Якова, невпинно сплітаючи між ними взаємозв'язки» [1, с. 13].

Найважливішими об'єктами нового послання Церкви Данієлу вважав марксизм та екзистенціалізм як найбільш поширені на той час філософські концепції, що неабияким чином долучилися до модифікації соціальної реальності. Марі-Жозеф Рондо так змальовує сукупність базових цілей у наукових розвідках Данієлу: «Беручи до уваги деякі тенденції, котрі виникли ще до війни, [Данієлу] запропонував теологам повернутися до джерел Святого Письма, отців і літургії, взяти до уваги великі напрями сучасної думки, зокрема марксизм із його тлумаченням історії та екзистенціалізм, зачарований безоднею людської свободи. Він закликав їх відповісти на потреби душ, які чекали від богослов'я не позачасових розмислів, а релігійної антропології, здатної стати основою їхнього духовного життя та пролити світло на їхній моральний вибір серед бур цього світу. Зрештою, він попросив їх відкритися до універсалізму. Християнство, яке дотепер *de facto* було греко-римським, могло б втілитися в різних світових цивілізаціях, яким потрібно було б розвивати вміст одкровення у відповідності до ресурсів культури кожної з них» [2, с. 137–138].

Важливою віхою в процесі переосмислення Жаном Данієлу богословської значущості феномена історії стала стаття в журналі *Études* 1947 р. «Християнство та історія» [3], написана під впливом праць «Католицизм» [4] Анрі де Любака (1896–1991) та «Одкровення св. Іоанна» [5] домініканця Анрі-Марі Фере (1904–1992). У цьому тексті Данієлу здійснює виклад своєї візії історії в есхатологічному вимірі із урахуванням популярних тогочасних філософських концепцій: «Пошуки бачення історії, яке уможливорює інтерпретацію реальності і надає сенс людським діям, після останнього століття є центром філософських пошуків. Достатньо згадати філософію історії Гегеля, історичний матеріалізм Карла Маркса, творчу еволюцію Бергсона, Шпенглерову теорію народження і занепаду цивілізацій, роль темпоральності в антропології Гайдегера. Це новий вимір, котрий наразі є відкритим у мисленні. Для старої філософії майбутнє – це світ ілюзій та множинності, протилежний світу буття. Розуміння часу як позитивної цінності, як творчої тривалості є надбанням думки Нового часу. Але новочасна думка отримала це розуміння від християнства» [3, с. 166]. Прикметно, що на початку розгортання свого бачення історії Данієлу так чи інак силиться розташувати знакових мислителів XIX–XX ст. в межах християнського історичного дискурсу, навіть попри непросту історію взаємин декого з них із християнським богослов'ям (передусім йдеться про Маркса, Бергсона і Гайдегера).

Біблійну історію спасіння автор трактує через залучення категорій *події* та *розвитку*, як парадоксальну єдність одномоментних Божих дій в історії (завіт з Авраамом, Розп'яття і Воскресіння Христа, сходження Святого Духа на П'ятидесятницю) та провіденційного магістрального поступу історії, тягlosti у стадійному втіленні сотеріологічного Божого задуму. Саме такими, на думку Данієлу, є ті категорії, які характеризують невикривлений біблійний погляд на стан справ у світі. Далі автор порівнює християнську історичну свідомість із розумінням історії у античних філософів та гностиків I–II ст. Панівне у грецькій філософській свідомості бачення історії та вчення про статичність божественного світу ідей теолог відтворює так: «Незмінні закони космосу і полісу є видимим відображенням цієї вічності невидимого світу. Сам рух є лише імітацією цієї нерухомості. Насправді, він розуміється як циклічність, чи то у регулярному русі зірок, чи то у феномені вічного повернення, що регулює плин історії і згідно з яким вічно відтворюються ті самі події» [3, с. 168]. Стосовно метафізичного дуалізму гностиків дослідник зауважує наступне: «всупереч нижчому богу, котрий є творцем світу, благий Бог Ісуса Христа через Втілення звершує спасіння людства і «творення нового світу без жодного зв'язку зі старим» [3, с. 169]. Тому сутнісний розрив історії в гностицизмі є протилежністю мисленню в категоріях статичності, циклічності або вічного повернення у грецькій класичній філософії.

На протизагау обоа коноцепціаа Данаїлу висуває у аюасті звїрцевоа хрїстїанського розумїння історїчного процесу візію св. Іренея Ліонського, згідно з аюою історїа – це «реальність одночасно безперервна і переривчаста, в аюїй між минулим і майбутнім існує аюсна відмінність, але водночас й істотні співвіднесення між обоа складовими» [3, с. 170]. Прикладом різнорідної але тяглої цілісності, аюа узгоджує й інтегрує воедино усі схожості та відмінності, слід вважати історїю Староа та Новоа Завіту, де Староау Завіту відводиться підготовчо-педагогічна роль, що полягає у некавалливому створенні належного контексту для проголошення Благої звістки Новоа Завіту (Данаїлу покликається на 1 Кор. 13:11). Завжди схильне до політеїзму людство потребувало *історії* для набуття повноліття, зрілості й здатності засвоїти істину про єдинобожжя. Зрештоау, так само аю Хрїстос став історичним сповненням очікувань Єрусалиму, «так і увесь цей світ має зникнути, безсумнівно, не в самій своїй сутності, а у своїй формі, щоб звільнити місце для майбутнього віку, аюий будеється тут, внизу, невидимоа дією благодаті і оприявниться в останній день» [3, с. 172]. Тож завдання Церкви – із терпінням та надією жити очікуванням есхатологічної трансформації нинішнього світу, коли недосконалості теперішнього досягнуть телеологічного завершення в аюсно інакшому майбутті. На цьому етапі важливо навести справедливу узагальнюючу ремарку Ю. Меттпеннінгена: «Данаїлу вважає історїю інтерпретативним ключем *par excellence*, що дозволяє нам зрозуміти Біблію. Іншими словами, історїа є наставницею теології» [6, с. 93]. Очевидно, що подібні новаторські настанови Данаїлу, спрямовані на створення нової апології історичного мислення, стали черговим радикальним викликом для прибічників аїсторичного мислення в категорїях томїзму.

Данаїлу завершує першу з двох частин статті роздумами про те, що історичний характер хрїстїанства невіддільний від есхатологічного виміру його буття. Данаїлу виокремлює три аспекти: 1) прямуючи до свого конкретного здійснення в есхатоні, історїа є часовим континуумом, а не безкінечним процесом; 2) хрїстїанство посутньо *вже* є цим здійсненням, оскільки Хрїстос був водночас і передвісником, і уособленням фінального етапу історії; 3) Розп'яття, Воскресіння і Вознесіння Хрїста є остаточним маркером, печаттю, що свідчить про настання початку кінця, про завершення старого порядку і набуття світом вічної молодості через появу хрїстїанства [3, с. 173]. Відповідно, уся історїа хрїстїанства – це історїа парадоксальної єдності в діалектичній напрузі між *вже* і *ще ні*, підкріплена досвідним переживанням реальності очікуваного переходу від тимчасового до вічного.

Темоа другої частини статті є співвіднесеність між профанною та сакральною історїєю. Данаїлу знову намагається уникнути двох крайнощів – розумїння хрїстїанства (1) аю суто іманентного явища, тимчасового й перехідного етапу в лінійній історії людства, і (2) аю винятково трансцендентної реальності, відчуженої від історії, природи і людини. З одного боку, вважає теолог, хрїстїанство мічно вплетене в тканину цьогосвітніх подій, занурене в історїю. З іншого боку, сама історїа нерозривно пов'язана із хрїстїанством та діями Господа історії в житті людства. В цьому сенсі життя Церкви огортає собою і включає в себе профанну історїю [3, с. 175–176]. Подвиг Спасителя відбувся у точно визначеному історичному контексті, у конкретному місці й часі, що відображено у Символі віри. Відповідно, Церква Хрїста і впродовж свого багатовікового мандрування у світі повинна бути свідома свого контекстуального буття, уникаючи остаточного отоожнення себе із аюоюь однією історичною добоау. Хрїстїанство має неусувну здатність втілюватися в різних епохах із характерними особливостями кожної з них, але також вбирати в себе вади й минушість того чи того відтинку людської історії, внутрішньо його трансформуючи та облагороджуючи. Історична нечутливість, що виявляє себе у прагненні фанатично

триматися за віджилі форми християнства, легко витримує порівняння із нехиттю юдаїзму подолати себе, усвідомити тимчасовість свого колишнього покликання і виконати свою універсальну місію.

На завершення статті Даніелу ділиться такими роздумами: «Християнин живе між двох світів, які послідовно змінюють один одного і співіснують. Таємниця теперішнього часу насправду полягає в тому, що він приносить цю одночасну присутність плінного світу, що переживає сам себе, та світу майбутнього, який вже існує у передчутті. В дійсності це означає, що теперішнього світу не існує, або що цей світ є лише переходом. Для християнина світ природного життя і науки, світ тимчасового державного устрою і економічного життя містить щось посутньо анахронічне. Його радикально перевершує світ Церкви, котра є майбутнім, що вже присутнє. Світ Церкви, своєю чергою, у зіставленні з політичним суспільством видається «катахронічним» тією мірою, якою він належить до майбутнього. Нашарування минулого і майбутнього – таким є християнське сьогодні» [3, с. 183]. Варто врахувати термінологічне роз'яснення від самого Даніелу: поняття *катахронічний* він вживає для опису очікування майбутньої реальності впродовж земного паломництва Церкви.

В інших своїх працях кореляцію між секулярною та сакральною історією Даніелу змальовує майже в категоріях перихорезису (взаємопроникнення), водночас не забуваючи звернути увагу й на істотну різницю між двома феноменами: «Якщо ми хочемо вповні зрозуміти всю проблематику, ми повинні визнати наявність подвійного зв'язку між християнством та історією. З одного боку, християнство вписується в історію. Воно виникло у певній точці послідовності історичних подій. Воно є складовою тканини зафіксованих фактів. В цьому сенсі зображення його появи в літописі задокументованої дійсності належить компетенції історика. Але з іншого боку, історія перебуває в межах християнства: уся світська історія включена в священну історію як частина, пролегомен, підготовчий вступ. Профанна історія охоплює весь період існування цього світу, але християнство, по суті, є новим світом, присутнім тут і зараз у таємниці» [7, с. 24]. Подеколи дослідник може натрапити на доволі різкі судження Даніелу, як-от наступна думка про нібито непримирену відмінність між двома епістемологічними підходами: «Світська історія та священна історія видаються абсолютно незалежними одна від одної; принаймні ми не можемо встановити з ними жодних стосунків. Наше знання про них походить із двох неспівмірних джерел, оскільки світська історія пізнається шляхом дослідження, *historia* в її античному значенні, тоді як священна історія пізнається лише вірою» [7, с. 105]. Але насправду такі радикальні ідеї є лише поодинокими й епізодичними, а загальні погляди теолога на способи богословського осмислення історії не були аж настільки дуалістично-маніхейськими. Сакраментальне тлумачення Даніелу взаємин між священною та профанною історіями не передбачало наявності нездоланної прірви й безумовної сепарації, відсічення однієї царини від іншої, але трактовка Даніелу дійсно містила безапеляційний акцент на панівній ролі сакральної історії. Своєю чергою, історія земна, світська, профанна у цій концепції була об'єктом облагородження і освячення, а не цілком богопротивним та безнадійно невиправним об'єктом богословського презирства й зневаги.

Логічним підсумком такої візії Даніелу є теза про лише умовну й опосередковану важливість будь-яких соціально-політичних програм та ідеологій, що виникали і полонили людські уми впродовж століть: «Якщо й можна щось сказати із впевненістю про християнський погляд на економічні та політичні цінності, так це те, що вони є цілком відносними. Розглядати їх у якості абсолютних є формою ідолопоклонства» [7, с. 100]. Іншими словами, торкаючись питання про співіснування в єдиному Божому світі секулярної та сакральної

історії, ми маємо справу із діалектично гострим чи то парадоксальним взаємонакладанням дискурсів схожості та доглибної якісної відмінності, співпричетності й відмежування, іманентного і трансцендентного, перевірюваного емпірично та рецепційованого у вірі.

Даніелу був антагоністом т. зв. «провіденційної» історіографії, представники якої – до прикладу, Євсевій Кесарійський (~263–339) та Жак-Бенінь Боссюе (1627–1704) – розглядали процес розгортання й зміцнення імперій як необхідну для втілення одвічного Божого задуму складову, як неусувну ланку в історичному ланцюзі, націленому на повну реалізацію Божого одкровення на базі універсалізованої та ідейно-гомогенної імперської реальності [8, с. 199]. Декілька фрагментів із книги Даніелу з промовистою назвою «Молитва як політична проблема» [9] додадуть глибини у розуміння пріоритету сакральної історії над секулярною у творах французького теолога, або ж, іншими словами, вертикального виміру історії над лінійно-горизонтальним: «Більш важливими, ніж розквіт і падіння імперій, слава перемог, відкриття науковців і дослідників, шедеври мистецтва, є Втілення Слова, Його Воскресіння, зішестя Святого Духа і місія апостолів, навернення та освячення душ. Святі набагато важливіші, ніж генії та герої» [9, с. 46]. Місія будь-якого політичного утворення – пошук «тимчасового спільного блага» [9, с. 25]. Утім, будучи зведена винятково до створення суспільства, «у якому немає експлуатації людини людиною, де расизм заборонений, де прагнуть до прозорості в людських стосунках» [9, с. 26], сфера політичного не виконає свого завдання в усій повноті. Якщо політика не буде націлена на конструювання такого простору, «де у людини є свій дім, а у Бога – свій», адже повноцінної самореалізації людина може досягти лише у поєднанні матеріального, братерського та духовного життя, то таке «місто, де поруч із заводами немає церков, буде нелюдським містом. ...Ось чому ми вважаємо, що молитва, позаяк вона виражає розвиток людської особистості у певному вимірі, є політичною проблемою тією мірою, якою місто, яке унеможливило б її, знало би невдачі у виконанні своєї ролі саме як міста» [9, с. 26-27]. Певна річ, у такій історіософській програмі важко не помітити розбірливі контрмарксистські конотації, що підважують засадничі Марксові тези про економіку як «базис» будь-якого суспільного ладу, і про релігію, мораль, культуру та соціальні інституції, які нібито складають лише «надбудову» – вторинну й заледве варту уваги складову.

Для повноти картини слід коротко окреслити те інтелектуальне тло, на якому Даніелу випрацював базові контури свого богослов'я історії. У книзі спогадів 1974 р. «А хто мій ближній?» [10] Даніелу зізнається, що неабиякий вплив на формування архітектури його історичної та соціально-політичної думки мав Ж. Марітен і його праця 1927 р. «Примат духовного» [11]. У цій книзі Марітен (у дещо мрійливо-утопічний спосіб) проголосив, що «політика повинна залишатися підпорядкованою духовним цілям людини, тому розумність держави не є найвищою раціональністю. Він звернувся із закликом до споглядального життя та висловив думку, що політики, яких потребуватиме світ, будуть містиками, натхненими глибоким почуттям людяності» [10, с. 65]. Приймаючи й обстоюючи цю програмну тезу Марітена, Даніелу разом приймав контраргумент, що молитва є виключно особистою справою кожного окремого мешканця того чи іншого територіально-адміністративного утворення. Але репресивна ворожість загального соціально-політичного клімату, несприйняття будь-яких духовних практик як явища відсікає саму можливість глибокого духовного життя людини навіть на особистому рівні. Тож, на думку Даніелу, цілепокладання адекватної, гуманної політики полягає в тому, щоб у плині земної історії утворювати такі осередки людського співжиття, в яких, разом з усім іншим, уможливлувався б (а не маргіналізувався й витіснявся) молитовно-споглядальний праксис та повнота сакраментального життя – стрижневі елементи повноцінного буття християнина як повноправного мешканця.

За висновками Г. Бьорсми, на посилення історичної чутливості Данієлу визначальний вплив мала книга «Христос і час: ранньохристиянська концепція часу та історії» [12] лютеранського богослова Оскара Кульмана (1902–1999). Праця Кульмана «продемонструвала Данієлу як центральне значення історії спасіння, так і вирішальний характер історичної події Воскресіння Христа, єдиної події в історії, яка за своєю природою була неперевершеною» [8, с. 176]. Щоправда, на відміну від протестантського підходу Кульмана, котрий передовсім відштовхувався від актуальних здобутків тогочасної біблеїстики, для Данієлу першорядним джерелом знань була сукупність патристичних текстів, інтерпретація біблійних оповідей та всієї історії спасіння отцями Церкви, котрі «мали виняткову чутливість до священної симфонії» [10, с. 135]. Із прихильністю відгукувався Данієлу і про теорію єзуїта Донат'єна Молля (1904–1977) про «розпочату есхатологію», згідно з якою Христос вже звершує безперервний суд у проміжний період між своїм Воскресінням та кінцем історії [7, с. 272]. Натомість у французького патролога-єзуїта не знайшли відгуку популярні на той час ідеї Альберта Швейцера (1875–1965) щодо «послідовної есхатології», вчення Чарльза Додда (1884–1973) про «реалізовану есхатологію» або концепт «екзистенціальної есхатології» Рудольфа Бултмана (1884–1976) із його радикальним протиставленням категорій «історичного» та «керигматичного» (або «есхатологічного») [13, с. 446].

Насамкінець зазначимо, що протягом свого не надто тривалого, але плідного наукового життя Ж. Данієлу спромігся привернути увагу до богослов'я історії, відрефлексувати історичний процес не через призму секулярного сприйняття модерної доби, не як унезалежнений і цілком автономний феномен, а як темпорально і просторово протяжну світову *сцену*, на якій стадійно втілюється одвічний Божий задум щодо спасіння людства. Як бачимо, ця амбітна спроба з реінтеграції лінійної та священної історії, природного і надприродного, профанного і сакрального була безрезультатною лише завдяки кропіткій праці Данієлу зі створення вивіреної та релевантної аргументації.

На думку Данієлу, саме історія була основним полем його наукової роботи і першорядним об'єктом його академічної зацікавленості. Водночас дослідник оцінював як недостатній рівень власної компетентності для повноцінного й ефективного вправління в богослов'я та філософії. У приватному листі 1969 р. Данієлу так оцінював свої здібності та пріоритети: «Я недостатньо хороший філософ і не маю належних здібностей до синтезу, що дозволили б мені взятися за велику богословську роботу. Тут я усвідомлю власні межі. Історичні дослідження мені набагато більш до смаку, і я продовжую ними займатися. Насправді це те, що подобається мені найбільше, і я майже відчуваю провину за це.... Я розумію, що мені слід зайнятися ще чимось, але я не маю дару для цього» [2, с. 152–153]. Із цими смиренними роздумами цілком можна було б погодитися, якби богословствування й філософування дійсно було б можливе лише за обов'язкової наявності талантів до узагальнень та концептуалізації, що насправді не є самоочевидною істиною. Марі-Жозеф Рондо свідчить про наявність у патролога достатнього обсягу фонових філософських знань та вміння креативно оперувати ними: «Данієлу, котрий добре знався на філософських напрямках пізньої імперії, був вправним у поясненні аргументів та виявленні впливів» [2, с. 148]. Бернард Потье додає, що Данієлу анітрохи не поступався провідним тогочасним фахівцям із античної та ранньохристиянської філософії своєю обізнаністю в історії виникнення різних неоплатонічних шкіл, своєю здатністю чітко виявити різницю між лініями (1) Оргена, (2) аристотеліанського неоплатонізму Кассія Лонгіна в Афінах та (3) напрямом Плотіна, Порфірія, Ямвліха та Прокла [14, с. 261]. Як свідчать дослідження останніх п'ятидесяти років, що сплинули після смерті Данієлу, цей видатний єзуїт зробив надзвичайно вагомий і різноплановий внесок у патрологію, богослов'я історії, біблійну екзегетику,

духовно-містичну традицію, перекладацьку справу, апостольську місію серед студентства та екуменічну роботу, що переконливо спростовує занадто скромну самооцінку цього непересічного католицького науковця й мислителя ХХ ст.

Список використаної літератури

1. Daniélou J. Les Orientations présentes de la pensée religieuse. *Études*. 1946. Vol. 79. № 249. P. 5–21.
2. Rondeau M.-J. Jean Daniélou théologien. *Actualité de Jean Daniélou*. Paris : Cerf, 2006. P. 127–154.
3. Daniélou J. Christianisme et histoire. *Études*. 1947. Vol. 80. № 254. P. 166–184.
4. De Lubac H. Catholicisme. Les aspects sociaux du dogme. Paris : Les Éditions du Cerf, 1938. xiv + 374 p.
5. Féret H.-M. L'Apocalypse de saint Jean. Vision chrétienne de l'histoire. Paris : Corrêa, 1943. 426 p.
6. Mettepenningen J. *Nouvelle Théologie* – New Theology: Inheritor of Modernism, Precursor to Vatican II. London; New York : T&T Clark, 2010. xv + 218 p.
7. Daniélou J. The Lord of History: Reflections on the Inner Meaning of History. London : Longmans, 1958. viii + 375.
8. Boersma H. *Nouvelle Théologie* and Sacramental Ontology: A Return to Mystery. New York : Oxford University Press, 2009. xvi + 325 p.
9. Daniélou J. L'oraison, problème politique. Paris : Fayard, 1965. 150 p.
10. Daniélou J. Et qui est mon prochain? Mémoires. Paris : Stock, 1974. 250 p.
11. Maritain J. Primauté du spirituel. Paris : Plon, 1927. 314 p.
12. Cullmann O. Christus and die Zeit: Die urchristliche Zeit- and Geschichtsauffassung. Zollikon-Zürich : Evangelischer Verlag, 1946. 224 p.
13. Bultmann R. Exegetica. Aufsätze zur Erforschung des Neuen Testaments. Tübingen : Mohr, 1967. xxvii + 554 p.
14. Pottier B. Daniélou and the Twentieth-Century Patristic Renewal. *Ressourcement: A Movement for Renewal in Twentieth-Century Catholic Theology*. Oxford : Oxford University Press, 2012. P. 250–262.

THE THEOLOGICAL REHABILITATION OF HISTORY IN THE INTELLECTUAL HERITAGE OF JEAN DANIELÉLOU

Andrii Shymanovych

*Dragomanov Ukrainian State University,
Educational and Scientific Institute of Philosophy and Educational Policy,
Department of Theology and Religious Studies
Pyrohova str., 9, 01601, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-3046-4645>*

The author's primary intention when writing the article was to reveal the theological argumentation given by Cardinal Jean Daniélou in favor of his thesis regarding the need to rehabilitate historical thinking and return history to the heart of the 20th century theological discourse as a core category. Daniélou's views in the field of the theology of history are highlighted against the background of a comparison of authentic and balances patristic historical theologizing (St. Irenaeus of Lyons) with (1) cosmic cyclicity in ancient philosophy and (2) metaphysical dualism of the Gnostics of the 1st – 2nd century AD.

The article also contains an analysis of the theologian's thoughts concerning the correlation between secular and sacred history. According to Daniélou, their interrelationship can be quite legitimately expressed in the categories of perichoresis (interpenetration), but with an unquestionable emphasis on the dominant status of sacred history as compared with profane history, which is the object of God's unceasing ennoblement and sanctification. Daniélou interprets the socio-political dimension of secular history with obvious anti-Marxist accentuation, with a striking detachment and a strong emphasis on the relativity of the political realm. In his opinion, no earthly factors, such as the emergence of empires or modern state formations, can in any way be considered as something necessary for the fulfillment of the eternal soteriological plan of the almighty God for the salvation of mankind (in contrast to Eusebius of Caesarea's views).

Daniélou maintained that if the goal of a socio-political entity is to achieve the ideal of the common good in a purely horizontal way, on implicitly secular principles and without taking into account the vertical dimension of human existence, then such a society is intrinsically anti-humane. At the end of the article, the author mentions influential theological and historical works of the first half of the 20th century, which Daniélou relied on or criticized while shaping his theology of history.

Key words: Catholicism, Church, sacredness, secularity, eschatology.

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 327.8

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.50.18>

ІНФОРМАЦІЙНА АГРЕСІЯ У СУЧАСНОМУ СВІТІ: ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ У МІЖДЕРЖАВНИХ КОНФЛІКТАХ

Микола Бушев

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

У статті розглянуто особливості виникнення явища інформаційної агресії, способи її застосування у міждержавних конфліктах та вплив на політичну ситуацію у державах, які зазнають агресії. Інформаційна агресія розглядається як один із основних засобів, що використовується у сучасних гібридних війнах та збройних конфліктах. Головною метою статті є вивчення основних загроз для держав та інших політичних суб'єктів з точки зору інформаційної агресії та інформаційної війни в сучасному світі.

Ця стаття окреслює специфіку розвитку інформаційної агресії у історичній ретроспективі, її зв'язок з інформаційною війною та місце в сучасних міждержавних конфліктах. Визначено якісні зміни у застосуванні інформаційної зброї та взаємозалежність суб'єктів інформаційної агресії та їхніх військово-політичних цілей. Досліджено наслідки застосування інформаційної агресії для політичного та соціального статусу держав, а також можливий вплив на інформаційні системи. Здійснено аналіз становлення інформаційної агресії як основного засобу суспільно-політичного впливу на масову свідомість протягом XX–XXI століть. Визначено основні види інформаційної агресії, її суб'єктів та об'єктів, а також інформаційну зброю та напрями її використання.

Важливість такого дослідження зумовлена збільшенням кількості міждержавних конфліктів у XXI столітті, їхніми наслідками для міжнародної спільноти, а також стрімкою еволюцією засобів інформаційного впливу на масову свідомість. Результати дослідження створюють теоретичні основи попередження інформаційної агресії, її видів та можливих наслідків у разі недосягнення переваги в інформаційному полі.

Ключові слова: інформаційна агресія, інформаційна війна, інформаційна зброя, міждержавні конфлікти, гібридна війна.

Актуальність теми дослідження зумовлена широким застосуванням інформаційної агресії у сучасних військових конфліктах, зокрема й у війні Росії проти України. Еволюція засобів ведення війн встановлює якісно новий пріоритет: сьогодні успіхи у політико-інформаційному просторі призводять до значно масштабніших наслідків, ніж прогрес на полі бою. Зміна тактики проведення військових операцій диктується політичним та військовим керівництвом та все більше залежить від інформаційно-комунікаційних технологій, що впливають на різні прошарки соціуму. Вивчення інформаційної агресії та способів її застосування становить мету цього дослідження і дозволяє визначити вектори розвитку майбутніх конфліктів, що неминуче виникатимуть у нестабільній міжнародній політичній системі. Прогнозування перебігу конфліктів дає змогу визначити способи їхнього попередження, можливого компромісу між суб'єктами та розвитку найгірших сценаріїв. Завдання статті – визначити поняття інформаційної агресії, її типи та види, суб'єкт та об'єкт, способи застосування та методи використання інформаційно-психологічної зброї. Вирішення

цього завдання дозволить чіткіше зрозуміти важливість застосування інформаційної агресії, її роль та можливості у контексті міждержавних військових конфліктів.

Інформаційна агресія є однією зі складових повномасштабних стратегічних операцій багатьох держав, зокрема й Російської Федерації, що включає застосування інших засобів впливу: геополітичного, дипломатичного та економічного. Використання системно-структурного методу дозволяє прослідкувати взаємозв'язок між концептуалізацією застосування комунікаційно-інформаційних технологій у політико-ідеологічному просторі та військовому доменах. У вивченні доктринально-ідеологічного аспекту застосовується метод контент-аналізу, що дозволяє об'єктивно інтерпретувати зміст політичних та безпекових теорій та наукових праць. Особливої уваги заслуговують дослідження Г. Почепцова, В. Горбуліна, Д. Дарчевської, М. Требіна, Т. Жаркової, Я. Малика, О. Курбана, Д. Оsepашвілі, А. Токарської, В. Ліпкана, Ю. Максименка, В. Желіховського, Я. Корохода, О. Саприкіна, Р. Шутова, В. Рибак, що відіграли вагомий роль у розвитку теорії інформаційної агресії та гібридних війн. Історичний процес концептуалізації інформаційної агресії та гібридної війни у відповідних юридичних та політичних документах Росії становить важливу базу вивчення феномену інформаційної війни. Зокрема, за допомогою порівняльно-історичного методу можемо дослідити модель ведення гібридних війн проти України та Грузії, а також оцінити їхній вплив на політичну ситуацію у регіоні.

Одним із перших прикладів застосування інформаційної агресії та ведення інформаційної війни вважають Першу світову війну. Зокрема, у 1914–1918 рр. використовувались такі види інформаційно-психологічної зброї:

- розповсюдження листівок із пропагандистськими закликами. Поширювались на території опонента шляхом скидання їх з повітряних транспортних засобів;

- адресне розсилання пропагандистських матеріалів на основі використання баз приватного листування. Наприклад, листи військовополонених із англійських таборів, у яких наголошувалося на доброму ставленні до полонених, копіювали, тиражували і розсилали поштою;

- вплив на психологічно-емоційний стан суспільства, зокрема, поширення у ЗМІ наративів про звірства німців і мужність, героїзм їхніх супротивників;

- стимулювання прийняття політичних та військових рішень, зумовлених трагічними подіями. Наприклад, повідомлення в пресі про затоплення 7 травня 1915 року британського пасажирського лайнера «Лузітанія» (факт можливого перевезення зброї на лайнері пресою замовчувався), природно, викликали хвилю обурення. Ця подія стала однією з причин вступу США у Першу світову війну;

- поширення усних інформаційних повідомлень. Зокрема, у 1917 році Комітет публічної інформації США створив мережу доповідачів, які отримували телеграми з текстом про новини з фронтів та виступали у шпиталях, школах, церквах та інших місцях масового скупчення людей. Таким чином 75 тисяч доповідачів виголосили 755 тисяч промов для 400 мільйонів слухачів;

- здійснення пропаганди за допомогою мистецтва, зокрема, з використанням плакатів та фільмів [3, с. 72–73].

Треба згадати й про те, що у 1918 році відбувся один із перших публічних заходів, на якому було здійснено спробу осмислити наявний досвід військового застосування одного з інструментів інформаційної агресії – пропаганди. Як зазначає Я. Жарков, розуміння важливості вирішення пропагандистських завдань і прагнення узгоджувати зусилля призвели до скликання в серпні 1918 року в Лондоні загальносоюзницької конференції з пропаганди. За своєю суттю вона була основоположним міжнародним форумом із теорії застосування

пропаганди проти військового та цивільного населення. Ця конференція підбила підсумки діяльності пропагандистських органів, узагальнила накопичений досвід і створила рекомендації з застосування узгодженої союзниками пропаганди для застосування проти Німеччини та Австро-Угорщини. До кінця війни пропаганда країн Антанти координувалась єдиним верховним командуванням. Був створений спеціальний штаб з організації впливу на війська та соціум противника, в якому діяли різні національні секції [4, с. 68].

В контексті дослідження застосування інформаційної агресії Росією зауважимо, що вперше поняття «інформаційної агресії» було описано у документі «Концептуальні погляди на діяльність збройних сил Російської Федерації в інформаційному просторі» від 2011 р. У ньому визначають пріоритетність і комплексність застосування військової сили та інформаційних засобів впливу: «...діяльність в інформаційному просторі включає заходи штабів і дії військ з розвідки, оперативного маскування, радіоелектронної боротьби, зв'язку, прихованого й автоматизованого управління, інформаційної роботи штабів, а також захисту своїх інформаційних систем від радіоелектронних, комп'ютерних та інших впливів. В організації діяльності в інформаційному просторі в мирний та воєнний час, при підготовці та в ході операцій (бойових дій) беруть безпосередню участь командування і штаби всіх рівнів» [9, с. 7]. Саме цей документ став наріжним каменем у формуванні жорсткої антизахідної ідеології.

Концепція застосування інформаційної агресії та гібридної війни розроблялась як своєрідна відповідь на нові військові доктрини Заходу. Крім того, геополітична стратегія Росії надає певні ідеологічні підстави для ведення інформаційних війн. На протипагу ідеології лібералізму пропагується «неоконсервативна постліберальна влада, яка бореться за справедливий багатополлярний світ, та захищає традиції, консервативні цінності та свободу». Російська євразійська цивілізація протиставляється «Атлантичній цивілізації під командуванням США», що має намір підірвати російську суверенність та здобути глобальну гегемонію [10, с. 25].

Інформаційна агресія як явище розкриває свою суть у різноманітних виявах її використання суб'єктами міждержавних політичних відносин. Її визначення походить від інформаційної війни, що є значно масштабнішим видом інформаційно-комунікативного та психологічного впливу на суспільство та комунікативно-інформаційну систему. Перші дослідження інформаційної агресії розпочались ще у 1980 рр. у США під час вивчення психологічних маніпуляцій СРСР над власним населенням.

Складність визначення поняття інформаційної агресії полягає у її багатомірності, комплексності сфер впливу та особливостях застосування. Американський вчений М. Лібіцкі описує спроби визначення інформаційної агресії так: «Спроби дефініювати інформаційну агресію схожі на спробу сліпих описати слона. Той, хто торкнувся ноги, називає його деревом, той, хто торкнувся хвоста, називає його мотузкою. Вияви інформаційної агресії сприймаються подібним чином: усі поширені дефініції свідчать про те, що майже всі визначені сутності не є інформаційною агресією». Тож вчений вказує на різноманітні варіанти розуміння інформаційної агресії залежно від виду впливу, якого зазнав об'єкт цієї агресії [11, с. 1–6]. На нашу думку, найбільш точно й повне визначення поняття наводять українські дослідники В. Ліпкан, Ю. Максименко та В. Желіховський: «Інформаційна агресія – незаконні дії однієї зі сторін в інформаційній сфері, спрямовані на завдання противнику конкретної, відчутної шкоди в окремих сферах його діяльності шляхом обмеженого та локального за своїми масштабами застосування сили» [5, с. 98]. Автори виділяють головні ознаки інформаційної агресії:

– виключення із засобів інформаційної дії найнебезпечніших її видів – зброї масового інформаційного ураження, що характеризується неконтрольованим масштабом впливу;

– обмеження розмірів дії ураження, об'єктів інформаційної інфраструктури та соціальних груп, що піддаються дії інформаційного тиску (агресія зачіпає інформаційний простір держави-жертви не цілком, а тільки її частину);

– обмеження за метою (виконує локальну, приватну мету) і часом (як правило, агресія припиняється після повного досягнення агресором поставленої конкретної мети та зрідка набуває затяжного характеру), а також за силами і засобами, що використовуються [5, с. 268].

Отже, інформаційна агресія спрямована на конкретні прошарки суспільства та має обмежений набір методів та інструментів впливу для досягнення локальної мети. У цьому контексті важливо відрізнити її від інформаційної війни – значно масштабнішого та складнішого засобу ведення гібридних війн, що широко використовується у сучасних конфліктах й включає у себе інформаційну агресію. Інформаційна війна у найширшому її розумінні – це найвищий ступінь інформаційного протиборства, спрямований на розв'язання суспільно-політичних, ідеологічних, а також національних, територіальних та інших конфліктів між державами, народами, націями, класами й соціальними групами шляхом широко-масштабної реалізації засобів та методів інформаційного насильства інформаційної зброї [5, с. 99]. Інформаційна агресія трансформується у інформаційну війну коли одна зі сторін конфлікту починає повномасштабно застосовувати інформаційну зброю. Оскільки інформаційна зброя є невід'ємною частиною інформаційної агресії та війни, виникає потреба її визначення та типологізації.

Інформаційна зброя – це широкий спектр апаратного забезпечення та інших засобів, що використовуються для нанесення опоненту максимальної шкоди в ході інформаційної війни чи агресії. Інформаційна зброя дозволяє досягти значно більшого успіху як у політичному, так і у військовому домені, адже вона здатна допомогти досягнути бажаної мети без великих витрат ресурсів. Головна відмінність інформаційної зброї від традиційної – це суто наступальне її застосування, адже захисні дії, спрямовані на виведення з ладу інформаційно-комунікаційних систем противника та завдання психологічного впливу, також необхідно розцінювати як наступальні [8, с. 9–10].

Дослідники виділяють такі ознаки інформаційної зброї:

– прихованість – можливість досягати мети без видимої підготовки та оголошення війни;

– масштабність – можливість наносити непоправної шкоди, не визнаючи національних кордонів і суверенітету, без обмеження простору у всіх сферах життєдіяльності людини та суспільства;

– універсальність – можливість багатоваріантного використання як військових, так і цивільних структур країни нападу проти військових і цивільних об'єктів цієї країни [8, с. 10].

Крім того, інформаційну зброю можна також класифікувати за об'єктом застосування. Зокрема: інформаційно-технічна зброя; інформаційно-психологічна зброя.

Якщо перший вид інформаційної зброї спрямований на виведення з ладу систем комунікації та комп'ютерних мереж, модифікацію чи викрадення інформації та дезорганізацію роботи інших технічних засобів, то другий вид використовується для трансформації інформаційно-психологічного простору та ураження особистої та масової свідомості [8, с. 10–11].

До інформаційно-технічної зброї включають DOS та DDOS атаки, групи активного впливу, вірусне програмне забезпечення, радіоелектронну зброю та засоби несанкціонованого збору інформації. Найефективнішим видом такої зброї вважають вірусні програми та засоби несанкціонованого збору інформації, адже вони дозволяють вивести з ладу чи модифікувати програмне забезпечення комп'ютерних систем та систем комунікації, обчислювальної техніки, а також отримати конфіденційну інформацію, що дозволяє досягти краху політичного та військового становища [12].

Інформаційно-психологічна зброя – це сукупність спеціальних засобів і технологій, що спеціально використовуються для ураження індивідуальної та масової свідомості й викривлення інформаційно-психологічного простору супротивника. Вона спрямована на дестабілізацію настроїв різних прошарків суспільства, насамперед політично-військового [8, с. 12]. Зміна громадської думки є другим за важливістю ефектом застосування такої зброї, адже дозволяє розділити соціум та посіяти паніку, що є однією з цілей інформаційної агресії та війни. За видом впливу виділяють такі типи інформаційно-психологічної зброї:

- психотропні випромінюючі засоби впливу;
- психотропні хіміко-біологічні засоби впливу;
- нейролінгвістичне програмування (НЛП) [8, с. 12].

Отже, еволюція інформаційної зброї докорінно змінила розвиток усіх війн та конфліктів, замінивши застарілі засоби радіоелектронного впливу новітніми програмними продуктами (крекери, сніфери, руткіти, тощо), системами впливу на комунікаційні мережі, радіолокаційною зброєю та поширенням дезінформації за допомогою ЗМІ [8].

Зауважимо, що багатовимірність інформаційної агресії полягає у різноманітті сфер її дії та розкривається у контексті вивчення завданої шкоди конкретним об'єктам впливу. З точки зору суспільно-політичного та ідеологічного впливу інформаційна агресія спрямована на дестабілізацію суспільних настроїв та дискредитацію як окремих провідних політичних партій, так й політичного режиму загалом. Необхідність розхитати внутрішньополітичну ситуацію та піддати сумніву чинну ідеологію найчастіше зумовлена військово-політичними цілями країни-агресора. Їхнє досягнення неминуче призводить до застосування широкого спектра інформаційно-комунікаційних технологій з метою дезінформувати, деморалізувати та дестабілізувати військові, політичні та суспільні системи. Іншим аспектом мультимірності є диференційованість засобів, що використовуються у інформаційній агресії. До них належать: пропаганда, хакерські атаки, компрометація інформації, виведення з ладу апаратної частини інформаційних систем, робота диверсійних інформаційних груп, тощо.

Важливою для вивчення інформаційної агресії є праця М. Лібіцькі «Що таке інформаційна війна?», у якій розглянуто та досліджено різноманітні вияви інформаційної агресії й війни та їхні типи. Зокрема, він наводить сім типів та два види інформаційної війни, що використовуються відповідно до сценарію конфлікту. Типи інформаційної війни: командно-адміністративна війна; війна розвідки; електронна війна; психологічна війна; хакерська війна; економічно-інформаційна війна; кібервійна. Види інформаційної війни: захисна; наступальна [11].

Усі згадані типи інформаційної війни безпосередньо включають у себе акт інформаційної агресії. Учасники конфлікту можуть застосовувати ці типи й окремо, залежно від поставлених політичних чи військових цілей. Практики проведення інформаційних операцій сьогодні визначаються функціональним значенням, а не місцем, у якому знаходяться суб'єкти. Тобто, рішення про застосування інформаційної зброї приймаються в онлайн-режимі, але реалізуються територіально й локально. Подія «на місці» трансформується

в похідну від події в онлайн-режимі. Ця особливість становить фундамент призначення практик здійснення агресії, що включають в себе гібридні війни. Зазвичай суб'єкт здійснення інформаційної агресії проводить інформаційні операції на будь-яких територіях у глобальному масштабі, водночас знаходячись у зовсім іншому місці та зберігаючи свою анонімність [2, с. 38].

Вид інформаційної війни може бути або обраний суб'єктом самостійно (наступальний), або бути нав'язаним супротивником (захисний). Під час ескалації конфлікту вид може змінюватись відповідно до політичних потреб його учасників. Прикладом може бути анексія Донецької та Луганської областей України у 2014 р., коли Росія спершу займала наступальну позицію, поширюючи наративи «небезпеки для жителів Донбасу», а згодом змінила його на «захист населення від наступу українських військ».

Отже, інформаційна агресія розкриває свою мультиміжність у засобах її ведення та способах її реалізації, що еволюціонують та видозмінюються у процесі конфлікту.

Вивчаючи поняття «інформаційної агресії» необхідно визначити такі поняття як суб'єкт та об'єкт інформаційної агресії. Оскільки інформаційна агресія є складовою частиною системи інформаційної війни, то можемо стверджувати, що вони мають спільний суб'єкт та об'єкт. Зокрема, А. Стадник визначає такі суб'єкти поширення інформаційного впливу:

– органи державної влади та управління, які мають стабільні інтереси в інформаційному просторі, а також формують і контролюють національний інформаційний простір; створюють структурні одиниці, у чій функції та завдання входить проведення інформаційних операцій;

– міжнародні організації, які мають стабільні інтереси в інформаційному просторі та беруть участь у формуванні міжнародного інформаційного простору; використовують національні структури, інтегровані в міжнародні організації;

– недержавні організації, які мають інтереси в інформаційному просторі; створюють власний сегмент інформаційного простору; створюють в рамках своїх структур підрозділи, у функції та завдання яких входить ведення інформаційного протистояння; розробляють і закріплюють на рівні своєї офіційної ідеології певні цінності та ідеали;

– медіа-корпорації, основною функцією яких є поширення знань, транслявання ідей і цінностей, формування поглядів, уявлень і емоційних станів людей для впливу на їхню поведінку [7, с. 113].

Об'єктами впливу можуть бути: інформаційно-технічні системи, інформаційно-аналітичні системи, інформаційні ресурси, системи формування суспільної свідомості та думки, які базуються на засобах масової інформації та пропаганди, а також інформаційних засобах впливу на психіку людини [5, с. 96]. Безпосереднього впливу під час застосування інформаційної зброї зазнають працівники та власники ЗМІ, які є першочерговими об'єктами впливу. Саме тому вони повинні усвідомлювати можливі ризики, бути здатними протистояти інформаційним загрозам і впливам, а отже, глибоко розбиратися у виитоках, причинах, засобах та методах ведення інформаційних війн. Іншою категорією об'єктів інформаційного впливу є суспільство та різноманітні його прошарки. Насамперед інформація поширюється серед цивільного населення: серед звичайних людей, а також працівників закладів освіти та культури, інформаційних аналітиків, лідерів суспільних думок, письменників, політологів, тощо. Надзвичайно важливим є вплив і на військових. Їхній психічний та фізичний стан є надзвичайно важливим та безпосередньо залежить від інформації, яку вони отримують, обробляють та поширюють. Інформаційна агресія вважається ефективною, якщо вона здатна дестабілізувати психологічний стан військових та змінити їхні настрої відповідно до потреб опонента.

Отже, виникнення та застосування інформаційної агресії є похідною від стрімкого розвитку інформаційно-комунікаційних технологій у ХХ–ХХІ століттях. Багатомірність застосування інформаційних операцій та глобальні масштаби їхнього впливу роблять інформаційну агресію одним з найефективніших інструментів політичного впливу на світовій арені у ХХІ столітті. Інформаційна агресія стала визначним фактором у веденні сучасних конфліктів та кардинально змінила їхній перебіг. Її варіативність дозволила суб'єктам інформаційного впливу досягати військово-політичних цілей використовуючи мінімум ресурсів та досягаючи максимального результату.

Сьогодні можемо з впевненістю стверджувати, що вплив на суспільну думку та дестабілізація суспільно-політичного становища всередині держав-опонентів стали пріоритетом у веденні війн. Практики застосування інформаційної зброї стають нормою у сучасних реаліях та можуть не лише змінити перебіг конфліктів, а й впливати на ситуацію на світовій політичній арені. Прогнозування застосування інформаційної агресії вкрай необхідне суб'єктам міжнародних політичних відносин, адже враховуючи усі методи її застосування можемо стверджувати, що підготовка до інформаційної агресії опонента є запорукою перемоги у конфлікті. Враховуючи частоту використання інформаційної зброї у ХХ–ХХІ століттях, вважаємо, що інформаційна безпека держав повинна стати пріоритетом й розвиватись одночасно з військово-промисловим комплексом. Недопущення інформаційного впливу визначає темпи ескалації конфлікту та стабільності внутрішньодержавних процесів, що визначаються як суспільно-політичним, так і економічним станом. Враховуючи, що інформаційна агресія здатна завдати непоправної шкоди усім сферам життя та промисловості, вивести з ладу інформаційно-комунікаційні системи, забезпечення інформаційної оборони повинне займати провідне місце у внутрішньодержавній політиці.

Список використаної літератури

1. Абакумов В. Суб'єкти інформаційних війн: поняття та види, *Форум Права*. 2009. № 2. С. 6–12.
2. Війни інформаційної епохи: міждисциплінарний дискурс: монографія / за ред. В.А. Кротюка. Харків : ФОП Федорко М.Ю., 2021. 558 с.
3. Жадько В. Інформаційні війни в історії та сучасності: характерні ознаки новітніх протистоянь [параграф навчального посібника]. *Гібридна війна і журналістика. Проблеми інформаційної безпеки*: навчальний посібник / за заг. ред. В. О. Жадька; ред.-упор. : О. І. Харитоненко, Ю. С. Полтавець. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. С. 64–95.
4. Історія інформаційно-психологічного протиборства: підручник / [Я.М. Жарков, Л.Ф. Компанцева, В.В. Остроухов В.М. Петрик, М.М. Присяжнюк, Є.Д. Скулиш]; за заг. ред. д.ю.н., проф., засл. юриста України Є.Д. Скулиша. Київ : Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2012. 212 с.
5. Ліпкан В., Максименко Ю., Желіховський В. Інформаційна безпека України в умовах євроінтеграції : навчальний посібник. Київ : КНТ, 2006. 280 с.
6. Почепцов Г., Чукут С. Інформаційна політика: навчальний посібник. Друге видання. Київ: Знання, 2008. 663 с.
7. Стадник А. Інформаційна війна як комунікативна технологія впливу на масову свідомість та громадську думку. *«Грані»*. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. 2016. № 1 (129). С. 111–115.
8. Хорошко В., Козел Т., Ярошенко О. Особливості застосування сучасної інформаційної зброї. *Правове, нормативне та метрологічне забезпечення системи захисту інформації в Україні: науково-технічний збірник*. 2015. Вип. 1 (29). С. 9–15.

9. Conceptual Views Regarding the Activities of the Armed Forces of the Russian Federation in the Information Space. URL: https://ccdcoe.org/uploads/2018/10/Russian_Federation_unofficial_translation.pdf (дата звернення: 10.11.2023).
10. Darczewska J. The Anatomy of Russian Information Warfare. The Crimean Operation. A Case Study. Warsaw : Center for Eastern Studies, 2014. 36 p.
11. Libicki M. C. What is Information Warfare? Washington, D.C. : National Defense University, 1995. 104 p.
12. Wyk K. van. Adapting Penetration Testing for Software Development Purposes. URL: https://insights.sei.cmu.edu/documents/382/2013_019_001_294531.pdf (дата звернення: 10.11.2023).

INFORMATION AGGRESSION IN THE MODERN WORLD: FEATURES OF APPLICATION IN INTERSTATE CONFLICTS

Mykola Bushev

*Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of Philosophy, Department of Theory and History of Political Science
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

The article examines the peculiarities of the phenomenon of informational aggression, the methods of its application in interstate conflicts, and the impact on the political situation in the states that are subjected to aggression. Informational aggression is considered one of the main means used in modern hybrid wars and armed conflicts. The main objective of this study is to examine the main threats for the states and other political subjects in terms of information aggression and information warfare in the modern world.

This article outlines the specifics of the development of information aggression in historical retrospect, its connection with information warfare, and its place in modern interstate conflicts. Qualitative changes in the use of information weapons and the interdependence of subjects of information aggression and their military-political goals are outlined. Defined the implications of the information aggression use on the states' political and social status, as well as possible impact on the information systems. Carried out an analysis of the formation of information aggression as the main means of socio-political influence on mass consciousness during the XX–XXI centuries. The main types of information aggression, its subjects and objects, as well as information weapons and trends in their use are determined.

The importance of such research is determined by the increase in the number of interstate conflicts in the XXI century, their consequences for the international community, as well as the rapid evolution of the means of informational influence on mass consciousness. The findings of this study provide the theoretical basis for preventing information aggression, its types and possible outcomes in case of failure to achieve the advantage in the information field.

Key words: information aggression, information warfare, information weapons, interstate conflicts, hybrid war.

УДК 323.39

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.50.19>

ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО УКРАЇНСЬКОГО ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ В СУЧАСНОМУ ГЕОПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРІ

Валентина Гошовська

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Навчально-науковий інститут публічного управління та державної служби,
кафедра парламентаризму
вул. Антона Цедіка, 20, 03057, м. Київ, Україна*

Обґрунтовано лідируючу роль українського парламентаризму в системі владно-управлінських інститутів в умовах сучасних геополітичних викликів, пов'язаних із повномасштабним вторгненням РФ в Україну, кризою міжнародних демократичних інституцій, трансформацією силових координат у світі, слабкістю державотворчої еліти.

Наголошено на сучасних загрозах демократії і парламентаризму, які проявляються в класичному політичному авторитаризмі у вигляді: асиметричного зміщення владних повноважень в бік глави держави та виконавчих структур; відсутності ефективного контролю за діяльністю влади з боку суспільства (через законні представницькі органи, такі як парламент); обмеження місцевого самоврядування, як через контроль над формуванням бюджетів, так і через пряме втручання у місцеву владну вертикаль; контролю над інформаційними процесами в суспільстві, мотивуючи це необхідністю збереження інформаційної безпеки.

Визначено постулати, яких необхідно дотримуватися після завершення сучасної російсько-української війни, перемоги України, практичної реалізації «формули миру», запропонованої Президентом України, продовженням політики європейської та євроатлантичної інтеграції, які пов'язані зі збереженням: пріоритетності ролі Верховної Ради України як єдиного органу законодавчої влади та найвищого представницького органу українського народу; однопалатної структури українського парламенту в унітарній державі; пропорційної системи формування вітчизняного парламенту з урахуванням національних і європейських засад виборчого процесу.

Запропоновано шляхи модернізації українського парламентаризму в сучасних умовах формування соціогуманітарної моделі на засадах повоєнної ревіталізації за умов посилення політичного лідерства українського парламенту (Верховної Ради України) у державотворчих процесах.

Ключові слова: парламент, парламентаризм, політика, геополітика, представницькі органи влади, Верховна Рада України, лідерство, політичне лідерство, модернізація, політична партія.

Постановка проблеми. Актуальність визначеної проблематики зумовлена необхідністю вдосконалення владно-управлінських інститутів особливо в умовах сучасних викликів для нашої держави. Важливим є аналіз і дослідження розвитку українського парламентаризму як складного багатогранного державно-політичного і соціально-правового явища, під яким розуміється «особлива система правління, яка реалізується в умовах демократичного суспільства з високим рівнем політико-правової культури, характеризується чітким розподілом законодавчої і виконавчої функцій за домінуючого становища парламенту як державного органу народного представництва, що обирається шляхом прямих, загальних, вільних і періодичних виборів» [1, с. 129].

Сучасні геополітичні виклики, з якими стикається Україна, зумовлюють необхідність удосконалення роботи Верховної Ради та модернізації українського парламентаризму як особливої системи публічного управління.

Це сприяє подальшому науковому осмисленні й обґрунтуванню проблем українського парламентаризму з метою подальшого демократичного розвитку держави в умовах сучасної російсько-української війни та її повоєнної ревіталізації

Аналіз останніх наукових досліджень. Феномен політичного лідерства в системі публічної влади розглядається великою групою вітчизняних учених, які визначають її роль у державі і публічній сфері, формують вектор і темп її розвитку, забезпечують інституційну спроможність. Серед них – праці О. Батрименка, В. Бебика, В. Гошовської, І. Дудко, Г. Зеленько, М. Михальченка, А. Пахарєва, О. Рафальського, М. Рудича, В. Смолія, Ю. Шаповала та ін.

У своїх працях вони акцентують увагу на політичних лідерах як кращих представниках суспільства, які обрані на загальнонаціональних чи місцевих виборах для виконання загальнодержавних справ, мають значний вплив на формування і реалізацію державної політики, розвиток політичної системи, демократичних інститутів тощо. А також – на політичному лідерстві як на характеристиці політичної влади, яка конкретним способом її структурує і легітимізує.

Разом із тим, слід зазначити, що окремі проблеми обґрунтування ролі політичного лідерства в умовах глобальних змін залишаються недостатньо висвітленими в наукових джерелах, зокрема через появу нових факторів і викликів, пов'язаних із геополітикою.

Мета дослідження. Розкрити феномен політичного лідерства українського парламентаризму в сучасному геополітичному вимірі та сформулювати рекомендації щодо модернізації роботи Верховної Ради України.

Виклад основного матеріалу. Повномасштабне вторгнення РФ в Україну, криза міжнародних демократичних інституцій, трансформація силових координат у світі, слабкість державотворчої еліти, здатної виробити власну геостратегію, масштабування гібридних політичних технологій, відсутність власного геоекономічного становища, геополітики та соціокультурної стратегії і багато іншого – стали глобальними викликами у житті нашого суспільства, які не вирішуються легкими і швидкими методами і потребують особливої політичної волі сучасного істеблішменту нашої держави, який має продемонструвати спроможність об'єднати країну аби стати врівень з іншими цивілізованими державами світу.

У цьому складному процесі провідну (домінуючу) роль відіграє Український парламент, який за роки свого існування у незалежній Україні демонструє повільний, але все ж, поступ у бік національної концепції державотворення, демонструючи відхід від україноцентричної парламентської меншості, сформованої у Верховній Раді України I скликання у 1990 році, коли Народна Рада, утворена 8 червня 1990 мала 125 народних депутатів [2], до україноцентричної парламентської більшості, сформованої у Верховній Раді України IX скликання у 2019 році, коли політична партія «Слуга народу» отримала 254 мандата народних депутатів України [3].

Ця тенденція є позитивною і вкрай необхідною нашому суспільству. Вона наближає Україну до встановлення відповідних європейських стандартів в усіх сферах діяльності і парламентської, зокрема.

Президент України Володимир Зеленський на останній зустрічі з Президенткою Європейської комісії (4 листопада 2023 р.) наголосив на тому, що це вигідно для обох сторін, адже вступ України в ЄС: вирішує питання «сірих геополітичних зон» у Європі; закладає нову основу для зростання України й інших європейських країн; гарантує Україні й українському народу реальну економічну та соціальну безпеку [10].

Глава держави акцентував, що Україна не просить для себе особливих умов на шляху в ЄС і виконує всі рекомендації Європейської комісії, які були дані нашій державі.

За його словами, навіть під час повномасштабної війни Україна не зупиняється на шляху необхідних державі реформ. Це війна за цінності, а отже – за майбутнє право кожного українця мати право на життя.

Лише кілька прикладів, наведених нами нижче, вказує на збитки, які нанесені нашій державі цією війною:

– нанесено збитків інфраструктурі України за 2022 рік на загальну суму майже \$138 млрд [8];

– виїхало близько 8 млн людей [9];

– 146 тис. іноземних студентів покинули Україну [13];

– на територію рф окупанти депортували близько 1,2 млн жителів України [12];

– 5,3 млн стали внутрішньо переміщеними особами в межах України [9];

– до лав територіальної оборони від початку вторгнення РФ вступили 100 тис. людей [6].

Аналізуючи ці дані, підтверджуємо, що Україна домоглася неймовірного. І як сказала Ліни Костенко «... ми стаємо справді «гуманітарним обличчям планети», її духовним мобілізатором.

Можна сказати, що нинішня Україна – стає епіцентром лідерства в сучасній геополітиці. Формула: «Свобода через гідність» стає відповідним дороговказом для нашої демократії, основу якої складає система парламентаризму, ключовим елементом якої є *парламент* – «основний центр прийняття політико-управлінських рішень, уповноважений приймати закони від імені свого народу» [5, с. 14].

Ми вважаємо, що сучасні геополітичні виклики, з якими стикається Україна, зумовлюють необхідність удосконалення роботи Верховної Ради та модернізації українського парламентаризму, який представляє собою особливу систему правління, яка реалізується в умовах демократичного суспільства з високим рівнем політико-правової культури, характеризується чітким розподілом законодавчої і виконавчої функцій за домінуючого становища парламенту як державного органу народного представництва, що обирається шляхом прямих, загальних, вільних і періодичних виборів [4].

Вважаємо, що ці зміни мають ґрунтуватися на кількох принципово важливих постулатах, яких необхідно дотримуватися з метою підтримки «формули миру», запропонованої Президентом України Володимиром Зеленським, та задля продовження політики європейської і євроатлантичної інтеграції (див. табл. 1).

Таблиця 1

Базові постулати вітчизняного парламентаризму після завершення російсько-української війни

Верховна Рада України залишається:			
єдиним органом законодавчої влади та найвищим представницьким органом Українського народу	однопалатною	посередником для забезпечення балансу у взаємовідносинах із Президентом України Кабінетом Міністрів, громадянським суспільством	відповідальною за чітку структурування української партійної системи

Джерело: авторська розробка

Ці постулати є вихідними твердженнями. Вони не потребують особливого доведення, так як відповідають національним та європейським засадам виборчого процесу, але вони потребують від Верховної Ради України відповідних якісних змін.

До основних змін нами віднесено:

- удосконалення:

- контрольних повноважень Верховної Ради України, зокрема введення додаткових санкцій за недодержання органами державної влади та посадовими особами своїх зобов'язань перед парламентом, а також впровадження такої форми парламентського контролю за діяльністю Кабінету Міністрів як інтерпеляція (традиційний для європейських країн інституту, який представляє собою запит до міністра або Прем'єр-міністра щодо питань реалізації публічної політики, відповідь на який обов'язково обговорюється у парламенті);

- законодавчого регулювання участі громадян у законотворчому процесі як на рівні Верховної Ради (петиції, звернення, громадське слухання законопроектів, робота в комітетах тощо), так й інших представницьких органів влади;

- посилення:

- інституційної спроможності парламенту шляхом формування ефективної системи парламентських комітетів (на основі галузевої специфіки та функціональності, а також удосконалення системи їх ресурсного забезпечення) як ключових робочих органів Верховної Ради, з врахуванням відповідної структури Кабінету Міністрів. Наслідком цього повинна стати нова система взаємодії комітетів та міністерств з відповідними стандартами показників ефективності впроваджуваної політики;

- вимог до народних депутатів України, зокрема у контексті дотримання етичних норм та правил, що у перспективі сприятиме підвищенню рівня суспільної довіри до парламенту;

- подальша конкретизація та систематизація парламентських актів у контексті визначення їх природи, юридичної сили та сфери регулювання; посилення участі у сфері зовнішньополітичної діяльності; ухвалення законів більшістю депутатів, які взяли участь у засіданнях, за умови кворуму (не менше половини від загального складу Верховної Ради); унормування проблеми статусу, організаційних повноважень та гарантій парламентської опозиції; більш широкого залучення регіональних та галузевих стейкхолдерів до процесу законотворення та моніторингу ефективності впровадження законодавства; подальший розвиток незалежної Парламентської служби.

Вважаємо, що такі зміни дозволять суттєво посилити інституційну спроможність системи парламентаризму в Україні, продовжити реформування політичної системи України згідно стандартів, принципів та цінностей Європейського Союзу, забезпечити реальне народовладдя шляхом імплементації ключових принципів представницького правління, завершити формування демократичної та компетентної України.

Вони дозволять українському парламенту утримати країну від загрози узурпації влади. Адже, саме у період сучасної російсько-української війни на нашій землі проходить драматичний дискурс між демократією і автократією, виникає загроза демократії і парламентаризму, що проявляється у класичному політичному авторитаризмі. Це, насамперед: асиметричне зміщення владних повноважень в бік глави держави та виконавчих структур; відсутність ефективного контролю за діяльністю влади з боку суспільства (через законні представницькі органи, такі як парламент); обмеження місцевого самоврядування, як через контроль над формуванням бюджетів, так і через пряме втручання у місцеву владну вертикаль; контроль над інформаційними процесами в суспільстві, мотивуючи це необхідністю збереження інформаційної безпеки.

Всі ці обмеження, безумовно, необхідні під час війни, але спокуса залишити їх після завершення війни залежить від готовності населення підтримати таку конфігурацію політичного урядування. Адже соціальною умовою скочування до авторитарного правління є переважання авторитарних орієнтацій у суспільстві.

Загалом українське суспільство має досвід боротьби за демократичні цінності та прагне до побудови вільної та демократичної держави. Однак тривалий демократичний транзит, важка і виснажлива війна можуть призвести до зростання зневіри в демократію та схильності до авторитарного правління. Під час війни люди можуть сприймати авторитарний режим як надійний засіб забезпечення захисту від зовнішньої загрози. Зрештою, швидкі, позапарламентські рішення та централізоване керівництво можуть сприйматися більш ефективними в мобілізації ресурсів та людських сил для ведення війни, ніж тривалі процедури представницької демократії.

Звичайно, здатність ухвалювати необхідні рішення без складних процедур демократичного управління може мати вирішальне значення у військових конфліктах. Водночас, тривала війна може призвести до перманентних обмежень особистих свобод, застосування цензури, зведення рахунків з політичними опонентами тощо.

Особливо небезпечною ця тенденція може стати після завершення війни, коли у важкі часи післявоєнної відбудови значна частина населення гостро реагуватиме на соціальну несправедливість, прагнучи віднайти більш рішучих та завзятих політиків, на роль яких, найімовірніше, зголосяться популісти різного штибу. Щоб зменшити психологічний дискомфорт, пов'язаний з невизначеністю або несумісністю своїх переконань, люди намагатимуться раціоналізувати свої суперечливі погляди в «яскраві» антиелітарні гасла.

Однак попри зазначене, зростання серед українців під час війни пріоритету громадянських свобод над важливістю уявленого прагматизму «сильної влади» може стати й ефективним запобіжником від сповзання до авторитаризму.

У моніторинговому дослідженні Інституту соціології НАН України є показник, який засвідчує що в умовах повномасштабної війни серед громадянського суспільства частка противників авторитарної моделі має тенденцію до зростання (з 20% у 2017 році до 32% у 2022 році та до 37% у 2023 році).

Даний показник є свідченням згуртованості суспільства та орієнтованості свідомих громадян на реальні демократичні зміни попри усі проблемні аспекти, пов'язані з діяльністю влади в умовах війни.

Важливим завданням громадянського суспільства, політичної еліти, науковців є підтримка рівня демократичної свідомості, яка спонукала громадян до суспільних змін у передвоєнні роки і може стати найважливішою передумовою демократичного розвитку України у повоєнний період.

Тому, обмеження демократичних засад організації влади, яке зумовлене об'єктивною необхідністю в умовах широкомасштабних воєнних дій агресора, все ж не має стати перешкодою на шляху демократичного розвитку нашої держави, хоча і розглядається нами як один із викликів щодо здобутих демократичних цінностей українського суспільства. Зокрема й тих, що пов'язані з ідеалами свободи і демократії нашої держави, які закріпилися під час Революції Гідності, яка визнана наймасштабнішою подією в новітній історії України, наймасовішою та найтривалішою в історії людства ненасильницькою акцією спротиву [7], яка продовжувалась 92 доби і характеризується як «найбільша проєвропейська демонстрація в історії ЄС». Для порівняння, 1989 року маніфестації з повалення комуністичного режиму в Чехії та Словаччині тривали 42 дні; в Румунії, які закінчилися самоудом і стратою диктатора, 11 днів [11].

Революція Гідності стала точкою неповернення, коли наша держава рішуче заявила про свій європейський вибір і не бажання повертатися до радянського минулого. Про це свідчить і важке сьогоднішня, коли весь український народ вийшов на боротьбу з російським окупантом, який зазіхнув на нашу державність.

Всі ці обмеження, безумовно, необхідні під час війни, але спокуса залишити їх після завершення війни залежить від готовності населення підтримати таку конфігурацію політичного урядування. Адже соціальною умовою скочування до авторитарного правління є переважання авторитарних орієнтацій у суспільстві.

І хоча українське суспільство має досвід боротьби за демократичні цінності та прагне до побудови вільної та демократичної держави. Однак тривалий демократичний транзит, важка і виснажлива війна можуть призвести до зростання зневіри в демократію та схильності до авторитарного правління. Під час війни люди можуть сприймати авторитарний режим як надійний засіб забезпечення захисту від зовнішньої загрози. Зрештою, швидкі, позапарламентські рішення та централізоване керівництво можуть сприйматися більш ефективними в мобілізації ресурсів та людських сил для ведення війни, ніж тривалі процедури представницької демократії.

Особливо небезпечною ця тенденція може стати після завершення війни, коли у важкі часи післявоєнної відбудови значна частина населення гостро реагуватиме на соціальну несправедливість, прагнучи віднайти більш рішучих та завзятих політиків, на роль яких, найімовірніше, зголосяться популісти різного штибу. Щоб зменшити психологічний дискомфорт, пов'язаний з невизначеністю або несумісністю своїх переконань, люди намагатимуться раціоналізувати свої суперечливі погляди в «яскраві» антиелітарні гасла.

Однак попри все це, зростання серед українців під час війни пріоритету громадянських свобод над важливістю уявленого прагматизму «сильної влади» може стати й ефективним запобіжником від сповзання до авторитаризму. Про це засвідчують як моніторингові дослідження Інституту соціології НАН України, так і опитування Центру Разумкова. Кількість тих, хто готовий терпіти матеріальні труднощі заради свободи – половина населення обрала особисту свободу та дотримання громадянських прав, тоді як лише близько чверті респондентів вважали добробут важливішим.

А це достатній показник, що є свідченням згуртованості суспільства та орієнтованості свідомих громадян на реальні демократичні зміни попри усі проблемні аспекти, пов'язані з діяльністю влади в умовах війни. Це потребує нового ставлення політичної еліти до свого народу, зокрема від народних депутатів України, які мають глибоко усвідомити, що відповідно до ст. 77 Конституції України Верховна Рада України фактично припинила свої повноваження в останню неділю жовтня п'ятого року повноважень. Аде, Конституція України підкреслює виключну роль українського парламенту і на підставі положень п. 3 ст. 83 продовжує його діяльність в умовах воєнного стану до початку першої сесії новообраної Верховної Ради України.

Визнання пріоритетності Верховної Ради України, її виключної ролі в умовах реальних загроз, повага до вибору народу України, визначають умови проведення наступних виборів до парламенту виключно після скасування або припинення воєнного стану в державі.

Висновки і перспективи подальших досліджень. У результаті проведеного дослідження дійшли висновку, що Верховна Рада України – єдиний законодавчий орган влади в державі в умовах сучасних геополітичних викликів тримає політичне лідерство, яке характеризується формуванням нового політичного середовища в державі, яке базується на цінностях гідності, свободи, демократії, в якому лідерство політичних акторів визнається їхньою пріоритетною якістю.

Важливим постає розуміння системи парламентаризму як особливої характеристики демократичної держави, яка потребує постійного захисту з боку суспільства, а в період зовнішньої воєнної агресії особливо потребує об'єднання народу з владою навколо спільної мети (перемоги над зовнішнім ворогом) і чіткого контролю за діяльністю владних

інституцій, з метою формування соціогуманітарної моделі парламентаризму на засадах повоєнної ревіталізації, тобто на засадах комплексного підходу до відновлення українських територій, а не лише на засадах інфраструктурних змін.

Проблеми повоєнної ревіталізації мають включити вирішення таких загальнополітичних та загальноекономічних проблем, як: вирішення інфляційних процесів на тлі скорочення бюджетних видатків та соціальних виплат; подолання безробіття, а отже, поява нових робочих місць на територіях різних міст і поселень українців; вирішення проблем екології, освіти, охорони здоров'я, соціального захисту, забезпеченості житлом та якісними комунальними послугами.

В умовах повоєнної ревіталізації головну роль має відігравати Верховна Рада України, яка є основним суб'єктом публічного управління у парламентсько-президентській формі правління, а в умовах війни і повоєнного відновлення набуває особливого статусу щодо політичного лідерства.

Список використаної літератури

1. Гошовська В.А. Домінуюча роль парламенту в розвитку сучасного парламентаризму в Україні. *Державна служба України: сучасні виклики та перспективи повоєнної трансформації* : зб. тез щоріч. міжнар. круглого столу (Київ, 17 черв. 2022 р.) : / за заг. ред. Л.Г. Комахи. Київ : навч.-наук. ін-т публ. упр. та держ. служби Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка, 2022. 230 с., с. 129–131. URL: <https://ipacs.knu.ua/pages/osn/2/news/1973/files/09d5c66d-134a-420a-87b4-9638e17a381f.pdf>
2. Верховна Рада України I скликання. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>
3. Верховна Рада України IX скликання. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>
4. Гошовська В.А. Парламентаризм: підручник. 2-ге вид., допов. й розшир. / В. А. Гошовська [та ін.]. Київ : НАДУ, 2019. 704 с.
5. Гошовська В.А. Парламентаризм як особлива система публічного управління. Глобалізаційні виклики: урядування майбутнього : монографія / авт. кол. Л. Г. Комаха, І. В. Алексеєнко, В. А. Гошовська та ін.; за заг. ред. Л. Г. Комахи, І. В. Алексеєнко. К. : ВПЦ «Київський університет», 2022. 976 с., С. 11–57. URL: <https://ir.library.knu.ua/knuhero/handle/123456789/301>
6. До тероборони від початку вторгнення РФ вступили 100 тисяч людей – Нацгвардія. URL: <https://web.archive.org/web/20220305230801/https://www.radiosvoboda.org/a/news-ukraina-teroborona/31738002.html>
7. Пошивайло Ігор. Революція Гідності на перехресті історії та геополітики (вступне слово до наукового збірника «Революція Гідності: на шляху до історії» (2020). URL: <https://www.maidanmuseum.org/uk/node/2457>
8. Названо вартість воєнних збитків інфраструктурі України. Слово і Діло (укр.). URL: <https://www.slovoidilo.ua/2023/01/25/novyna/suspilstvo/nazvano-vartist-voyennux-zbitkiv-infrastrukturi-ukrayiny> (дата звернення 11.11. 2023)
9. ООН: Близько восьми мільйонів українців утекли від війни. URL: <https://www.dw.com/uk/oon-blizko-vosmi-miljoniv-ukrainciv-utekli-vid-vijni/a-64628526>
10. Рішення про початок переговорів щодо членства України в Євросоюзі матиме поворотне значення для історії всієї Європи – Володимир Зеленський після переговорів з Урсолоу фон дер Ляєн у Києві. URL: <https://www.president.gov.ua/news/rishennya-pro-pochatok-переговорiv-shodo-chlenstva-ukrayini-86793>
11. Революція Гідності. URL: <https://www.maidanmuseum.org/uk/storinka/revolyuciya-gidnosti>
12. США отримали підтвердження депортації українців до РФ проти їхньої волі – Пентагон. URL: <https://web.archive.org/web/20220509221602/https://prn.ua/ssha-otrymaly-pidtvrdzhennia-deportatsii-ukraintsiv-do-uf-proty-ikhnoi-voli-pentahon>

13. Україна допомогла евакуюватися 146 тис. іноземних студентів та вимагає від РФ припинення вогню для гуманітарних коридорів – МЗС. ULR: <https://web.archive.org/web/20220307171559/https://ua.interfax.com.ua/news/general/809042.html>

POLITICAL LEADERSHIP OF UKRAINIAN PARLIAMENTARISM IN THE MODERN GEOPOLITICAL DIMENSION

Valentina Goshovska

*Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Educational and Scientific Institute of Public Administration and Civil Service,
Department of Parliamentarism
Antona Tsedika str., 20, 03057, Kyiv, Ukraine*

The leading role of Ukrainian parliamentarism in the system of power and management institutions in the conditions of modern geopolitical challenges related to the full-scale invasion of the Russian Federation into Ukraine is substantiated, the crisis of international democratic institutions, the transformation of power coordinates in the world, the weakness of the state-making elite.

Emphasis is placed on modern threats to democracy and parliamentarism, which are manifested in classical political authoritarianism in the form of: asymmetric shift of power towards the head of state and executive structures; lack of effective control over government activities by society (through legitimate representative bodies, such as parliament); limitation of local self-government, both through control over the formation of budgets and through direct intervention in the local power structure; control over information processes in society, motivated by the need to maintain information security.

The postulates that must be followed after the end of the modern Russian-Ukrainian war, the victory of Ukraine, the practical implementation of the “peace formula” proposed by the President of Ukraine, the continuation of the policy of European and Euro-Atlantic integration, which are related to the preservation of: the priority of the role of the Verkhovna Rada of Ukraine as the only body of legislative power and the highest representative body of the Ukrainian people; unicameral structure of the Ukrainian parliament in a unitary state; proportional system of formation of the national parliament taking into account the national and European principles of the election process.

Ways to modernize Ukrainian parliamentarism in modern conditions of the formation of a socio-humanitarian model on the basis of post-war revitalization under the conditions of strengthening the political leadership of the Ukrainian parliament (Verkhovna Rada of Ukraine) in state-building processes are proposed.

Key words: parliament, parliamentarism, politics, geopolitics, representative authorities, Verkhovna Rada of Ukraine, leadership, political leadership, modernization, political party.

УДК 32:351]:305](477)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.50.20>

ГЕНДЕРНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ – ШЛЯХ ДО ДЕМОКРАТИЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Лідія Даниленко, Лілія Григорович

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Навчально-науковий інститут публічного управління та державної служби,
кафедра парламентаризму
вул. Антона Цедіка, 20, 03057, м. Київ, Україна*

У статті обґрунтовано сутність поняття «гендерна компетентність» як здатність особистості до сприйняття і реалізації рівності між статтями в усіх сферах життєдіяльності – в побуті, на роботі, в політиці.

Наголошено на тому, що складовими гендерної компетентності є система знань про гендер як статево-соціальну характеристику особистості, вміння та навички формування партнерських відносин між жінками і чоловіками в різних сферах діяльності, особисті якості і мотивація щодо забезпечення справедливого, чесного, толерантного середовища у суспільстві і державі.

Здійснено порівняння рівня гендерної компетентності з рівнем демократії та визначено базовий зміст підготовки фахівців різних професій з гендерної проблематики, який включив знання і вміння, необхідні кожному фахівцю у різних сферах діяльності.

Рекомендовано посилити освітню складову у формуванні гендерної компетентності фахівців усіх спеціальностей шляхом запровадження відповідних навчальних дисциплін у закладах вищої освіти. До основних знань з гендерної проблематики віднесено знання про сутність гендерного підходу та методи забезпечення гендерної рівності, концепції різноманітних гендерних програм та способи їх реалізації; до основних умінь – технології виявлення і подолання гендерних упереджень і стереотипів, проведення гендерного аналізу документів і матеріалів, подолання гендерної дискримінації та гендерного насильства, проектування егалітарного середовища. Враховано, що гендерні стереотипи поділяються на три групи – маскуліності-фемінності, змісту праці, ролі поведінки жінки і чоловіка в сім'ї.

Ключові слова: гендер, гендерна компетентність, гендерна демократія, паритетність, гендерна політика, парламент, публічна влада, політична влада, толерантність, цінність, представницькі органи влади, вища освіта.

Постановка проблеми. В сучасних умовах демократичного розвитку України важливе значення набуває компетентність фахівців в усіх сферах діяльності, яка, на відміну від здатності особистості лише володіти знаннями чи інколи їх застосовувати, забезпечує їй умовами реалізації і практичного застосування. Із запровадженням компетентнісного підходу до підготовки фахівців виникла потреба в його обґрунтуванні і виокремленні особливостей, таких як характеристики, структурні елементи, базові концепти тощо, а також суттєво змінилося ставлення до фахівців, зокрема: для тих, хто має вищу освіту компетентність є більш складною; для інших рівнів освіти – менш складною. Проте, саме на нижчих кваліфікаційних освітніх рівнях особа здобуває навички правильної поведінки щодо ставлення до людини іншої статі і тоді на вищих рівнях освіти вона набагато легше сприймає теоретичні основи цього явища.

У зв'язку зі вступом України в ЄС питання гендерної рівності, гендерної компетентності та гендерної цінності є вкрай актуальними і, не зважаючи на позитивні зрушення

у цьому питанні, прогресивні демократичні країни світу продовжують приділяти цьому питанню особливу увагу.

В Україні гендерна політика формується практично з початку XXI століття і в державі створена відповідна нормативно-правова база [4]. Серед останніх нормативних актів особливе значення має Указ Президента України «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року», в якому забезпечення гендерної рівності, розширення прав і можливостей усіх жінок та дівчат є одним із базових.

Тобто, питання гендерної компетентності на шляху до подальшого демократичного розвитку України, зокрема у повоєнній країні, залишається в центрі уваги науковців і потребує подальшого наукового осмислення й обґрунтування.

Аналіз останніх наукових досліджень. Дослідженню окремих аспектів гендерної проблематики, зокрема у сфері гендерної компетентності для демократичного розвитку України приділяють увагу такі вітчизняні науковці як Олена Суслова, Юлія Лихач, Марина Канівець, Лілія Гонюкова, Вікторія Сичова, Марина Білинська та ін. Серед науковців нашої Наукової школи вітчизняного парламентаризму, яка функціонує при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, цією проблематикою опікуються Валентина Гошовська, Лідія Даниленко, Лілія Григорович, Надія Максименцева, Ольга Горулько, Наталія Баласинович та ін.

Більшість дослідниць приділяють увагу гендерній рівності, гендерній політиці, гендерним цінностям, моделям гендерної взаємодії, гендерному аудиту нормативних актів тощо. Ми ж вважаємо, що недостатньо уваги приділено гендерній компетентності, зокрема при фаховій підготовці керівних кадрів, яка має стати однією з базових, серед інших, таких як лідерська, мовна, математична, інформаційна, комунікативна, комунікаційна та інші компетентності.

Розвиток гендерної компетентності сприятиме посиленню демократії, адже представники обох статей однаково відповідальні за розбудову держави та захист її інтересів.

Мета дослідження. Розкрити й охарактеризувати сутність і особливості гендерної компетентності та її вплив на демократичний розвиток держави, визначити шляхи її підвищення.

Виклад основного матеріалу. У 2022 році Україна перебуває на 87-му місці серед 167 країн світу, втративши одну сходинку порівняно з минулим роком [7], не зважаючи на те, що увага була зосереджена на російській війні в Україні та її важливості для майбутнього демократії у Європі та світі.

Відданість українців у боротьбі за демократію демонструє потужність демократичних ідей і принципів, що об'єднують людей. І, якщо під час Революції гідності у 2013–2014 рр. не можна було одразу визначити чітку національну ідентичність українців, адже країна була розділена на Схід і Захід, то у 2022-му році боротьба України проти російського домінування зміцнила самоідентичність нашого народу як сильної української нації, яка об'єдналась у боротьбі з зовнішнім ворогом.

На це вказують і такі дослідження Фонду демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва, проведенні в Україні у 2018 році, за якими зазначено, що 85% українців не виявляли активності у суспільному житті [1]. І, навпаки, протилежні результати отримані в ході досліджень, проведених на замовлення Національного демократичного інституту в січні 2023 року, які вказують на те, що майже 80% респондентів особисто готові долучитися до процесу повоєнної відбудови нашої держави [9].

Для посилення демократії в Україні і створення держави гендерного спрямування, важливим постає комплексне вирішення завдань формування гендерної політики, яка не

можлива без гендерно-компетентних фахівців, які її формують і забезпечують її системну реалізацію.

Ми розкриваємо сутність гендерної компетентності за допомогою її складових елементів, таких як знання, вміння, особисті якості, навички, мотивація та досвід (див. рис. 1).

Гендерна компетентність включає:		
знання, вміння	особисті якості, навички	мотивація, досвід
<i>зміст :</i>		
– сутність – законодавство – відповідальність	– особисті якості – характерні риси – поведінка	– потреби – мотиви – цінності – досвід/практики

Рис. 1. Гендерна компетентність та її складові

Авторська розробка

Як видно з рис. 1, гендерна компетентність є складною статево-соціальною характеристикою особистості, яка включає здатність не лише знати і вміти, а й діяти у напрямі встановлення паритетної рівності між жінками і чоловіками в усіх сферах їх життєдіяльності з урахуванням розвинутих якостей і навичок толерантної поведінки, сформованої мотивації щодо демонстрації високої культури спілкування між ними та набуття позитивного досвіду у гендерному партнерстві і гендерній демократії.

Почнемо з останньої складової. Очевидно, що вона не властива більшості громадян України, які не мали достатнього досвіду перебування в умовах повноцінної демократії і відповідно паритетного спілкування між чоловіками і жінками в суспільних відносинах. Більшість із них, починаючи з 1991 року, перебували в авторитарному та гібридному режимах демократії, а нині – у режимі недосконалої демократії [3].

Про що це свідчить?

Мабуть про те, що в Україні досить повільно реалізувались міжнародні гендерні концепції і доктрини, ратифіковані нашою державою, і тому українські громадяни вимушені були так довго жити у режимі недосконалої демократії. А тепер вимушена евакуація багатьох українських громадян у демократичні країни Європи і світу, зумовлена російсько-українською війною, надала поштовх до оволодіння ними новим досвідом демократичних відносин у суспільному і побутовому житті. Це відповідно вплине на їхню поведінку, зокрема у спілкуванні між громадянами та між громадянським суспільством і владою.

При цьому зазначимо, що поведінка людини є складним комплексом її пристосовань, спрямованих на задоволення фізіологічних, соціальних, духовних потреб організму і вона не легко і не швидко змінюється. До того ж вона більше залежить від спадково рефлексорних реакцій і звичок, аніж від навичок, набутих за допомогою досвіду, навчання чи самонавчання, як у випадку з тимчасовими переселенцями. В її основі лежать цінності, потреби і мотиви, особисті якості і характерні риси особистості, які у своїй більшості є незмінними. Тому сподіватись лише на досвід у зміні поведінки не приходиться. Її зміна можлива у комплексі з іншими складниками гендерної компетентності, такими як цінності, потреби, мотиви, освіта та отримання системних знань у цій сфері.

Щодо цінностей, то вони також змінюються під впливом зовнішніх факторів, зокрема тих, що пов'язані із набуттям Україною статусу кандидата на членство в ЄС. У цей період важливими постають знання про європейські цінності, пов'язані з правами і свободами людини. А саме:

- фундаментальні (право на життя, на власність, на власні переконання);
- правові (право на становлення інституту виборів, створення незалежного судочинства, надання прав опозиції, забезпечення свободи слова в ЗМІ);
- соціальні (право на працю та на справедливі, безпечні її умови; на справедливий винагорода за працю; тощо);
- культурні (рівність прав і свобод представників різних національних, статей, мов, релігійних вподобань та запобігання їх дискримінації).

Ці права і свободи є базовими в країнах ЄС. Їх не дозволено нікому порушувати. Серед них є й гендерні зобов'язання щодо рівних можливостей чоловіків і жінок. ООН, зокрема, започаткувала Програму «Планета 50-50 до 2030 року: Крок уперед до гендерної рівності» [8], в якій відображені національні заходи, спрямовані на досягнення гендерної рівності до 2030 року.

Практично кожна з країн ЄС закріпила у своїх конституціях такі основні складові принципу гендерної паритетності в правах, як рівність усіх громадян перед законом, рівність незалежно від раси і національності, рівні можливості жінки і чоловіка для їх участі в усіх сферах суспільного життя, а також рівного становища в сім'ї.

В Україні також є відповідний прогрес. Так, наприклад, Постановою Кабінету Міністрів України [5] затверджено, що частка жінок серед народних депутатів України, депутатів обласних та місцевих рад (міст обласного значення) має складати до 20 відсотків у 2021 році. Статистичні дані засвідчили, що ця вимога виконана і у Верховну Раду України IX скликання було обрано 20,6% жінок від загального складу народних депутатів. По відношенню до попередніх скликань – це великий крок уперед [10]. Цьому сприяли зусилля багатьох людей і головне – готовність суспільства сприймати нову реальність, коли жінки разом із чоловіками виконують загальнодержавні справи на рівних, зокрема роботу в парламенті.

Так, наприклад, на дострокових парламентських виборах в Україні у 2019 році до Верховної Ради України IX скликання вперше увійшло 80,4% народних депутатів. Це було рекордне оновлення українського парламенту за останні двадцять років, починаючи з виборів 1998 року, коли у Раду II скликання пройшло 86% вперше обраних народних депутатів. Важливим є той факт, що саме народні депутати Верховної Ради України II скликання спромоглися прийняти чинну Конституцію, визнану світовими експертами. Народні ж депутати Верховної Ради України IX скликання долають пандемію COVID-19 і забезпечують оборону України у повномасштабній війні з російською федерацією.

Тому важливим є постійне оновлення парламенту новими фахівцями, мотивованими служити Українській державі, здатними володіти якостями лідера, бути патріотичними й інноваційними, добросовісними й відповідальними, а також мати гендерну компетентність.

В українському законодавстві гендерна політика реалізована комплексом нормативно-правових актів, до яких слід віднести: Конституцію України, яка гарантує своїм громадянам рівні права і свободи, які є рівними перед законом (ст. 24); Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків»; Національну стратегію у сфері прав людини, затверджену Указом Президента України від 25 серпня 2015 року № 501/2015; План дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2030 року; Національний план дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2030 року; Національну доповідь 2017 року «Цілі сталого розвитку: Україна».

Виконання цих та інших нормативно-правих актів можливе лише мотивованими фахівцями, які не чинитимуть опір, а навпаки, сприятимуть їх якісній реалізації. Мотивація є невід’ємною складовою компетентності.

Тому, вважаємо, що оволодіння досвідом демократії, зміна поведінки у суспільстві щодо рівності статей, мотивація щодо виконання фахівцями своїх службових повноважень і чинного законодавства, зокрема у сфері гендерної проблематики, неминуче призведуть до обов’язкового запровадження у систему освіти відповідних навчальних курсів.

Як приклад, продемонструємо зміст навчальної дисципліни для здобувачів вищої освіти, запропонованої в рамках проекту Еразмус+ (KA-2) 561785-EPP-1-2015-1-LT-ERPKA2-SVNE-JP «GeSt – Гендерні студії: Крок до демократії та миру у сусідніх до ЄС країнах з різними традиціями», у результаті якої вони мають здобути відповідні знання і вміння (див. табл. 1).

Таблиця 1

Сукупність базових знань і вмінь здобувачів вищої освіти з гендерної проблематики (уніфікована для різних спеціальностей)

Повинні знати:	Повинні вміти:
<ul style="list-style-type: none"> – завдання, напрями та джерела гендерної політики; – методи забезпечення рівності при вступі до посади чи на навчання; – способи створення рівних умов для жінок і чоловіків; – види гендерних стереотипів; – прояви гендерних упереджень; – роль наставників у формуванні гендерних відносин; – концепції гендерних програм; – мета, завдання, технології гендерної просвіти; – теорія роботи в цільових групах 	<ul style="list-style-type: none"> – розрізняти прояви гендерної дискримінації; – проводити гендерний моніторинг умов навчання та праці; – вирізняти гендерні стереотипи у міжособистісних взаєминах; – виявляти гендерні упередження і стереотипи; – проводити гендерний аналіз документів, матеріалів; – запобігати дискримінації і насильству; – застосовувати технології подолання гендерної дискримінації та гендерного насильства; – вибудовувати стратегії проектування егалітарного середовища

Джерело: авторська розробка на основі [2]

Як видно з таблиці 1, нами уніфікована сукупність базових знань і вмінь здобувачів вищої освіти з гендерної проблематики, яку можна використовувати для будь якої спеціальності.

До основних знань з гендерної проблематики увійшли знання про сутність гендерного підходу та методи забезпечення гендерної рівності, концепції різноманітних гендерних програм та способи їх реалізації; до основних умінь – технології виявлення і подолання гендерних упереджень і стереотипів, проведення гендерного аналізу документів і матеріалів, подолання гендерної дискримінації та гендерного насильства, проектування егалітарного середовища. При цьому зазначаємо, що знання стосуються сутності гендеру та його особливостей, а вміння – здатності долати різні прояви його порушення. Для розвитку цих умінь важливим постає вирішення практичних кейсів, медійних практик, проведення гендерних досліджень тощо.

Важливу роль у формуванні гендерної компетентності відіграють вміння в подоланні гендерних стереотипів, які поділяються на такі три групи:

– стереотипи маскулітності-фемінності, як нормативні уявлення про соматичні, психічні, поведінкові властивості, що є характерними для чоловіків і жінок, зокрема: чоловіки

характеризуються як компетентні, домінантні, незалежні, агресивні, самовпевнені, схильні міркувати логічно, здатні керувати своїми почуттями; жінки пасивніші, залежні, емоційні, турботливі й ніжні;

– стереотипи щодо змісту праці: для жінок традиційною вважається виконавча, обслуговуюча діяльність, а для чоловіків – інструментальна, творча, керівна;

– стереотипи, пов'язані із закріпленням професійних і сімейних ролей відповідно до статі: для чоловіків головними ролями є професійні, а для жінок – сімейні.

Подолання гендерних стереотипів як усталеного ставлення до ролей жінок і чоловіків у побутовому і суспільному житті є одним із важливих завдань гендерної освіти.

Висновки і перспективи подальших досліджень. У результаті проведеного дослідження дійшли висновку, що паритетна/гендерна демократія можлива, зокрема за умов розвитку гендерної компетентності у фахівців різних сфер діяльності, і особливо – фахівців системи публічної влади, зокрема працівників представницьких органах влади, які створюються на засадах виборів і представляють інтереси всього народу (парламент) чи мешканців конкретних територій (місцеві, сільські ради, ради самоорганізації населення), від діяльності яких залежить формування і реалізація політики, зокрема й гендерної.

Важливим постає розуміння гендерної компетентності як складної сукупності знань, вмінь, навичок, якостей, мотивації і досвіду, що сприяють формуванню в особистості здатності до створення суспільства рівних можливостей для жінок і чоловіків та гендерного спрямування розвитку держави в цілому. Адже, у тих країн світу, де вищий показник гендерної компетентності у фаховому середовищі, там спостерігається і вищий рівень демократії. Це, в першу чергу, стосується скандинавських країн, які мають найвищі показники індексу демократії (Норвегія – перше місце в рейтингу) і найнижчі показники індексу гендерної нерівності (Ісландія перше місце в рейтингу).

Подальшого вирішення потребують питання подолання гендерних стереотипів, що є залишками пострадянського періоду, а також – посилення фахової підготовки з гендерних питань у вищій освіті.

Список використаної літератури

1. Громадянське суспільство: 85% українців не виявляють активності. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadyanske-suspilstvo-85-ukraintsiv-ne-proyavlyayut-aktivnosti>
2. Желіба О. В. Освіта і гендер : навч.-метод. посіб. Ніжин : Видавець ПП Лисенко М.М., 2019. 256 с.
3. Індекс демократії. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
4. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : Закон України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2866-15>
5. Про затвердження Державної соціальної програми забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2021 року : постанова Кабінету Міністрів України від 11 квітня 2018 р. № 27. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273-2018-п#Text>
6. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року : Указ Президента України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text>
7. Росія на шляху до диктатури, але дві третини світу нейтральні або підтримують її. Розбір «Індексу демократії – 2022» від The Economist. URL: <https://forbes.ua/svit/indeks-demokratii-2022-02022023-11488>
8. Стратегія гендерної рівності ради Європи на 2018–2023 роки. URL: <https://rm.coe.int/prems-041318-gbr-gender-equality-strategy-2023-ukr-new2/16808b35a4>

9. Участь громадянського суспільства у відновленні України. Як влада, громадяни та донори можуть посилити суспільну довіру. ULR: <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/2023-09/2023-06-15-giving-civil-society-stake-ukraines-recovery-lutsevych-ukrainian.pdf>
10. Як змінювався гендерний склад Ради останні 30 років. ULR: <https://www.slovoidilo.ua/2020/03/06/infografika/polityka/yak-zminyuvavsya-hendernyj-sklad-rady-ostanni-30-rokiv>

GENDER COMPETENCE – THE WAY TO DEMOCRATIC DEVELOPMENT OF UKRAINE

Lidia Danylenko, Liliya Hryhorovych

*Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Educational and Scientific Institute of Public Administration and Civil Service,
Department of Parliamentarism
Anton Tsedik str., 20, 03057, Kyiv, Ukraine*

The article substantiates the essence of the concept of «gender competence» as an individual's ability to perceive and realize equality between genders in all spheres of life – in everyday life, at work, in politics.

It is emphasized that the components of gender competence are the system of knowledge about gender as a sexual and social characteristic of an individual, skills and abilities to form partnerships between women and men in various spheres of activity, personal qualities and motivation to ensure a fair, honest, tolerant environment in society and the state.

A comparison of the level of gender competence with the level of democracy was made, and the basic content of the training of specialists of various professions on gender issues was determined, which included the knowledge and skills needed by every specialist in various fields of activity.

It is recommended to strengthen the educational component in the formation of gender competence of specialists of all specialties by introducing relevant educational disciplines in institutions of higher education. Basic knowledge of gender issues includes knowledge of the essence of the gender approach and methods of ensuring gender equality, concepts of various gender programs and methods of their implementation; to basic skills – technologies for identifying and overcoming gender prejudices and stereotypes, conducting gender analysis of documents and materials, overcoming gender discrimination and gender violence, designing an egalitarian environment. It is taken into account that gender stereotypes are divided into three groups – masculinity-femininity, content of work, role behavior of women and men in the family.

Key words: gender, gender competence, gender democracy, parity, gender policy, parliament, public power, political power, tolerance, value, representative authorities, higher education.

УДК 330.3+316.4

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.50.21>

КОНЦЕПТИ ТА РІЗНОВИДИ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ ЯК МІЖНАРОДНОЇ, СВІТОВОЇ І ГЛОБАЛЬНОЇ ТА ЇХНІ ОСОБЛИВОСТІ

Тамара Козак

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
факультет міжнародних відносин, кафедра іноземних мов
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-0078-5560>*

У статті продемонстровано, що через свою етимологію, історичну та чинну позицію, розмаїття і гнучкість у соціокультурному та лінгвістично-культурному вимірах англійська мова не може бути сприйнята й оцінена односторонньо та в однині, а натомість повинна піддаватись класифікації, зокрема враховуючи різне функціональне наповнення і призначення. З огляду на це, в роботі було поставлено мету виокремити, структурувати й систематизувати базові концепти і різновиди англійської мови як міжнародної, світової й глобальної мови та їхні основні особливості. Серед них увазі піддано такі концепти англійської мови, в яких вона окреслюється як рідна, друга, іноземна, міжнародна, міжнародна допоміжна, глобальна і «lingua franca». Також окрему увагу приділено парадигмам «англійських мов», «світових англійських мов» та «глобальних англійських мов».

Внаслідок розгляду проблеми виокремлення, структурування і систематизації базових концептів та різновидів англійської мови як міжнародної, світової і глобальної мови підтверджено можливість розуміти англійську мову більш варіативно, в тому числі залежно від контексту, особливостей її використання, значення та призначення. Разом із цим, констатовано, що множинність варіантів англійської мови анітрохи не виключає потенціалу визначення принаймні двох найможливіших сценаріїв майбутнього розвитку англійської мови та її різновидів у світовому зрізі. Згідно з першим сценарієм, англійська мова продовжить своє поширення у всьому світі, але неодмінно з суттєвим збільшенням кількості її національних і регіональних варіантів. Згідно з другим сценарієм, англійська мова, а навіть її варіативні опції, можуть піддаватися зростаючій і навіть примусовій стандартизації або ж так званій гібридизації. Також висловлено прогноз, що різна доля може чекати різних груп та носіїв англійської мови і її різновидів у світі, зокрема у прив'язці до сприйняття або несприйняття англійської мови як ідентифікатора ідентичності і мовно-лінгвістичної приналежності.

Ключові слова: мова, англійська мова, англійські мови, міжнародні відносини, концепти.

Постановка проблеми. Унаслідок своєї етимології, історичної та актуальної позиції, а також розмаїття та гнучкості у соціокультурному та лінгвістично-культурному вимірах, англійська мова – навіть якщо її трактувати суто як рідну, не кажучи вже про міжнародну, світову чи глобальну мову – зовсім не може бути сприйнята й оцінена односторонньо, а натомість може або повинна піддаватись класифікації, зокрема враховуючи різне функціональне наповнення і призначення. Річ у тому, що використання англійської мови різними мовцями відбувається дуже по-різному, залежно від середовища, природи і походження носіїв цієї мови, контексту та сфери її використання, призначення та значення тощо. Відповідно, уваги потребує проблематика варіативності англійської мови, передусім у сфері світової політики та міжнародних відносин, що актуалізує доцільність розгляду та систематизації концептів і різновидів англійської мови як міжнародної, світової та глобальної.

Мета статті. Враховуючи все це, стаття націлена на те, щоби виокремити, структурувати та систематизувати базові концепти і різновиди англійської мови як міжнародної, світової і глобальної мови та їхні основні особливості. Завдяки цьому буде можливість розуміти англійську мову більш варіативно, в тому числі залежно від контексту, особливостей її використання, значення та призначення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика різновидів та концептів англійської мови не є новою, а натомість доволі щільно представлена у науці. Адже з цього приводу існує цілий масив наукових праць, авторами яких є такі дослідники, як К. Болтон [1–3], Я. Брутт-Гріфлер [4], Г. Віддовсон [5], Н. Галловей і Х. Роуз [6; 7], Д. Граддол [8], Дж. Дженкінс [9–11], Б. Качру [12–14], А. Кіркпатрік [15], Д. Кристал [16], Р. Кубота [17], Я. Лавренчук [18], Т. МакАртур [19], С. МакКай [20; 21], Р. Марліна [22], А. Матсуда та П. Фрідріх [23], Р. Местрі і Р. Бхатт [24], А. Пеннікук [25], Л. Продрому [26], Б. Сейдлхофер [27; 28], Л. Сміт [29], О. Хоменко [30], Ф. Шаріфіан [31], Е. Шнайдер [32] та чимало інших. Але разом із цим, запропоновані цими й іншими дослідниками концепти англійської мови у сумі є доволі фрагментованими. Відповідно, у статті робиться спроба їх систематизувати для більш якісного розуміння явища розмаїтості англійської мови як міжнародної, світової і глобальної.

Виклад основного матеріалу. Загальний огляд наявних праць з поставленої теми дозволяє констатувати, що в рамках поширення, вивчення та використання англійської мови в умовах глобалізації потрібно виділяти щонайменше дві типові парадигми її розуміння та позиціонування. З одного боку, лінгвістична політика країн, де англійська є рідною чи першою мовою, часто визначається потребою вивчення та поширення стандартизованого варіанту сучасної англійської мови. Незважаючи на це, потрібно відзначити, що вона також виявляє певне поважливе ставлення до різних діалектів, ідіом та рідкісних форм англійської мови, у тому числі регіональних і локальних, розглядаючи їх як важливий вираз національної ідентичності та культурної самобутності окремих країн [33]. З іншого боку, у світовій мовній обстановці відзначається зростання впливу парадигми «світових англійських мов» (World Englishes, WE) або «англійських мов» (Englishes, Es) у множині. Ця парадигма відображає основну тенденцію розвитку англійської мови в світі, що виявляється у її різноманітності, варіабельності та варіативності [18].

Відтак зараз розвиток та поширення англійської мови можна визначити в контексті двох відмінних сценаріїв. У першому випадку мова стандартизується та глобалізується, концентруючись на загальних тенденціях та трендах, котрі є характерними для англійської мови у світі. Натомість у другому випадку вона диверсифікується й урізноманітнюється, взаємодіючи з різними соціокультурними і лінгвістично-культурними особливостями різних варіантів та опцій англійської мови в різних країнах та регіонах, а також у різних сферах соціального життя [11; 12; 33; 34]. Важливо враховувати, що їхня різноманітність постійно зростає. Це означає, що в першому випадку спроби представлення англійської мови традиційно намагаються визначити її як єдину монолітну структуру та явище, а у другому випадку висвітлити її як багатоваріантну структуру і явище у множині, наділене різними характеристиками за участі мов двомовних та багатомовних осіб. В цьому контексті багатоваріантність англійської мови може бути обумовлена різними факторами й аспектами, включаючи комунікаційні, фонетичні, лексикографічні, лексико-граматичні, соціолінгвістичні, соціокультурні, лінгвістично-культурні і навіть політичні аспекти. Ось чому вивчення різноманіття і варіантів англійської мови, зокрема у контексті міжнародної, світової та глобальної, й аналіз їхньої структури має велике значення для розуміння статусу та місця англійської мови у світі.

Початково, концепт «світових англійських мов» виник в кінці 70-х – на початку 80-х років ХХ століття і поступово набув широкого визнання й поширення, охоплюючи різні аспекти соціального життя. Відтак до середини 80-х років ХХ століття термін «світові англійські мови», особливо у контексті «контактних опцій англійської мови», став широко використовуваним [1]. Дослідники висловлювали ідею «нового постімперського порядку», в якому англійська мова існує як «lingua franca» у різних варіантах і формах, а тому у множині [35, с. 53]. Це призвело до інституціоналізації парадигми «світових англійських мов», хоча саме поняття й від самого початку використовували в доволі різних сенсах.

Так, у першому або широкому розумінні термін «світові англійські мови» націлено на всебічний підхід до дослідження англійської мови в глобальному контексті. Цей підхід переважно пов'язаний із ідеями Б. Качру та інших вчених, які власне й найчастіше представляють парадигму «світових англійських мов». Його унікальність полягає в тому, що він виник у рамках філософії, яка аргументує важливість інклюзивності та плюралізму в лінгвістиці англійської мови у світі. Цей підхід охоплює не лише опис національних і регіональних опцій англійської мови, а й багато інших тем, таких як контактна, критична і корпусна лінгвістика, творче письмо, аналіз дискурсу, лексикографія, соціологія мови тощо [3, с. 241]. Це означає, що в такому сенсі використання терміну «світові англійські мови» в основному базується на дослідженні інституційних варіантів англійської мови [13], які відображають форми поширення цієї мови у всьому світі, методи її вивчення й області її функціонування у різних країнах та регіонах [2, с. 192].

Натомість у другому, менш широкому або проміжному контексті термін «світові англійські мови» використовується як узагальнюючий, адже вказує на різноманітність підходів до вивчення й аналізу англійської мови чи різних форм англійських мов у світі. Зазначимо, що під таким підходом деякі вчені розглядають концепт «світових англійських мов» в однині й використовують вирази, такі як «світова англійська мова», «глобальна англійська мова», «міжнародна англійська мова». З іншого боку, інші дослідники використовують ті ж самі терміни, але в множині та взаємозамінно [3, с. 240]. Це пояснюється тим, що в останні роки чи десятиліття в науковому обігу з'явилися нові категорії, такі як «англійська мова як міжнародна допоміжна мова», «глобальна англійська мова/мови», «міжнародна англійська мова/мови», «локальні» чи «локалізовані» різновиди англійської мови, «нові» різновиди англійської мови, «немісцеві» чи «нерідні» різновиди англійської мови, різновиди англійської мови як «другої мови», «світова англійська мова/мови» тощо. Ці категорії чи концепти тепер існують поряд з традиційними поняттями, такими як «англійська мова як рідна мова» (English as a Native Language, ENL), «англійська мова як друга мова» (English as a Second Language, ESL), «англійська мова як іноземна мова» (English as a Foreign Language, EFL), «англійська мова як міжнародна мова» (English as an International Language, EIL) та англійська мова як «lingua franca» (English as a Lingua Franca, ELF) (частково див. табл. 1).

Нарешті, у третьому або вузькому сенсі термін «світові англійські мови» використовується головним чином для опису конкретних нових опцій англійської мови, які виникають у деяких регіонах, таких як Карибський басейн, західно- і східноафриканські суспільства, а також у таких країнах, як Нігерія і Кенія тощо. Таке визначення також застосовується до азійських варіантів англійської мови, зокрема гонконгської, індійської, малайзійської, сингапурської та філіппінської. У цьому контексті феномен «світових англійських мов» обмежується ареальними або територіальними характеристиками національних чи регіональних варіантів англійської мови, з основним акцентом на лінгвістичному описі їх автономних форм [3, с. 241].

Ці три варіанти розуміння концепту «світових англійських мов» поєднуються врахуванням стурбованості з приводу моноцентризму на протигагу плуралізму англійської мови у світі. Відповідно, вони зосереджені на вирішенні питання, чи слід розглядати англійську мову як єдину конструкцію (з усіма її територіально-географічними та соціально-функціональними варіаціями) або як різні мови (з певними автономними або ж напівавтономними формами) чи, інакше кажучи, в однині або множині. Три підходи також спрямовані на вивчення різних аспектів включення англійської мови в локальні та регіональні контексти глобального розвитку. Іншими словами, концепт «світових англійських мов», особливо в контексті ідеї «англійської мови як світової» [12], відображає напругу між розглядом англійської як міжнародної та світової мов, що виражається в різних дискусіях про «світову англійську мову» і «світові англійські мови» [2]. І це цілком логічно та очевидно, оскільки у більшості ситуацій, де англійська мова представлена як «новий» чи «локалізований» варіант, діють дві основні сили взаємодії протилежного характеру. Це, у свою чергу, показує необхідність визначення кількох варіантів англійської мови, що суттєво плуралізує концепт «світових англійських мов» і змушує його використовувати у множині. Тим паче, що спрощене уявлення про англійську мову як міжнародну, як своєрідний «нейтральний код», що дозволяє спілкування через мовні і культурні кордони, змінюється теоретичними розвідками актуальності застосування мови, а також уявленням про мову в різних світових контекстах [36, с. 9]. Причому все це стосується як майбутнього уявлення про англійську мову (як можливо уніфіковану), так і її тлумачення у різноманітності і множині [30].

Виявлена проблематика стала особливо актуальною, навіть якщо на початку вона була доволі розпорошеною, в 70–80-х роках ХХ століття. У цей період в науці та практиці виникла обтяжлива тема дестандартизації англійської мови. Саме це призвело до заміщення або наповнення її різноманітними/новими варіантами та опціями. Це особливо помітно, коли розглядати функціональне, а не територіально-географічне розуміння англійської мови. У такому визначенні англійська мова розглядається як міжнародна або світова мова виключно завдяки своєму ресурсному характеру. Тобто вона гарантує доступ до фінансової, економічної та політичної сфер глобальних відносин та, відповідно, до багатства і добробуту окремих осіб чи груп. Тому, приміром, Е. Шнайдер, намагаючись уникнути чисто територіально-географічних та історичних підходів у зображенні й розумінні різних варіантів англійської мови, запропонував власну динамічну модель постколоніальних опцій і різновидів англійської мови. Ця модель ґрунтується на соціолінгвістичних та соціокультурних концептах, які пов'язані з особистісною діяльністю мовців, носіїв і користувачів англійської мови [32]. Зокрема, дослідник визначив п'ять етапів у розвитку та поширенні англійської мови у всесвітньому розрізі. Засновницька фаза включає в себе появу та тривале функціонування англійської мови на певній території чи в конкретній державі, через що англійська мова, через взаємодію з іншими мовами, стандартизується, доповнюється діалектами або набуває нового стабільного варіанту англійської мови. Екзонормативний стабілізаційний етап визначається поширенням і закріпленням норм англійської мови як лінгвістичної конструкції метрополії, що призводить до її більшої популярності, важливості та вживання, а лінгвістичне середовище поступово переходить у дво- чи багатомовне. На привласнювальній, націоналізаційній або перехідній фазі розвитку відбувається зменшення зв'язку носіїв і користувачів англійської мови зі своєю батьківщиною, а натомість вони стають більш ідентифікованими з новими територіями чи країнами, що веде до соціополітичної та культурної значущості англійської мови. Надалі, під час едонормативного стабілізаційного етапу, відбувається формування та поширення різних опцій і норм локальних та

регіональних варіантів англійської мови й усвідомлення різноманіття та різниці в їхньому використанні. Нарешті, в ході диференційної чи розмежувальної фази різні регіональні і локальні опції англійської мови починають дедалі більше розпадатись на окремі соціальні або соціокультурні та територіально-географічні діалекти, що веде до періоду зміни лінгвістичної конструкції в окремих випадках і загалом [18; 32, с. 29].

Отже, у контексті теорії і практики, зокрема в рамках парадигми «світових англійських мов», про яку йшлося вище, це спостерігалось через важливий факт, згідно з яким у 80–90-х роках ХХ століття та пізніше почав поширюватись спектр термінологічних характеристик англійської мови як міжнародної, світової або глобальної (як переважно єдиної). Це призвело до структурування і класифікації англійської мови в різні категорії, такі як глобальна англійська мова, міжнародна англійська мова, світова англійська мова, світова стандартизована розмовна англійська мова, світові англійські мови, англійська мова як загальноприйнята, англійська мова як мова розвитку, англійська мова як мова спілкування і так далі [30]. Всі ці терміни визначили нові уявлення про англійську мову, заперечивши раніше встановлені й використовувані концепти «королівської англійської мови», нормативної вимови, нормативного американського варіанта англійської мови [17, с. 59].

З цього слідує, що, з одного боку, різноманітні прикметники, які вказують на англійську мову, можуть бути (хоча не завжди є) схожими за значенням щодо їхньої географічної та територіальної прив'язки, особливо як засоби позначення англійської мови як міжнародного, світового і глобального комунікаційного каналу, а також як спільного інструмента комунікації для носіїв інших мов – як своєї рідної посередницької мови або «*lingua franca*» [4; 37]. З іншого боку, ці прикметники не можуть бути взаємозамінними функціонально, оскільки вони вказують на різні теоретичні основи і навіть різне розуміння сутності англійської мови як світової, міжнародної або глобальної. В цілому це означає, що різні прикметники вказують на різні аспекти використання англійської мови залежно від мети та прагматики комунікації, але всі вони стосуються номінування цієї мови в умовах її застосування у міжнародному, світовому або глобальному контексті [27, с. 9].

У зрізі широкого обговорення в академічних роботах парадигму «світових англійських мов» найчастіше розглядають, виділяючи такі опції англійської мови, як: рідна (ENL) – для спілкування носіїв як рідною або першою мовою (як у США, Сполученому Королівстві, Австралії, Новій Зеландії, Канаді і т. д.); друга (ESL) або креольська – щодо тих, для кого англійська мова не є рідною, однак є другою мовою, особливо в офіційному використанні (як в Індії, Сінгапурі, Гані, Ямайці, Ліберії, Філіппінах і т. д.); іноземна (EFL) – для тих, хто вивчає англійську як іноземну мову, в залежності від контексту; міжнародна (EIL) – для комунікації в ситуаціях, коли використання іншої мови є складним або непрактичним у зв'язку з міжнародними відносинами; «*lingua franca*» (ELF) – для спілкування, зважаючи на широке поширення англійської мови у різних соціальних, функціональних та географічно-територіальних контекстах [3; 14; 15; 19; 23; 24; 26; 28; 38; 39]. Кожна з виокремлених опцій має свою специфічну функціональність і соціокультурний контекст, що вимагає детального їхнього розгляду для можливого узагальненого порівняння всіх/різних варіантів англійської мови в рамках парадигми «світових англійських мов». Зокрема, важливо врахувати відсутність єдиного й уніфікованого підходу стосовно концептуалізації, інтерпретації та загального розуміння явищ, пов'язаних із цими категоріями.

Так, характеристика англійської мови як рідної (ENL) є, можливо, найбільш простою, оскільки вона обмежується описом країн та регіонів, де англійська мова володіє статусом і роллю першої чи рідної серед всього або абсолютної більшості населення. Приклади країн включають Сполучене Королівство (із британським варіантом англійської мови),

США (з американською англійською мовою), Нову Зеландію (з новозеландською англійською мовою), Австралію (з австралійською опцією англійської мови) та інші. Не менш важливою є присутність англійської мови як першої/рідної та одночасно офіційної, адміністративної або ж державної мови в інших країнах і територіях світу, таких як Багамські острови, Американські Віргінські острови, Антигуа та Барбуда, Барбадос, Беліз, Бермудські острови, Британські Віргінські острови, Гайана, Гібралтар, Гренада, Ірландія, Кайманові острови, Канада, Монтсеррат, Сент-Вінсент і Гренадини, Сент-Кітс і Невіс, Суринам, Тринідад і Тобаго, Ямайка тощо. Цікаво, що розповсюдження англійської мови як рідної в більшості названих країн та територій пов'язане із колоніальною експансією спочатку Англії, а потім Великобританії і США. Цей процес включав великі масштаби міграції населення з метрополій і, в деяких випадках, додаткове переміщення мас підданого населення/рабів, які, втративши власні мови, врешті перейшли на мову домінуючого населення/рабовласників, тобто англійську.

Також відносно нескладно визначити структуру і суть англійської мови як другої, креольської або піджинізованої (ESL). Це стосується використання англійської мови у країнах чи на територіях, де ця мова, номінально або фактично, є однією з офіційних, державних чи адміністративних, навіть при застосуванні інших рідних мов. Історично це стосується країн, таких як Ірландія, ПАР і Канада, де англійська мова була насаджена на існуючий етнонаціональний та лінгвістичний ґрунт або була поєднана з іншими мовами, але вони розглядаються як члени попередньої групи або як країни на межі між попередньою та аналізованою групами. З іншого боку, прикладами країн, де англійська мова використовується як друга, є Аруба, Американське Самоа, Бангладеш, Ботсвана, Бруней, Вануату, Гана, Гонконг, Гуам, Домініка, Замбія, Зімбабве, Камерун, Лесото, Ліберія, Маврикій, Малайзія, Мальта, Маршаллові острови, Мікронезія, Науру, Непал, Нігерія, ПАР, Північні Маріанські острови, Пакистан, Палау, Папуа-Нова Гвінея, Пуерто-Рико, Самоа, Сейшельські острови, Сінгапур, Соломонові острови, Сьєрра-Леоне, Уганда, Філіппіни. Ці країни традиційно пов'язані з історією колонізації та формуванням Британської імперії, котра призвела до поширення англійської мови у світі. Винятком є Філіппіни, де поширення і статус англійської мови як другої чи офіційної виникли під впливом США, коли ті довгий час були метрополією Філіппін.

Зрештою, аналогічно до вищевказаного, концептуалізація і структурування англійської мови як іноземної чи додаткової (EFL) виявляється теж досить простою та інтуїтивно зрозумілою. В цьому випадку йдеться про інтерпретацію англійської мови як інструменту та засобу у сфері міжнародних дипломатичних, політичних та економічних контактів, культурних та інших цивілізаційних зв'язків, а також освіти у всіх інших країнах, включених у вже згадані групи. Це особливо важливо, оскільки англійська мова стає все більш популярною у сфері навчання у країнах і на територіях, де вона не є рідною чи офіційною. Таке розуміння англійської мови як найпоширенішої іноземної мови робить її ключовим інструментом міжнародного спілкування та своєрідною "lingua franca", навіть за умови різниці у прикладних лінгвістичних аспектах та підходах щодо викладання цієї мови як іноземної, що ускладнює практику її вивчення й освоєння іноземцями у світі.

На протигагу, суперечливе і навіть протилежне визначення англійської мови як засобу міжнародного спілкування, також відзначаючи її як міжнародну мову, міжнародну англійську мову, міжнародну допоміжну мову, глобальну мову та «lingua franca» тощо, виявляється значно ускладненим через багатогранність та функціональну різноманітність перелічених й інших аналогічних категорій (детально див. табл. 1). У цьому контексті, наприклад, визначення характеристик і сутності англійської мови як міжнародної мови (EIL) різняться від підходів різних вчених, зокрема в залежності від їхньої належності до конкретної

лінгвістичної чи соціо-лінгвістичної школи. Адже дехто визначає англійську мову як міжнародну мову як «парадигму», «концепт» чи «підхід» [20; 31], дехто – як «функції чи використання англійської мови у міжнародних контекстах» [23], а ще дехто – як конкретний варіант англійської мови [5; 40].

На основі цього деякі вчені називають англійську мову (як міжнародну мову) своєрідною лінгвістичною і епістемологічною «лінзою» для дослідників, науковців, педагогів і практиків [22, с. 23]. Вони використовують цю «лінзу», щоб критично оцінити концептуалізацію англійської мови, а також як аналітичні інструменти та підходи в інших соціолінгвістичних дослідженнях. Ситуація стає ще складнішою через різноманіття визначень та розуміння англійської мови як міжнародної, які різняться від одного вченого до іншого. Це часто виникає через застосування дуже різних критеріїв, категорій, атрибутів і визначень англійської мови як функціональної на міжнародному рівні, відокремленої від асоціації зі Сполученим Королівством, США і традиційних норм вимови. У такому контексті розуміння англійської мови як міжнародної передбачає специфічне позионування всіх форм англійської мови та її історії на «неієрархічній площині» [41], яка ґрунтується переважно на функціональних, демографічних і соціолінгвістичних, а не географічних принципах. Це призводить до погляду на англійську мову як на дискретну лінгвістичну систему зі зростаючою варіативністю, включаючи категоріальну [42].

З огляду на це, деякі дослідники ще в 70-х роках ХХ століття намагались додати англійській мові статус міжнародної, світової і глобальної, використовуючи для цього епітет «міжнародна допоміжна мова» (EIAL). Науковці пропонували цей термін як повний заміник для позначення англійської мови як другої чи іноземної мови, що, на їхню думку, мало би більш точно відображати реальне використання англійської мови у світі [29, с. 38]. Відзначаючи міжнародну мову як лінгвістичну структуру, яку використовують люди різних національностей для спілкування, ці вчені визначили допоміжну мову як лінгвістичну структуру, до якої люди типово звертаються, маючи свою рідну або першу мову (як, наприклад, у Філіппінах). Ця концептуалізація призвела до розуміння, що англійську мову більше не потрібно розглядати як «привласнювальну», «авторитетну» або «контрольну», особливо з боку її носіїв та користувачів як рідної і першої мови [4, с. 6].

Таблиця 1

Основні концепти та різновиди англійської мови як засобу міжнародного спілкування
[1; 7, с. 13; 13; 16; 20, с. 132; 21; 25, с. 18; 27, с. 8; 28; 29; 31, с. 19; 43, с. 240; 44]

Термін або категорія	Офіційна і найчастіша абревіатура	Зміст терміна або категорії	Найвідоміші представники в рамках парадигми/концепту
Англійська мова як рідна мова (English as a Native Language)	ENL	Категорія для позначення англійської мови як мови для спілкування носіїв як рідною або першою мовою	А. Гупта Т. МакАртур Р. Томпсон
Англійська мова як друга мова (English as a Second Language)	ESL	Позначення англійської мови стосовно тих, для кого вона не є рідною, але є другою мовою, особливо в офіційному використанні	Л. Гундерсон Б. Качру Т. МакАртур
Англійська мова як іноземна мова (English as a Foreign Language)	EFL	Термін для позначення англійської мови у контексті тих її носіїв чи користувачів, хто вивчає її як іноземну мову, в залежності від контексту і призначення	Б. Качру Д. Кристал С. МакКай

Продовження таблиці 1

«Англійські мови» (Englishes)	Es	Категорія для позначення різноможливих форм і виявів застосування англійської мови у різних функціональних, соціокультурних та територіально-географічних сферах і кластерах	Б. Стренг Б. Качру П. Стівенс
«Світові англійські мови» (World Englishes)	WE	Термін, що символізує варіативність форм і функцій англійської мови, розмаїття соціолінгвістичних контекстів, сфер застосування і різновидів англійської мови, її креативну природу та диверсифікацію типів акультурації, якій вона піддається в усіх країнах і регіонах світу	Б. Качру К. Болтон
«Глобальні англійські мови» (Global Englishes)	GE	1. «Парасолькова» категорія для позначення концептів і парадигм «світових англійських мов», англійської мови як «lingua franca» та англійської мови як міжнародної мови; 2. Парадигма, яка об'єднує два полярні концепти – критичні теорії глобалізації і парадигму «світових англійських мов»	Н. Галловей Х. Роуз А. Пеннікук
Англійська мова як міжнародна мова (English as an International Language)	EIL	1. Застосовується між носіями англійської мови й будь-яких інших рідних мов або лише між носіями будь-яких неанглійських мов при спілкуванні всередині країни чи регіону і при міжнародній комунікації; 2. Використовується при міжнародній чи міжкультурній комунікації, зокрема як факт заперечення єдиного варіанту англійської мови; 3. Застосовується як локалізована чи націоналізована і глобалізована англійська мова	Х. Роуз В. Бохорст-Генг Б. Сейдлхофер Ф. Шаріфіан Н. Галловей С. МакКай
Міжнародна англійська мова (International English)	IE	1. Використовується як основна (перша) або офіційна додаткова мова; 2. Застосовується як мова крос-культурної комунікації як носіїв англійської мови як рідної чи першої, так і англо-національних білінгвів, тобто як синонім англійської мови як міжнародної мови	Б. Сейдлхофер С. МакКай
Англійська мова як міжнародна допоміжна мова (English as an International Auxiliary Language)	EIAL	Не належить носіям і представникам англійської мови як рідної та не орієнтується на культури англосмовних країн. Застосовується як засіб комунікації представниками різних національностей і соціальних груп, незважаючи на наявність іншої рідної чи першої мови	Л. Сміт

Продовження таблиці 1

Англійська мова як глобальна мова (English as a Global language)	EGL	1. Варіант позначення статусу англійської мови у світі; 2. Парадигма, яка охоплює широке коло питань, які співзвучні культурному, соціальному, економічному, суспільно-політичному розвитку глобального суспільства	Д. Кристал
Англійська мова як «lingua franca» (English as a Lingua Franca)	ELF	1. Контактна або посередницька мова спілкування людей, які не мають ні спільної рідної мови, ні спільної національної або регіональної культури і для яких англійська мова є опцією іноземної мови комунікації; 2. Засіб комунікації, який належить всім, хто надав англійській мові універсальний характер у процесі міжнародного спілкування, адже передбачає рівні комунікативні права для всіх носіїв і користувачів	А. Ферг Б. Сейдлхофер

Натомість сьогодні вчені все частіше і частіше вдаються до спрощених та більш універсальних термінів задля опису англійської мови, визначаючи її як «міжнародну» (IE), зокрема у рамках концептів «англійської мови як міжнародної мови» (EIL). За словами одних науковців, «англійська мова як міжнародна мова» підкреслює можливість міжнародного застосування англійської мови та уникає помилкової ідеї про існування її єдиного чітко визначеного статусу у всіх різних функціональних та соціокультурних сферах і контекстах [27, с. 8]. Таке розуміння «міжнародності» англійської мови наперед виключає розгляд англійської мови на рівні рідної або першої в країнах і на територіях, де вона є рідною або першою, або в яких вона використовується як офіційна або адміністративна мова. Деякі інші ж науковці натомість стверджують, що «міжнародність» англійської мови визначається її використанням як рідної або першої мови, а також як другої мови для двомовних або багатомовних користувачів, зокрема для міжкультурної комунікації [20, с. 132].

У світлі цього варто відзначити, що англійська мова як міжнародна повинна розглядатись як така, що функціонує на двох рівнях чи двонаправлено. По-перше, як локальний мовний інструмент, використовуваний між представниками різних культур і мов всередині однієї країни чи регіону. По-друге, як глобальний мовний засіб, застосовуваний у комунікації між представниками різних країн та регіонів. Таким чином, англійська мова визнається міжнародною як через її користувачів та носіїв у різних культурних і лінгвістичних контекстах, так і через різні варіанти її використання, такі як «нові» варіанти англійської мови, «світові англійські мови», місцеві та регіональні форми англійської мови. Така концептуалізація англійської мови, з одного боку, орієнтована на спільноту мовців, а, з іншого боку, обмежена характеристикою як міжнародного або міжетнічного комунікаційного інструменту в конкретному просторі і часі [27, с. 9]. Як наслідок, концепт «англійської мови як міжнародної мови» (EIL) відкидає ідею обрання будь-якої окремої форми англійської мови як «lingua franca» міжнародного спілкування [31, с. 19]. З іншого боку, це підтверджує, що англійська мова, зі своїми численними варіантами, типово є мовою міжнародною, а отже мовою міжкультурного спілкування. Тому концепт «англійської мови як міжнародної мови» стає «парасольковим» та комплексним, так само як і концепт «світових англійських мов», про який йшлося вище.

Річ у тому, що цей концепт розглядає використання англійської мови між будь-якими двома носіями як другої, незалежно від їхньої культури, а також між носіями як другої та першої чи рідної мови [21, с. 17]. Це ще раз підтверджує плюралістичний характер англійської мови, який охоплює всі її різновиди на національному, регіональному, соціальному та культурному рівнях, розглядаючи їх як цілком рівноправні. Зокрема, це відображає міжнародний характер функцій та застосування англійської мови в різних сферах, залучаючи носіїв з різним лінгвістично-культурним і соціокультурним досвідом (див. табл. 1).

Ураховуючи це, очевидно, що концепт «англійської мови як міжнародної мови» (EIL), зокрема в своїй всеосяжності, може взаємозамінюватися із іншими лінгвістичними підходами, зокрема з розумінням англійської мови як глобальної, світової та «lingua franca». Одним з часто вживаних термінів є концепт «англійська мова як глобальна мова» (EGL), який набув своєї популярності з 1997 року, після публікації книги Д. Кристала на цю тему [16]. Вчений розробив і висунув науковий підхід, відповідно до якого «глобальність» визначає статус англійської мови у світі, зокрема враховуючи різні аспекти розвитку глобального суспільства, в тім числі такі, як культурні, соціальні, політичні, економічні. Це, в свою чергу, послужило підґрунтям для визначення цього терміна в функціональному контексті, зокрема як концепта «глобальних англійських мов» (GE) [6; 10]. Це отримало додатковий контекст у 2015 році, коли М. Галлоуей та Х. Роуз висунули, можливо, чи не першу спробу інтерпретації «глобальних англійських мов» як концепту, який об'єднує парадигму «світових англійських мов» (в одному із розумінь, які були обговорені раніше), концепт «англійської мови як міжнародної» та ідею англійської мови як «lingua franca» [7, с. 13]. Аналогічно, але ще до цього – у 2007 році, – А. Пеннікук аргументував, що поняття «глобальних англійських мов» об'єднує в собі, хоч і в певному протиставленні, як критичну/моноцентричну теорію глобалізації (із її негативними наслідками), так і парадигму «світових англійських мов» (із її більш позитивними наслідками), де англійська мова розглядається як плюралістична та різноманітна реальність і сутність [25, с. 18] (див. табл. 1).

Розглядаючи різноманітні підходи і парадигми до розуміння різновидів та концептів англійської мови в якості міжнародної, світової та глобальної, а також параметрів та прикладів її структурування, можна відзначити, що в сучасній науці продовжує існувати суттєве розходження та невідповідність з-поміж концептами «світових англійських мов» (WE) (який був запропонований та підтримується в основному Б. Качру та його послідовниками), «англійської мови як міжнародної мови» (EIL) (який запропонували такі науковці, як С. МакКай, В. Бохорст-Генг, Б. Сейдлхофер, Ф. Шаріфіан, Н. Галлоуей та Г. Роуз) та «англійської мови як глобальної мови» (EGL) (за авторством Д. Кристала) тощо. Важливо відзначити, що це розходження найчастіше проявляється в більшій включеності не в першому, а в другому і третьому концептах, які в значно ширшому контексті передбачають, що англійська мова вже вбудувалась та продовжує взаємодіяти з іншими мовами [30].

У свою чергу, три визначені вище та деякі інші концепти (див. табл. 1) все частіше мають потенціал для синтезу в контексті парадигми так званої «glocal English», що представляє собою англійську мову або групу англійських мов, які налаштовані як глобально, так і локально. В цьому контексті дуже важливим є зауваження дослідників, які визначають “glocal English” як відповідь на глобалізацію і мову, що має міжнародний статус, але водночас відображає місцеву (національну чи регіональну) ідентичність. Отже, саме через глокалізацію і постійне розмаїття мовної палітри англійська мова не лише залишається живою, але, щоб пристосуватися, вона проникає в сферу світової політики та економіки у «спрощеній міжнародно визнаній формі». Все це засвідчує про те, що різноманітність англійської мови сьогодні виявляється в основному через неперервне з'явлення і функціонування «нових англійських мов», які зазвичай представляють собою різновиди, ідіоми, модуси

чи діалекти англійської мови [18; 33; 45, с. 29], але водночас передають національну чи регіональну ідентичність. Це також означає, що англійська мова розвивається й еволюціонує через суттєві зміни у способі спілкування її носіїв [30].

Висновки. На підставі розгляду проблематики виокремлення, структурування та систематизації базових концептів і різновидів англійської мови як міжнародної, світової і глобальної мови підтверджено можливість розуміти англійську мову більш варіативно, втім числі залежно від контексту, особливостей її використання, значення та призначення. Разом із цим, констатовано, що множинність варіантів англійської мови анітрохи не виключає потенціалу визначення принаймні двох найможливіших сценаріїв майбутнього розвитку англійської мови та її різновидів у світовому зрізі. Згідно з першим сценарієм, англійська мова продовжить своє поширення у всьому світі, але неодмінно з суттєвим збільшенням кількості її національних і регіональних варіантів. Це може зумовити фрагментацію і дальшу дестандартизацію англійської мови під впливом взаємодії з мовами інших країн, де англійська мова поширюється й іноді може впливати на розвиток мовного середовища. Згідно з другим сценарієм, англійська мова, а навіть її варіативні опції, можуть піддаватися зростаючій і навіть примусовій стандартизації або ж так званій гібридизації. У цьому випадку певний стандарт чи гібрид англійської мови для міжнародного спілкування може постати як один з найпоширеніших варіантів англійської мови у світі, зокрема як британський чи американський (або ж як результат синтезу і поєднання їхніх та, можливо, інших характеристик).

Також висловлено прогноз, що цікава доля може чекати різних груп та носіїв англійської мови і її різних типів у світі. Наприклад, ті, для кого англійська мова є рідною або першою, можуть стикнутися із соціокультурною та соціолінгвістичною двомовністю. У цьому випадку рідний варіант англійської мови може визначати місцеве і національне походження чи ідентифікацію цих носіїв мови, тоді як варіант англійської мови як засобу міжнародного спілкування використовуватиметься для обміну думками з представниками інших країн та національностей. І це у той час, коли користувачі англійської мови, для яких вона є другою чи іноземною, вочевидь опиняться в простішій ситуації, адже вони не стикаються із проблемою сприйняття англійської мови як ідентифікатора ідентичності і мовно-лінгвістичної приналежності. Для них англійська мова є лише інструментом комунікації, а їхні рідні мови вільно застосовуються для вираження особистої ідентичності.

Список використаної літератури

1. Bolton K. Where WE stands: Approaches, issues, and debate in world Englishes. *World Englishes. Symposium on World Englishes Today (Part II)*. Wiley-Blackwell, 2005. Vol. 24. No. 1. P. 69–83.
2. Bolton K. World Englishes. Bolton K., Kachru B. *World Englishes: Critical concepts in linguistics. Vol. 1*. NY: Routledge, 2006. P. 186–216.
3. Bolton K. World Englishes Today. *The handbook of world Englishes* / ed. B. Kachru, Y. Kachru, C. Nelson. Wiley-Blackwell, 2006. 832 p.
4. Brutt-Griffler J. *World English: A Study of Its Development*. Clevedon: Multilingual Matters, 2002. 215 p.
5. Widdowson H. EIL, ESL, EFL: Global issues and local interests. *World Englishes*. 1997. Vol. 16. No. 1. P. 135–146.
6. Galloway N. *Global Englishes and change in English language teaching, attitudes and impact*. Routledge, 2017. 132 p.
7. Galloway N., Rose H. *Introducing Global Englishes*. Routledge, 2015. 292 p.
8. Graddol D. *English Next: Why Global English may Mean the End of «English as a Foreign Language»*. London: British Council, 2006. 132 p.

9. Jenkins J. English as a Lingua Franca: Interpretations and attitudes. *World Englishes*. 2009. Vol. 28. No. 2. P. 200–207.
10. Jenkins J. *Global Englishes: A Resource Book for Students*. Routledge, 2014. 280 p.
11. Jenkins J. Which pronunciation norms are models for English as an International Language?. *ELT Journal*. 1998. Vol. 52. No. 2. P. 119–126.
12. Kachru B. Standards, codification and sociolinguistic realism. The English language in the outer circle. Kachru B., Quirk R., Widdowson H. *English in the World: Teaching and Learning the Language and Literatures*. Cambridge, 1985. P. 11–30.
13. Kachru B. *The Alchemy of English: The Spread, Functions and Models of Non-Native Englishes*. Oxford: Pergamon Press, 1986. 200 p.
14. Kachru B. World Englishes: approaches, issues and resources. *Language Teaching*. 1992. No. 25. Cambridge: CUP. P. 1–14.
15. Kirkpatrick A. English as an Asian lingua franca and the multilingual model of ELT. *Language Teaching*, 2011. Vol. 44. No. 2. P. 212–224.
16. Crystal D. *English as a Global Language*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997. 228 p.
17. Kubota R. The politics of EIL: Toward border-crossing communication in and beyond English / Matsuda A. *Principles and practices of teaching English as an international language*. Bristol: Multilingual Matters, 2012. P. 55–69.
18. Лавренчук Я. Варіантність і варіативність сучасної англійської мови. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2016. Вип. 14. С. 130–141.
19. McArthur T. *The English languages*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998. 247 p.
20. McKay S. *Teaching English as an international language*. Oxford: Oxford University Press, 2002. 160 p.
21. McKay S., Bokhorst-Heng W. *International English in Its Sociolinguistic Contexts, Towards a Socially Sensitive EIL Pedagogy*. Routledge, 2008. 210 p.
22. Marlina R. *Teaching English as an International Language, Implementing, Reviewing, and Re-Envisioning World Englishes in Language Education*. Routledge, 2017. 286 p.
23. Matsuda A., Friedrich P. When five words are not enough: A conceptual and terminological discussion of English as a lingua franca. *International Multilingual Research Journal*. 2010. Vol. 4. P. 20–30.
24. Mesthrie R., Bhatt R. *World Englishes*. Routledge, 2019. 246 p.
25. Pennycook A. *Global Englishes and Transcultural Flows*. Oxford: Routledge, 2007. 189 p.
26. Prodromou L. Is ELF a variety of English?. *English Today*. 2007. Vol. 23. No. 2. P. 47–53.
27. Seidlhofer B. *A Concept of International English and Related Issues: From «Real English» to «Realistic English»?* Strasbourg: Council of Europe, 2003. 28 p.
28. Seidlhofer B. English as a lingua franca. *ELF Journal*. 2005. Vol. 59. No. 4. P. 339–341.
29. Smith L. English as an International Auxiliary Language. *RELC Journal*. 1976. Vol. 72. No. 2. P. 38–42.
30. Хоменко О. Роль англійської мови в умовах глобалізації. *Вища школа. Гуманізація навчального процесу: збірник наукових праць*. 2013. Вип. LXI. С. 203–217.
31. Sharifian F. *English as an International Language: Perspectives and Pedagogical Issues*. Multilingual Matters, 2009. 240 p.
32. Schneider E. The dynamics of New Englishes: From identity construction to dialect birth. *Language*. 2003. Vol. 79. No. 2. P. 233–281.
33. Quirk R. The English language in a global context. Quirk R., Widdowson H. *English in the World: Teaching and Learning the Language and Literatures*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985. P. 1–6.
34. Parakrama A. *De-hegemonizing language standards: Learning from (Post)Colonial Englishes about «English»*. Basingstoke: Macmillan, 1995. 216 p.

35. Ives P. The empire writes back. *Time*. 1993. Vol. 8. No. 6. P. 53.
36. Seargeant P., Erling E. English as a language for international development: Policy assumptions and practical challenges. *Dreams and Realities: Developing Countries and the English Language* /ed. by Hywel Coleman. 2011. Vol. 12. P. 1–23.
37. Ahulu S. General English: A Consideration of the Nature of English as an International Medium. *English Today*. 1997. Vol. 13 (1). No. 49. P. 17–23.
38. Kachru Y., Smith L. *Cultures, Contexts and World Englishes*. Oxon: Taylor & Francis e-Library, 2008. 254 p.
39. Trudgill P., Hannah J. *International English: A Guide to the Varieties of Standard English*: 5th ed. London: Arnold, 2008. 160 p.
40. Tomlinson B. A multidimensional approach to teaching English for the world. Rubdy R., Saraceni M. *English in the world: Global rules, global roles*. London: Continuum, 2003. P. 130–150.
41. Modiano M. Monoculturalization and language dissemination. *Journal of Language, Identity, and Education*. 2004. Vol. 3. No. 3. P. 215–227.
42. Pennycook A. *Language as a local practice*. Oxford: Routledge, 2010. 168 p.
43. Firth A. The discursive accomplishment of normality. On «lingua franca» English and conversation analysis. *Journal of Pragmatics*. 1996. Vol. 26. P. 237–259.
44. Strevens P. World English and the world's Englishes: Or, whose language is it, anyway?. *Journal of the Royal Society of Arts*. 1982. Vol. CXX. No. 5311. P. 418–431.
45. Schneider E. *English Around the World*. Cambridge University Press, 2011. 280 p.

CONCEPTS AND VARIETIES OF ENGLISH AS AN INTERNATIONAL, WORLD AND GLOBAL LANGUAGE AND THEIR FEATURES

Tamara Kozak

*Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of International Relations, Department of Foreign Languages
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-0078-5560>*

The article demonstrates that due to its etymology, historical context and current position, English (in its sociocultural and linguistic-cultural dimensions) cannot be perceived and evaluated unilaterally and in the singular. Instead, it should undergo classification, taking into account its diverse functional content and purposes. In light of this, the aim of the research is to identify, structure and systematize the fundamental concepts and varieties of English as an international, global and world language, along with their key features. Among these concepts, attention is given to English as a native, second, foreign, international, international auxiliary, global language and “lingua franca”. Special emphasis is also placed on paradigms such as “Englishes”, “World Englishes” and “Global Englishes”.

As a result of examining the issue of identifying, structuring and systematizing the basic concepts and varieties of English as an international, global and world language, the possibility of understanding English in a more variable manner has been confirmed. This understanding takes into account the context, peculiarities of its usage, meaning and purpose. It is also acknowledged that the plurality of English language variants does not preclude the potential definition of at least two possible scenarios for the future development of English and its varieties on a global scale. According to the first scenario, English will continue its spread worldwide, but inevitably with a significant increase in the number of its national and regional variants. According to the second scenario, English, and even its variant options, may undergo increasing standardization or what is known as hybridization. A forecast is also made that different groups and speakers of English and its varieties in the world may experience different destinies, particularly in relation to the acceptance or rejection of English as a marker of identity and linguistic belonging.

Key words: language, English, Englishes, international relations, concepts.

УДК 327.82:316.77(477)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.50.22>

ЦИФРОВА ДИПЛОМАТІЯ В СУЧАСНИХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

Валентина Кубко

*Національний університет «Одеська політехніка»,
кафедра міжнародних відносин та права
проспект Шевченка, 1, 65044, м. Одеса, Україна
<https://orcid.org/0000-0003-0433-2013>*

Проаналізовано роль цифрової дипломатії та її актуальність завдяки взаємодії таких факторів, як: збільшення інформаційних потоків; включення стратегічної комунікації в глобальний контекст мережевої взаємодії; використання нових каналів, інструментів комунікації та її інтенсивності; застосування у практиці дипломатії нових видів впливу на громадськість і громадську думку.

Зазначено, що актуалізація цифрової дипломатії у зовнішній політиці країн усього світу відбулася через пандемію коронавірусної інфекції (COVID-19), яка вивела використання інформаційних технологій на новий рівень. Нинішня інтенсивність застосування інструментів цифрової дипломатії спричинена повномасштабним вторгненням росії в Україну та спалахом локальних конфліктів у різних країнах світу.

Розглянуто поняття, характерні риси, розвиток та базове призначення цифрової дипломатії – використанням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій для реалізації дипломатичних завдань і досягнення цілей зовнішньої політики.

Акцентовано увагу на тому, що найбільше потенціал цифрової дипломатії розкрився з появою соціальної мережі Twitter, звідси й поширена назва твітер-дипломатія.

Розглянуто інституалізацію цифрової дипломатії як складової публічної дипломатії завдяки затвердженій Стратегії публічної дипломатії Міністерства закордонних справ України, за якою цифрова дипломатія – це напрям публічної дипломатії, що передбачає використання цифрових технологій і платформ, а також взаємодію з ними для захисту національних інтересів країни.

Звернено увагу на використання цифрової дипломатії у зовнішній політиці України для брендингу й промоції країни, у тому числі завдяки й соціальним мережам.

Зроблено висновки, що використання усіх можливостей соціальних мереж, цифрових платформ, інтернету дозволяє швидко налагодити безпосередню комунікацію з громадянами різних країн для формування у них позитивного сприйняття України.

Загалом, потенціал цифрової дипломатії досить потужний, і українська дипломатія в сучасних умовах не тільки не відстає від передових тенденцій у веденні зовнішньополітичної діяльності, а досить часто їх продукує.

Ключові слова: цифрова дипломатія, публічна дипломатія, «м'яка сила», е-дипломатія, твітер-дипломатія, дипломатія 2.0, мережева дипломатія.

У XXI столітті з розвитком інформаційних технологій, інтернет-медіа, соціальних мереж (поява LinkedIn, Facebook, YouTube тощо), затребуваною стала їх імплементація у сферу дипломатичних відносин. Трансформація класичної дипломатії, стратегій зовнішньополітичної комунікації міжнародних акторів дає змогу більш ефективно просувати та забезпечувати національні інтереси на міжнародній арені і досягати основних цілей у зовнішній політиці держав.

Використання новітніх технологій у обміні інформацією, вдосконалення міждержавної комунікації, просування зовнішньополітичних інтересів – це і є головною метою публічної дипломатії у її цифровому вимірі.

В умовах світової пандемії Covid-19, нинішньої повномасштабної війни проти України та появою локальних конфліктів у різних країнах світу значно посилилась актуальність використання цифрової дипломатії на міжнародній арені.

Необхідність її аналізу пов'язана з інтенсивністю інформаційних потоків, глобалізацією дипломатичної комунікації, використанням нових каналів та інструментів комунікації у міжнародній сфері, а також застосуванням нових видів впливу на широку аудиторію.

Серед іноземних дослідників суто цифровою дипломатією займаються Ф. Хансон, Г. Гербнер, Дж. Грюніг, Л. Пай та ін. В Україні до проблем цифрової дипломатії безпосередньо чи опосередковано звертаються такі дослідники, як Я. Турчин, Н. Грущинська, Д. Гайдай, Б. Гуменюк, Л. Літра, Ю. Кононенко, Ю. Фальке, О. Сагайдак та ін.

Саме явище цифрової дипломатії з'явилося у 80-х роках ХХ століття, коли вчений Аллен Хансен оприлюднив дослідження діяльності Інформаційного агентства США – ЮСІА (*USIA, United States Information Agency*) та відкрив науковий дискурс про публічну дипломатію в комп'ютеризованому світі. А вже у 1994 році відбувся перший офіційний обмін електронними листами між головами держав: ними стали президент США Білл Клінтон і прем'єр-міністр Швеції Карл Більдт (за матеріалами Аналітичного центру ADASTRA: <https://adastra.org.ua/>).

Дослідники цифрової дипломатії вважають, що використання цифрової дипломатії розпочалося у 1996 р. та пов'язане із діяльністю згаданого вище інформаційного агентства США, яке створило перший інтернет-журнал Washington Files. Початковим вкладом у розвиток цифрової дипломатії було розміщення матеріалів на офіційних сайтах дипломатичних представництв Сполучених Штатів, а згодом ці матеріали почали об'єднувати в Електронні журнали Уряду США [1, с.109].

Звісно, найбільше потенціал нової публічної дипломатії розкрився з появою соціальної мережі *Twitter* у 2006 році (з 2023 року мережа *X*). Державний департамент США виокремив *Twitter diplomacy* як форму традиційної дипломатії, що розширює свої можливості завдяки використанню інформаційних технологій для вирішення зовнішньополітичних завдань.

Цифрова дипломатія є одним з підвидів публічної дипломатії – зусиль країни з м'якого впливу на світову спільноту через комплекс культурних, спортивних, наукових та інших заходів. До неї також застосовуються такі синонімічні назви, як е-дипломатія (*digital diplomacy*), кібердипломатія, мережева дипломатія (*Internet Diplomacy*), нова публічна дипломатія, дипломатія 2.0 (*public diplomacy WEB 2.0.*), твітер-дипломатія (*Twitter diplomacy, twimplomatia* чи *geimteg-diplomatia*). Усі дефініції так чи інакше пов'язані з базовим призначенням цифрової дипломатії – використанням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій для реалізації дипломатичних завдань і досягнення цілей зовнішньої політики.

Уперше термін «нова публічна дипломатія» або «публічна дипломатія 2.0» вжив у промові «Громадська дипломатія 2.0: новий підхід до глобальної взаємодії» заступник держсекретаря США Джеймс Гласман у 2008 році, позначивши новий підхід у межах публічної дипломатії, який передбачає використання соціальних мереж, блогів, ігрових мобільних додатків у реалізації зовнішньополітичних завдань США (перш за все у боротьбі з тероризмом) [2].

Професор Н. Калл у праці «Довгий шлях до публічної дипломатії 2.0: Інтернет у публічній дипломатії США» [3] запропонував розділити всю зовнішньополітичну діяльність США в інтернеті (*digital diplomacy*) на «публічну дипломатію 1.0» та «публічну дипломатію 2.0», виходячи з технологій Web 1.0 чи Web 2.0, що використовуються при її реалізації.

Також вчений акцентував увагу тому, що нова технологія має хаотичний аспект, але вона також пропонує багато можливостей для нового типу політики та нового виду дипломатії: поява Web 2.0 кардинально змінила середовище функціонування публічної дипломатії.

На думку Н. Калла, «публічна дипломатія 2.0» має досить характерні риси: завдяки інформаційно-комунікаційним технологіям полегшує встановлення взаємозв'язків у соціальних мережах та Інтернет-спільнотах; залежить від створюваного користувачами контенту (від коментарів у соціальних мережах і блогах до відеороликів, що викладаються, і mashup-додатків); дає змогу людям у всьому світі отримувати все більше інформації через горизонтальні однорангові мережі, а не завдяки вертикальному процесу, за допомогою якого інформація надходила з традиційних джерел ЗМІ [3].

Як слушно зауважують Т.М. Краснопольська та І. М. Милосердна, наразі цільові аудиторії вже не є пасивними споживачами інформації: зростання громадянської самосвідомості та соціальної активності змінюють принципи багатосторонньої дипломатії. Державні діячі, дипломати, представники влади безпосередньо спілкуються не лише зі своїм народом, а й з громадянами інших країн через Twitter, Facebook, YouTube, а також за допомогою регіональних сервісів (наприклад, як мережа Sina Weibo у Китаї) [4, с. 15].

Австралійський фахівець із зовнішньої політики, дипломат Аллан Гінгелл стверджував, що нова дипломатія буде більш складна за формою і з більшим, ніж зазвичай, простором для успіхів і невдач. У XXI столітті новий вимір публічної дипломатії необхідний для комунікації з громадськістю, яка дедалі більше формує поведінку держави. Тому, коли Аллан Гінгел очолював групу Blue Ribbon у 2009 році, яка підготувала ключовий звіт «*Дипломатичний дефіцит Австралії*», він закликав «інвестувати в інституції та інструменти австралійської зовнішньої політики – наші закордонні пости, наших навчених дипломатів, наш потенціал м'якої сили (*підкреслення наше – В.К.*) для впливу та заохочення – з тим самим розрахунком, з яким ми інвестуємо в наші оборонні можливості» [5].

Поняття «м'яка сила» (*“soft power”*) увів до вжитку американський політолог Дж. Най ще наприкінці 1980-х років. М'яка сила полягає в здатності залучати та переконувати. Тоді як жорстка сила – здатність примусу – виростає з військової чи економічної могутності країни, м'яка сила виникає з привабливості культури, політичних ідеалів і політики країни [6].

Українська дослідниця О. Опанасюк зазначає, що нині «під новою публічною дипломатією розуміють вже не односторонні дії держави із власного позиціонування, а діалог сторін, що базується на гуманітарному та інформаційному співробітництві з використанням найновіших комунікаційних технологій» [7, с. 239].

Дослідники Л. Літра та Ю. Кононенко у 2013 році, аналізуючи стан твітер-дипломатії та причини для її активного використання, зазначали, що «високий рівень обігу та доступності інформації дозволяє дипломатам використовувати засоби твітер-дипломатії як інструменти для формування громадської думки. Також твітер-дипломатія суттєво поліпшує взаємозв'язки в усьому світі та надає дипломатам і міністерствам закордонних справ інструменти для побудови власних систем електронних комунікацій із закордонними підрозділами, а також посольств із консульствами. <...> Використання соціальних мереж дозволяє створювати органи реагування на надзвичайні ситуації» [8, с. 6–7].

Дослідник Лові Ф. Хансон дав визначення електронної дипломатії як можливість використання інтернету та інших інформаційно-комунікаційних технологій задля досягнення та лобіювання зовнішньополітичних цілей та інтересів держави. При цьому Ф. Хансон зацентрував увагу на тому, що технологічні зміни, які впливають на публічну

дипломатію породили як ризики, так і можливості, а саме: можливість впливати та говорити безпосередньо перед великою аудиторією, що у свою чергу сприятиме політичному впливу; можливість сегментувати аудиторію та націлювати повідомлення на ключові групи; розширення обізнаності дипломатів про політичні та соціальні рухи, можливість раннього попередження загрозливих явищ; можливість почути голоси та отримати інформацію, раніше недоступну дипломатам; можливість постійно отримувати доступ до поглядів великої кількості людей на широку тематику; можливість допомогти гарним слухачам/читачам краще зрозуміти складність політики, суспільства та культури; але при цьому: високий ризик шкоди репутації країни (іміджевої, економічної тощо) за короткі часові рамки; складність боротьби за голоси, коли кожен може спілкуватися, а в деяких випадках з особами чи організаціями, які успішніше контролюють повідомлення про зовнішню політику, ніж уряди [9].

При цьому вчений виокремлює програмні цілі е-дипломатії: управління знаннями, публічна дипломатія та свобода в інтернеті (як найбільш ресурсні) та управління інформацією, консульська підтримка, реагування на стихійні лиха, підтримка контактів з громадськістю, залучення зовнішніх ресурсів для досягнення цілей і політичне планування.

Отже, цифрова дипломатія в загальних рисах – це використання інформаційно-комунікаційних технологій задля досягнення поставлених зовнішньополітичних цілей, серед яких – захист інтересів, суверенітету та цілісності держави, формування та підтримка її іміджу як сучасної, надійної країни-партнера [10].

Дипломатичні служби багатьох країн використовують інтернет-майданчики для безпосереднього спілкування із зацікавленою аудиторією країни перебування, донесення важливої інформації до якомога більшої кількості іноземців, проведення соціальних опитувань тощо.

На думку О. Сегеди [11], можливості цифрової дипломатії в роботі зовнішньополітичного відомства України до 2014 р. незаслужено залишались непоміченими. Цифрова дипломатія України отримала потужний поштовх для розвитку, коли постала необхідність відповідати на інформаційні атаки РФ, яка розгорнула у кіберпросторі масштабну кампанію з легітимізації або приховування своїх злочинних дій у реальному світі, де існують недоторканні кордони суверенних держав. Саме фактор зовнішньої військової агресії дав імпульс для експансії дипломатії України ще й у цифрову площину. Згодом потенціал цифрової дипломатії став використовуватись і для просування позитивної риторики щодо України як ефективний інструмент розбудови іміджу країни на міжнародній арені, посилення інформаційної присутності України в медійному полі закордонних аудиторій тощо.

В Україні ще у 2015–2016 рр. за участі створеного Управління публічної дипломатії (з 2020 р. – Департамент публічної дипломатії) було завершено ребрендинг соціальних мереж Міністерства, реєстрацію усіх посольств України в соціальних мережах [11, с. 144].

У Доктрині інформаційної безпеки (2017 р.) важливу роль відведено стратегічним комунікаціям як скоординованому і належному використанню комунікативних можливостей держави – публічної дипломатії, зв'язків із громадськістю, військових зв'язків, інформаційних та психологічних операцій, заходів, спрямованих на просування цілей держави (за матеріалами Офіційного інтернет-представництва Президента України. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/472017-21374>).

У Стратегії публічної дипломатії Міністерства закордонних справ України на 2021–2025 роки [12] цифрова дипломатія – це напрям публічної дипломатії, що передбачає використання цифрових технологій і платформ, а також взаємодію з ними для захисту національних інтересів країни. Професійне та систематичне використання можливостей

соціальних мереж і цифрових платформ дозволяє налагодити пряму комунікацію з громадянами іноземних країн з метою формування у них позитивного сприйняття України.

Вимірами роботи суб'єктів публічної дипломатії у сфері цифрової дипломатії є: 1) взаємодія з міжнародними цифровими платформами для просування позитивного іміджу України у світі та захисту національної безпеки; 2) використання цифрових інструментів для організації заходів і проєктів публічної дипломатії; 3) використання потенціалу соціальних мереж та взаємодія з онлайн-спільнотами для формування позитивного іміджу України та просування інтересів України у світі.

У реалізації цього напрямку очікується тісна координація і співпраця ЗДУ (*закордонних дипломатичних установ України – розшифрування наше В.К.*) з представниками Міністерства цифрової трансформації України, міжнародних цифрових платформ, зокрема Facebook, Google, Netflix, HBO та інших для реалізації цифрових проєктів і кампаній з популяризації України у світі.

Цифрова дипломатія допомагає транслювати офіційну позицію держави, здійснювати управління інформацією, знаннями та досвідом, виконувати консульську діяльність, проводити тренінги диппредставників [13].

Основні відмінності цифрової дипломатії від класичної публічної дипломатії полягають у ширшому доступі до інформації, більшій взаємодії між людьми та організаціями і відповідно більшій прозорості.

Загалом, цифрова дипломатія стала важливою складовою сучасних дипломатичних відносин. Завдяки їй досить швидко встановлюються безпосередні контакти дипломатів, представників урядів зі своїми закордонними колегами та громадськістю. Найбільш популярним складником системи цифрової дипломатії є соціальні мережі, які активно використовуються для дипломатичних зв'язків на міжнародному рівні. Соціальні мережі зарекомендували себе як ефективний інструмент «м'якої сили», що долає бюрократичні бар'єри та спрощує комунікацію офіційного адресанта з колом своїх підписників.

У зовнішній політиці сучасної України цифрова дипломатія активно використовується для брендингу й промоції країни, зокрема й у соціальних мережах. Наприклад, програма *Ukraine NOW* (2018 р.) з просування міжнародного іміджу України стала найпотужнішою за усі роки незалежності. У межах цієї програми було розроблено й експортний бренд України *Trade with Ukraine*, а також створено вебресурс *Ukraine.ua* та відповідні інформаційні сторінки в соціальних мережах, що популяризують нашу країну. А з початком повномасштабного вторгнення в Україну була розгорнена інформаційна кампанія *Brave.ua* з акцентом на сміливості українського народу, яка закликала світову спільноту підтримувати нашу країну та її захисників, максимально поширювати інформацію про війну й злочинні дії росії та сприяти наданню необхідної допомоги і підтримки Україні.

Українська дипломатія активно послуговується такими інструментами цифрової дипломатії, як створення акаунтів дипломатичних представництв в соціальних мережах (Twitter/X, Facebook, Instagram), ведення облікових записів політичними діячами та дипломатами в соцмережах, постійне оновлення сайту Міністерства закордонних справ.

Важливим проявом цифрової дипломатії України та взаємодії політиків із соціальними мережами стали звернення політиків, зокрема, відеопроводи Президента України, що вражають своїм охопленням. Не менш дієвим виявилися промови й звернення через соціальні мережі відомих діячів культури, активістів, лідерів думок, захисників, волонтерів та пересічних громадян, що допомагає подіям в Україні залишатися на світовому порядку денному.

Наприклад, досить ефективно використовує у дипломатичній сфері інструменти цифрової дипломатії та алгоритми соціальних мереж Міністр цифрової трансформації Михайло Федоров, який через соціальні мережі встановлює контакти з очільниками різних компаній, розробки яких мають вплив на перебіг воєнних дій, і закликає їх анулювати контракти чи зменшити доступ росії до тих чи інших технологій.

Таким чином, цифрова дипломатія як форма нової публічної дипломатії завдяки інтернету, новітнім інформаційно-комунікаційним технологіям та соціальним мережам є засобом для зміцнення дипломатичних відносин.

З огляду на переваги, як наприклад, широту охоплення, більшу взаємодію та прозорість, цифрова дипломатія має суттєвий недолік – досить вірогідний фактор дезінформації, наявність маніпуляцій та фейків у швидкому потоці інформації. Проте у поєднанні з традиційними методами ведення зовнішньої політики, цифрова дипломатія є найбільш дієвим засобом поширення інформації з допомогою інформаційно-комунікативних засобів та потужним інструментом зовнішньополітичних зв'язків з різними групами громадськості й позитивного моделювання громадської думки.

Список використаної літератури

1. Гуцал С.А. Публічна дипломатія як сучасний пріоритет зовнішньої політики держави. *Стратегічні пріоритети*. 2010. № 3(16). С. 106–114.
2. Glassman J. K. Public Diplomacy 2.0: A New Approach to Global Engagement. U.S. Department of State. 03.12.2008. URL: <https://2001-2009.state.gov/r/us/2008/112605.htm> (дата звернення: 11.11.2023)
3. Cull N. J. The long road to public diplomacy 2.0: the Internet in US public diplomacy. *International Studies Review*. 2013. URL: <https://ash.harvard.edu/files/cull.pdf> (дата звернення: 12.11.2023)
4. Краснопольська Т.М., Милосердна І.М. Цифрова дипломатія як основа нової публічної дипломатії. *Актуальні проблеми політики*. 2022. Вип. 69. С. 13–20. URL: http://app.nuoua.od.ua/archive/69_2022/2.pdf (дата звернення: 12.11.2023).
5. Ghazavi Vafa. Five ideas from Allan Gyngell for a better foreign policy. URL: <https://www.lowyinstitute.org/the-interpreter/five-ideas-allan-gyngell-better-foreign-policy> (дата звернення: 12.11.2023).
6. Nye Joseph S., Jr. Soft power: the means to success in world politics. New York : Public Affairs, 2004. 191 p. URL: <http://www.tinyurl.com/mug36ku> (дата звернення: 12.11.2023).
7. Опанасюк О.І. Особливості сучасної публічної дипломатії. *Гілея: науковий вісник*. 2017. Вип. 117. С. 238–243.
8. Літра Л., Кононенко Ю. Твітер-дипломатія: як новітні технології можуть посилити міжнародні позиції України? *Institute of world policy*. 2013. № 1. С. 1–12.
9. Hanson F. Baked in and wired: eDiplomacy@State. *Foreign Policy Paper Series*, 2012 N. 30. URL: <https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/06/baked-in-hansonf-5.pdf> (дата звернення: 13.11.2023).
10. Булега К.І., Чарських І.Ю. Цифрова дипломатія як елемент зовнішньополітичної діяльності держав. *Вісник НАДУ. Серія «Державне управління»*. 2020. URL: <https://jvestnik-sss.donnu.edu.ua/article/download/5447/5474> (дата звернення: 13.11.2023).
11. Сегеда О.О. Цифрова дипломатія України як елемент нової публічної дипломатії. *Політикус: науковий журнал*. Випуск 3. 2020. С. 139–147. URL: http://politicus.od.ua/3_2020/23.pdf (дата звернення: 22.12.2022).
12. Стратегія публічної дипломатії Міністерства закордонних справ України на 2021–2025 роки. 2021. 17 с. URL: <https://mfa.gov.ua/storage/app/sites/1/%D0%A1%D1%>

82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D1%96%D1%97/public-diplomacy-strategy.pdf (дата звернення: 14.11.2023).

13. Скоробагатко А.В. Цифрова дипломатія як інструмент зовнішньої політики держави. URL: <https://int-konf.org/uk/2013/innovatsiji-ta-traditsiji-v-suchasnij-naukovij-dumtsi-15-17-08-2013-r/482-skorobagatko-a-v-tsifrova-diplomatiya-yak-instrument-zovnishnoji-politiki-derzhavi> (дата звернення: 12.11.2023).

DIGITAL DIPLOMACY IN MODERN INTERNATIONAL RELATIONS

Valentyna Kubko

*Odesa Polytechnic National University,
Department of International Relations and Law
Shevchenko av., 1, 65044, Odesa, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0003-0433-2013>*

The article analyses the role of digital diplomacy and its relevance due to the interaction of such factors as: increasing information flows; inclusion of strategic communication in the global context of network interaction; usage of new communication channels and tools and their intensity; application of new types of influence on the public and public opinion in diplomacy.

It is noted that the digital diplomacy became particularly widespread in the foreign policy of countries around the world due to the pandemic of the corona virus infection (COVID-19), which brought the usage of information technologies to a new level. The current intensity of the use of digital diplomacy tools is caused by the full-scale invasion of russia into Ukraine and the outbreak of local conflicts in various countries across the world.

The concept of digital diplomacy was considered, as well as its characteristics, development and its basic purpose – the use of modern information and communication technologies for the implementation of diplomatic tasks and the achievement of foreign policy goals.

Attention is focused on the fact that the potential of digital diplomacy has been revealed the most with the emergence of the Twitter social network, hence the common name twitter-diplomacy appeared.

The institutionalization of digital diplomacy as a component of public diplomacy is considered due to the approved Public Diplomacy Strategy of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine, which states that digital diplomacy is a direction of public diplomacy that involves the use of digital technologies and platforms, as well as interaction with them to protect the country's national interests.

Attention is drawn to the use of digital diplomacy in Ukraine's foreign policy for branding and promotion of the country, including through social networks.

It was concluded that the use of all the possibilities of social networks, digital platforms, and the global network in general allows to quickly establish direct communication with citizens of different countries in order to form a positive perception of Ukraine in them.

In general, the potential of digital diplomacy is quite powerful, and Ukrainian diplomacy in modern conditions not only keeps up with advanced trends in conducting foreign policy activities, but quite often produces them.

Key words: digital diplomacy, public diplomacy, “soft power”, e-diplomacy, Twitter diplomacy, diplomacy 2.0, network diplomacy.

УДК 32:351

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.50.23>

ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО ТА ЙОГО ВПЛИВ НА РИНОК ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

Юрій Лященко

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Навчально-науковий інститут публічного управління та державної служби,
кафедра парламентаризму
вул. Антона Цедіка, 20, 03057, м. Київ, Україна*

Розкрито особливості формування інформаційного суспільства в Україні як суспільного утворення, в якому основні види діяльності ґрунтуються на інтенсивному використанні інформаційних технологій, які швидко змінюються і потребують оперативного втручання з боку представників політичної влади – органів центральної державної влади, лідерів політичних партій, інших політичних об'єднань. Охарактеризовано етапи його формування з часів незалежності та нормативно-правове забезпечення у сфері застосування сучасних інформаційних технологій у політичних змаганнях за владу на ринку політичної влади в Україні.

Встановлено вплив інформатизації на ефективність реалізації політичних технологій завоювання та утримання політичної влади методами політичного маркетингу, до яких віднесено: залучення громадськості; формування позитивного/негативного образу політиків чи політичних організацій; комунікація з виборцями; виборчі стратегії; моніторинг і аналіз; взаємодія з медіа; розвиток підтримки політичних організацій та їх кандидатів до органів політичної влади.

Наголошено на необхідності реформування українського виборчого законодавства, яке має відбуватися відповідно до нового етапу соціально-політичного розвитку країни, нових тенденцій у створенні громадянського суспільства, зокрема інформаційного.

Рекомендовано Верховній Раді України, як представницькому органу влади, продовжити роботу над удосконаленням чинного виборчого законодавства з урахуванням розвитку інформаційного суспільства і врахувати, що воєнний стан, запроваджений в Україні з початком повномасштабного вторгнення РФ в Україну, спричиняє на виборчий процес такий вплив: діє заборона на будь-які вибори; всі виборчі процеси, що розпочалися перед запровадженням режиму воєнного стану, вважаються припиненими; виборче законодавство можна змінювати.

Ключові слова: політика, інформаційне суспільство, політичні інформаційні технології, політична влада, Верховна Рада України, парламент, представницькі органи влади, ринок політичної влади, політичний маркетинг, засоби масової комунікації.

Постановка проблеми. З розвитком інформаційного суспільства у світі і в Україні, зокрема, посилюється роль політичних лідерів, відповідальних за формування стратегічних комунікацій і врегулювання політичних процесів. У розширених можливостях соціальних мереж, онлайн-платформ, цифрових засобів комунікації інформаційне суспільство вносить нові виклики у сферу політики, пов'язані із захистом персональних даних, боротьбою з дезінформацією та політичним популізмом.

Особливо у період повномасштабного вторгнення РФ в Україну, яке розпочалося з 24 лютого 2022 року, зростає загроза інформаційних гібридних війн, а відтак – і захисту інформаційного простору. Адже будь-яка неправдива інформація негативно впливає на політичні процеси, підриває довіру до політичних лідерів і політичної влади в цілому. Маніпуляція громадською думкою через розповсюдження дезінформації, фейків, популістських

гасел, а також атаки на політичну систему та її інфраструктуру, є новими викликами в українському політичному середовищі, яке потребує постійного захисту як з боку політиків, так і науковців, зокрема політичних маркетологів, які мають забезпечити своєчасність подачі інформації про наближення загрози та її усунення чи зменшення впливу на суспільство.

Тому важливим аспектом, серед інших політичних процесів, стає захист від кібератак у контексті політичного маркетингу, вивчення якого посилюється в умовах розвитку інформаційного суспільства і який виступає необхідним інструментом для розуміння сучасних динамік політичної взаємодії, формування ефективних комунікаційних стратегій, забезпечення сталого розвитку демократичних інститутів у державі і суспільстві.

Цьому питанню (політичному маркетингу) достатньо уваги приділено вітчизняними науковцями (В. Бебик, А. Богдалов, О. Варганова, М. Газізов, В. Гошовська, Г. Москалик, В. Полторак, І. Рейтерович, М. Шумаєва та ін.) в умовах сталого розвитку суспільства, однак – не достатньо – питанням політичного маркетингу в умовах постійних змін у сфері інформаційних технологій. Тому важливим є дослідження проблем інформаційного суспільства в Україні, особливостей його формування і впливу на ринок політичної влади.

Актуальність і важливість дослідження цієї теми визначається не лише практичними викликами, з якими стикаються політичні діячі, але й широким спектром можливостей для вдосконалення політичного процесу в розвитку інформаційного суспільства в державі, яке розглядається нами як суспільне утворення, в якому основна економічна, соціальна і культурна діяльність ґрунтується на інтенсивному використанні інформації, засобів комунікації та інформаційних технологій, що є результатом значних трансформацій у суспільстві, спричинених швидким розвитком інформаційних технологій і зростанням доступу до інформації.

Аналіз останніх наукових досліджень. Дослідженню проблем інформаційного суспільства та його впливу на ринок політичної влади в Україні сприяє особливо зростаюча зацікавленість у науковому дослідженні політичного маркетингу, який сприяє підвищенню ефективності політичних кампаній та забезпеченню більш відкритого і результативного діалогу між політичними суб'єктами і громадськістю. Найбільш важливими, на наш погляд, постають питання, пов'язані зі зростанням конкуренції на ринку політики, трансформаційними змінами у засобах масової комунікації, посиленням ролі масових медіа, залученням молоді до політичних акцій, глобалізаційними суспільно-політичними й економічними змінами, пов'язаними з гібридними й інформаційними війнами, а також – із пандеміями й іншими природними, соціальними і політичними кризами.

Науковці, починаючи з 50-х років ХХ ст., активно розглядають політичний маркетинг як окрему галузь політичних досліджень, що впливає на виборчу кампанію. В подальшому ці дослідження розширили сферу впливу політичного маркетингу, зокрема на аналіз:

– іміджу кандидатів у представницькі органи влади, які, як правило, є політичними організаціями і формуються на основі прямого виборчого права [4] – в роботах В. Бебика і К. Покровської [1];

– сучасних інноваційних технологій й інструментів – в роботах О. Телетова, Ю. Титаренко, О. Шевченко [7–8];

– умов забезпечення політичного ринку відповідним товаром як-от суб'єктами політичного процесу (політичними діячами, політичними партіями), його споживачами (електоратом) та прибутком (голоси виборців) – у роботі А. Готун [3];

– еволюційного розвитку політичного процесу у пострадянському просторі – у науковому дослідженні В. Торяника [9] та ін.

У своєму дослідженні Т. Власенко, зокрема, зазначає, що «політичний маркетинг став невід'ємним та життєво важливим компонентом політики, а політичний «товар» складається з ідеологічної платформи, лідера партії, партійних кандидатів, членів партії. Тому соціальні мережі стають особливо популярними, а сам процес інформатизації суспільно-політичних відносин стає тенденцією поширення/перенесення боротьби за електорат у віртуальні мережі» [2].

Це свідчить про те, що Інтернет і соціальні мережі, різноманітні медіа стають важливою сферою дискурсивних практик у політичному житті суспільства і держави.

Мета дослідження. Розкрити й охарактеризувати теоретичні засади інформаційного суспільства та його вплив на ринок політичної влади в Україні.

Виклад основного матеріалу. Стратегічна мета більшості провідних країн світу, таких як США, Японія, Канада, а також держав-членів Європейського Союзу (далі – ЄС) пов'язані зі створенням і розвитком інформаційного суспільства, яке посилює демократичні засади, сприяє вищій конкурентоздатності і спроможності держав, однак за відповідних умов може виступати і певною загрозою для них, їхнього суверенітету і незалежності.

Україна, як і інші прогресивні держави світу, впевнено формує інформаційне суспільство, яке має свої особливості. Адже, саме в такому суспільстві, всі його суб'єкти за допомогою автоматизованого доступу та систем зв'язку мають можливість швидко і якісно отримати будь-які відомості чи знання, які їм потрібні для життя в конкретний момент часу.

Наша країна визнала своє прагнення щодо застосування програми e-Ukraine і створила відповідний Генеральний директорат з питань інформаційного суспільства для задоволення запиту українського соціуму [5]. З цього розпочався розвиток інформаційної політики в Україні, який ми проаналізували і виокремили відповідні етапи формування та їх впливи на життєдіяльність громадянського суспільства.

Перший етап (1991–1994 рр.) – пострадянський або первинної демократизації почався з розробки законодавчої бази для інформаційної сфери, яка сприяла лібералізації у галузі масової інформації та ліквідації старих контролюючих органів і формуванні нових, серед яких, значне місце посіли недержавні телерадіокомпанії.

Другий етап (1995–1999 рр.) – період подальшої демократизації, на якому спостерігалися постійні зміни в управлінні цим сектором.

Третій етап (2000–2004 рр.) та четвертий етап (2005–2009 рр.) – періоди первинної і вторинної цифровізації, пов'язані з упровадженням цифрових технологій у сфері управління інформаційною сферою та подальшим удосконаленням електронного урядування в Україні. На цьому етапі Україна визнає європейські стандарти як вектор свого подальшого розвитку. У цей час була розроблена Доктрина інформаційної безпеки України й інші регуляторні акти.

П'ятий етап (2010–2013 рр.) – етап інтенсивної інформатизації характеризується прийняттям ряду важливих законів, таких як «Про захист персональних даних», «Про інформацію» і «Про доступ до публічної інформації». У 2010 році Кабінет Міністрів України затвердив Концепцію розвитку електронного урядування в Україні. З 2011 року почалося впровадження цифрового стандарту мовлення згідно з женевською угодою, і планувалося, що до 2015 року Україна повністю перейде на цифрове телебачення. У 2012 році був створений Комітет Верховної Ради України з інформатизації та інформаційних технологій. Проте, паралельно з конструктивними законодавчими ініціативами, спостерігалась і деструктивна політика тодішнього державного керівництва, що спричинило суспільний вибух у вигляді Революції Гідності.

Шостий етап (2014–2018 рр.) в історії України характеризується нами як інформаційно-воєнний. Протягом 2014 року велася активна дискусія щодо створення Міністерства інформаційної політики України, яке було офіційно створено в 2015 році. У цей період загальний контекст інформаційної політики був визначений інформаційною війною з рф. Головними напрямками інформаційної політики держави стали: популяризація України у світі, створення позитивного іміджу країни; активне висвітлення теми тимчасово окупованих територій; розробка Стратегії реінтеграції Криму та Донбасу та прийняття Доктрини інформаційної безпеки в 2017 році; зведення Чонгарської вежі для українського мовлення в Криму.

У 2014 році був прийнятий закон «Про суспільне телебачення і радіомовлення України», який передбачив створення Національної суспільної телерадіокомпанії України. Ця організація виступила публічним медійним інститутом, призначеним для задоволення інформаційних потреб українського суспільства.

Сьомий етап (останній, етап глобальної цифровізації) триває з 2019 року. Його основною характеристикою є те, що було створено Міністерство цифрової трансформації України [6], яке відповідає за розробку державної політики в галузі електронного урядування, цифрової трансформації органів державної влади та розвитку інформаційного суспільства.

Національна інформаційна галузь нині переживає період активного розвитку, вона гармонійно приєднується до масштабного світового інформаційного простору та служить підґрунтям становлення в Україні інформаційного суспільства, яке передбачає: зростання доступу до мережі Інтернет; наявність соціальних мереж та медіа; створення умов для інформаційної безпеки; електронне урядування; освіта та інформаційна грамотність; медійна ринкова конкуренція; інтернет-економіка та інтернет-політика.

Загалом, формування інформаційного суспільства в Україні характеризується нами як складний процес, що відбувається в контексті культурних, економічних, політичних і соціальних викликів. Однак важливою метою є створення відкритого, доступного та інформаційного суспільства, яке сприяє розвитку демократії в державі і зокрема виборчого процесу як одного з провідних ознак демократії.

Система виборчого законодавства в Україні почала формуватися після проголошення незалежності України. Відтоді було ухвалено багато виборчих законів із великою кількістю змін у їхніх редакціях, які зосереджувалися на врегулюванні виборчого процесу – виборів Президента України, народних депутатів України, депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів. З ухваленням 1996 року Основного закону – Конституції України. З цією значущою подією в житті країни пов'язаний період становлення якісно нового вітчизняного законодавства, зокрема, виборче законодавство, що регулює процес виборів в Україні і вимагає від народних депутатів України і в цілому від Верховної Ради України особливої уваги і системного вдосконалення, пов'язаного, у т.ч., із розвитком інформаційного суспільства.

Систему виборчого законодавства України можна розділити на чотири категорії законодавчих актів, які забезпечують виборчий процес – один із найбільш яскраво виражених елементів сталої демократії в державі. А саме:

1. Основний Закон. Центральну роль в цій системі відіграє Конституція України, яка є Основним Законом держави і визначає загальні принципи та основи виборчого процесу.

2. Спеціальні виборчі закони: Виборчий кодекс України, Закон України Закон України «Про вибори народних депутатів України», Закон України «Про місцеві вибори», Закон України «Про Центральну виборчу комісію», «Про Державний реєстр виборців».

3. Третю групу становлять інші закони України: «Про громадянство України», «Про звернення громадян», «Про громадські об'єднання», «Про політичні партії в Україні», «Про місцеве самоврядування в Україні» та інші.

4. Четверту групу становлять галузеві закони, які регулюють конкретні аспекти виборчого процесу, такі як норми адміністративного, житлового, кримінального, кримінально-процесуального, фінансового, цивільного, цивільно-процесуального, трудового, пенсійного, господарського, митного, інформаційного, податкового та іншого законодавства.

Такий розгляд нормативно-правового забезпечення виборчого процесу в Україні вказує на те, що реформа українського виборчого законодавства має відбуватися відповідно до нового етапу соціально-політичного розвитку країни, нових тенденцій у створенні громадянського суспільства, зокрема інформаційного. Тому, виборчі закони, які діють нині, потребують системного вдосконалення. При цьому має бути враховано, що у період надзвичайного стану виборче законодавство заборонено змінювати, а під час воєнного стану такої заборони не існує. Отже, стосовно виборів та дії, яку спричиняє на них воєнний стан, можна зробити такі висновки: діє заборона на будь-які вибори; всі виборчі процеси, що розпочалися перед запровадженням режиму воєнного стану, вважаються припиненими; виборче законодавство можна змінювати.

У зв'язку зі зростаючим впливом цифрових технологій на політичні процеси, наявність ефективного та сучасного законодавства у цій сфері є критично важливою. Тільки за умови адаптації правового середовища до нових викликів можна забезпечити інтегритет та демократичну легітимність виборів та політичних змагань у сучасному цифровому світі.

Таке розуміння ситуації спричиняє прийняття рішення щодо того що законодавчий і законотворчий процеси в державі не припиняються під час воєнного стану, а навпаки передбачають їх активізацію. Особливо в умовах глобальної цифровізації в економіці і політиці.

Якщо традиційне суспільство характеризувалося тим, що в ньому відносинам між державою та владою були переважно притаманні зверхність і відчуженість, то в інформаційному суспільстві розпочинає працювати новий формат співіснування між державою та суспільством, що полягає у партнерстві, ознакою якого виступає взаємна залежність. Це оптимальний шлях в умовах, коли розвивається система публічного управління, оскільки всім зацікавленим сторонам надається шанс стати розробниками й реалізаторами державної політики з використанням відповідних політичних технологій.

Інформаційна галузь, що розвивається, неодмінно впливатиме на формотворчі процеси у внутрішній політиці країни, спонукатиме постійно змінювати і пристосовувати чинні державні та суспільні інституції до інновацій, обумовлених інформацією. Так, «зростання кількості учасників політичних процесів, необхідність більш ретельного, з огляду на збільшення кількості зацікавлених сторін, узгодження суспільно і владно значущих рішень, потребує кардинальної зміни стилю політичної діяльності. Суттєвою особливістю інформаційного суспільства є те, що нові інформаційні й комунікативні технології дають можливість розширити пасивні та активні права громадян шляхом надання доступу до різноманітної інформації про діяльність соціальних, громадських та владних структур, збільшення ступеня участі громадян у прийнятті політичних рішень, розширення контролю за діяльністю державної влади.

Надання можливостей активного продукування інформації, а не тільки її споживання є шляхом до подолання ідеологічних, популістських та інших маніпуляцій масовою свідомістю. Таким чином, зростання обсягів інформатизації в цілому відіграє позитивну роль у підвищенні результативності інструментів прямої демократії.

Висновки і перспективи подальших досліджень. У результаті проведеного дослідження дійшли висновку, що враховуючи воєнний стан, під час якого заборонено проводити вибори, з досвіду минулих кампаній та з огляду на сучасні тенденції можна зробити висновок, що все ж таки не варто гаятися з питанням запровадження правового регулювання, що сприятиме прозорості, справедливості й добросовісності виборів у онлайн-режимі. Зважаючи на те, що Україна наділена статусом держави-кандидата на вступ до Європейського Союзу, відповідні законодавчі акти повинні бути ухвалені таким чином, щоб урахувати чинні міжнародні стандарти та законодавство ЄС в частині цифрових послуг, що сьогодні переживає активний розвиток.

Список використаної літератури

1. Бебик В. М., Покровська К.І. Аналіз іміджу кандидатів у президенти США Дональда Трампа та Хілларі Клінтон під час виборчої кампанії 2016 року. *Гілея* : науковий вісник. 2019. Вип. 143(3). С. 11–14.
2. Власенко Т. Т. Ідеологія чи політичний маркетинг (український контекст). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Питання політології*. 2011. № 984, вип. 19. С. 166–171.
3. Готун А. М. Маркетинг у політичній діяльності: аналіз сучасних моделей та інструментів використання. *Наукові праці МАУП*. 2014. Вип. 42. С. 21–30.
4. Гошовська В. А. Парламентаризм : підручник. 2-ге вид., допов. й розшир. / В. А. Гошовська [та ін.]. Київ : НАДУ, 2019. 704 с.
5. Максименко Ю. Є. Інформаційне суспільство в Україні: стан та перспективи становлення. URL: <http://goal-int.org/informacijne-suspilstvo-v-ukraini-stan-ta-perspektivi-stanovlennya>
6. Міністерство цифрової трансформації України. Офіційний веб-сайт. URL: <https://thedigital.gov.ua>
7. Телетов О. С., Титаренко Ю. В., Шевченко О.Ю. Загальна концепція та інструменти політичного маркетингу. *Маркетинг і менеджмент інновацій*. 2013. № 2. С. 49–63.
8. Телетов О.С. Основи політичного маркетингу. *Механізм регулювання економіки*. 2006. № 2. С. 66–75.
9. Торяник В. Динаміка політичних трансформацій як сучасний критерій демократизації. *Грані*. 2020. Т. 23, № 12. С. 79–86.

INFORMATION SOCIETY AND ITS IMPACT ON THE MARKET OF POLITICAL POWER IN UKRAINE

Yury Lyashchenko

*Kyiv National University named after Taras Shevchenko,
Educational and Scientific Institute of Public Administration and Civil Service,
Department of Parliamentarism
Antona Tsedik str., 20, 03057, Kyiv, Ukraine*

The peculiarities of the formation of the information society in Ukraine as a social entity are revealed, in which the main activities are based on the intensive use of rapidly changing information technologies and require prompt intervention by representatives of the political authorities – bodies of central state power, leaders of political parties, other political associations. The stages of its formation since the time of independence and regulatory and legal support in the field are characterized application of modern information technologies in political contests for power in the market of political power in Ukraine.

The impact of informatization on the effectiveness of the implementation of political technologies for the conquest and maintenance of political power by political marketing methods, which include: public involvement; forming a positive/negative image of politicians or political organizations; communication with voters; electoral strategies; monitoring and analysis; interaction with the media; development of support for political organizations and their candidates for political authorities.

The need to reform the Ukrainian electoral legislation, which should take place in accordance with the new stage of the country's socio-political development, new trends in the creation of a civil society, in particular an information society, is emphasized.

It is recommended that the Verkhovna Rada of Ukraine, as a representative authority, continue work on improving the current electoral legislation, taking into account the development of the information society and take into account that the martial law introduced in Ukraine with the beginning of the full-scale invasion of the Russian Federation into Ukraine has the following impact on the election process: there is a ban on any elections; all election processes that began before the introduction of the martial law regime are considered suspended; electoral legislation can be changed.

Key words: politics, information society, political information technologies, political power, Verkhovna Rada of Ukraine, parliament, representative authorities, market of political power, political marketing, means of mass communication.

УДК 323.2:37.035.4:324.329.

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.50.24>

ЦІННІСНИЙ ВИМІР ПОЛІТИЧНОЇ СВОБОДИ

Марина Опольська

*Університет економіки і підприємництва,
кафедра соціально-гуманітарних дисциплін
вул. Львівське шосе, 52/1, 29016, м. Хмельницький, Україна*

Анастасія Штельмашенко

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
кафедра політології
вул. Володимирська, 60, 01033, м. Київ, Україна*

Володимир Гоцуляк

*Хмельницький національний університет,
кафедра філософії та соціально-гуманітарних наук
вул. Інститутська, 11, 29016, м. Хмельницький, Україна*

У статті розглядається питання політичної свободи особистості та її ціннісного виміру, що є важливим у сучасних умовах життя. Автори зазначають, що політична свобода – це насамперед сукупність політико-правових норм з чітко визначеними повноваженнями, які дозволяють громадянам брати участь у вирішенні місцевих, регіональних і національних інтересів та захищати власні інтереси, не порушуючи при цьому права інших громадян. Це картина можливої та прийнятної поведінки громадян у сфері політики, що регулюється та координується цінностями та нормами. Констатовано, що головне завдання держави сьогодні – розвивати політику в сучасних умовах таким чином, щоб вона враховувала не лише інтереси загально визначеного курсу існування та розвитку держави, а й різноманітні та різноспрямовані інтереси окремих громадян з метою консолідації їхніх дій на державному рівні. Зазначено, що це завдання не з легких, але надзвичайно важливе. Однак, якщо ця ідея стане реальністю, кожен громадянин зможе відчути себе особистістю, захоче жити в такій державі, прагнути дотримуватися законів і правил поведінки та брати участь у важливих процесах державотворення не тільки як член маси громадянського суспільства, а й як індивід, який відчуває себе корисним суспільству, що дозволить йому реалізувати свою волю і не бути обмеженим. Обґрунтовано, що поняття «політична свобода» розглядається дослідниками як термін, процес, дія в суспільстві та політичній практиці. Зроблено спробу визначити цінності, які несе в собі політична свобода, а саме: формування суспільства політично освічених і політично активних громадян; налагодження політичного діалогу між конкуруючими політичними силами в країні та їх прихильниками; розвиток особистості як повноправного члена суспільства і громадянина; залучення громадян до управління державою через їх активну участь у політичному житті; формування високomorального суспільства; пріоритетність прав людини над правами держави. Зроблено висновок, що політична свобода є найважливішою передумовою існування суверенної демократичної держави. Політична свобода – це образ можливої і санкціонованої поведінки громадян у сфері політики відповідно до цінностей, норм і законів. Визначення свободи в її політичному вимірі – це реалізація інтересів громадян у політичній системі суспільства.

Ключові слова: політична свобода, цінності, суспільство, демократичність.

Постановка проблеми. За останні роки Україна та її суспільство зазнали фундаментальних змін, що супроводжуються протистоянням соціальних ідеалів, руйнуванням стереотипних схем мислення та докорінною зміною образу людини, сенсу її життя, місця і ролі в суспільстві.

У цьому контексті політична свобода є феноменом, ідеєю, ідеалом, цінністю людського буття, адже найважливішою цінністю політичної свободи є розбудова сучасної, незалежної та самодостатньої держави.

Політична свобода – це насамперед сукупність політико-правових норм з чітко визначеними повноваженнями, які дозволяють громадянам брати участь у вирішенні місцевих, регіональних і національних інтересів та захищати власні інтереси, не порушуючи при цьому права інших громадян. Це картина можливої та допустимої поведінки громадян у сфері політики, яка регулюється та координується цінностями та нормами.

Дослідження політичної свободи та цінностей заслуговує на увагу в контексті війни в країні, адже саме в цей період почав формуватися новий тип відносин у політиці: «Особистість-Суспільство-Держава». Головним завданням постає вибудувати політику в сучасних умовах таким чином, щоб вона враховувала не лише інтереси загально визначеного курсу існування та розвитку держави, але й різноманітні та різноспрямовані інтереси окремих осіб з метою консолідації їхніх дій на державному рівні – завдання не з легких, але надзвичайно важливе. Однак, якщо ця ідея стане реальністю, кожен громадянин зможе відчувати себе особистістю, захоче жити в такій державі, буде прагнути дотримуватися законів і правил поведінки, брати участь у важливих процесах державотворення не тільки як член маси громадянського суспільства, але і як індивід, який відчуває себе корисним суспільству, що дало йому можливість здійснювати свою вільну волю і не піддаватися примусу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У контексті змін, що відбулися в українському суспільстві за останні двадцять п'ять років незалежності, становлення та розвиток системи нових демократичних політичних цінностей та політичних свобод привертає увагу та інтерес не лише політологів, але й представників усіх інших соціо-гуманітарних галузей знань: філософів, соціологів, юристів, економістів, психологів та істориків.

Серед філософів свої роботи дослідженню політичної свободи присвятили: Г. Згінник, Г. Кириленко, В. Лісіцин, О. Піменова, Л. Подолянко, Д. Стецько, О. Турко, С. Цалін.

Не менш цікавими є роботи юристів: Н. Бровко, Е. Галайденко, Ю. Грица, О. Донченко, О. Кравченко, Я. Лазур, І. Магновський, О. Скрипнюк, В. Тимошенко, Ю. Шемшученко.

Серед соціологів дану проблематику досліджували: І. Дишлевий, Ф. Мухін, Л. Слободянюк.

Відомими економістами, які цікавилися даним питанням є: Л. Бальцеревич, Ю. Хорошун, Л. Ясинчук.

З іншого боку, зростає потреба в дослідженнях, які показують суто політичний аспект ідеї свободи. Таких досліджень небагато, але дуже плідну роботу в цьому напрямку виконали: О. Батрименко, Н. Виноградова, В. Гапоненко, М. Давидова, Т. Затворченко, У. Ільчицька, В.Козлов, Є. Коломієць, Н. Лютко, І. Прокопчук, О. Салтовський, В. Скомаровський, О. Федоренко, В. Цвих, П. Шляхтун.

Мета статті полягає в визначенні політичної свободи як суспільної цінності; аналізі значення політичної свободи для суспільства і особи, виокремленні основних цінностей політичної свободи.

Виклад основного матеріалу. Сучасна суверенна демократична держава неможлива без діалогу між різними політичними силами та їхніми прихильниками, який юридично

гарантується правом на свободу вираження поглядів. Це право вважається природним правом людини, і в демократичній державі ніхто не може бути його позбавлений, оскільки свобода вираження поглядів є однією з основ демократії як суспільного устрою. Завдяки цьому праву сучасні демократії знаходять найкращі рішення соціально-політичних і правових проблем, з якими вони стикаються через плюралізм. «Свобода слова є одним з фундаментальних положень демократичного суспільства та однією з найважливіших передумов його розвитку і самореалізації кожної людини. У конституціях багатьох країн свобода вираження поглядів визнається одним з найцінніших прав, в рамках якого кожен може вільно говорити, писати і читати і несе відповідальність лише за зловживання цією свободою» [1, с. 253].

Однією із головних цінностей, яку може запропонувати демократична держава для своїх громадян є – політична свобода, але перш ніж перейти до розгляду дефініції цього терміну розглянемо трактування поняття «свобода».

У новому тлумачному словнику української мови [2] «свобода» трактується як:

1. Відсутність політичного й економічного гноблення, утиску й обмежень; воля.
2. Перебування не під арештом, не ув'язненим, не в неволі.
3. Життя, існування без залежності від будь-кого, можливість поводитися на свій розсуд.

4. Можливість діяти без перешкод і заборон у якій-небудь галузі.

5. Філософська категорія – можливість вияву суб'єктом своєї волі в умовах усвідомлення законів розвитку природи і суспільства.

6. Легкість, відсутність утруднень у чому-небудь.

7. Простота, невимушеність у поводженні.

8. Вільний від праці час.

У філософському енциклопедичному словнику [3, с. 27] визначено поняття свободи наступним чином: «Свобода – багатозначне поняття, основні значення якого: 1) свобода як можливість індивіда самому визначати свої життєві цілі і нести особисту відповідальність за результати своєї діяльності; 2) свобода як можливість діяти у напрямку мети, поставленої колективом або суспільством»

Аналіз наукових доробків, щодо трактування поняття «Політична свобода» дозволив визначити різноманітність визначень цього поняття.

Л. Гураль, вважає, що політична свобода надає можливість людині приймати участь у державному та громадському житті, впливати на діяльність різноманітних державних органів, органів місцевого самоврядування, політичних партій та інших об'єднань громадян політичного спрямування. Вони є невід'ємними і невідчужуваними у визначених законом межах і належать кожній особі через її людську природу [4, с. 125].

В. Бук під політичною свободою розуміє можливості громадян, що належать їм від народження і забезпечені законом. Ці можливості дозволяють громадянам у встановлених законом межах і формах активно впливати на організацію й діяльність держави та її органів, органів місцевого самоврядування, інших суб'єктів політичної системи, брати участь у політичному житті [5, с. 2].

На думку А. Пехник, політична свобода – це можливості (свободи) громадянина активно брати участь в управлінні державою та громадянському житті, впливати на діяльність різних державних органів, а також громадських організацій політичної спрямованості [6, с. 75].

Досліджуючи політичні права та свободи У. Ільницька зазначила, що: «Політичні права і свободи, їх обсяг, повнота, гарантованість реалізації є показниками рівня

демократичності режиму й політичної системи, статусу особи в державі. Конституційно-правова та інституційно-організаційна гарантованість реалізації політичних прав і свобод людини і громадянина є важливою формою здійснення громадського контролю за владою, механізмом самореалізації особи у політичній сфері та забезпечення її права на участь в управлінні державними і суспільними справами» [5, с. 38].

Таким чином, розгляд та аналіз наукових праць дозволив нам дійти висновку, що поняття «політична свобода» трактується вченими, як:

– термін, що використовується для опису реалізації інтересів громадян у політичній системі суспільства. Політичні свободи – природні та невід’ємні права індивідів і соціальних спільнот, які дозволяють їм висловлювати свою думку або діяти відповідно до правових норм;

– процес – формування громадянської культури особистості, посилення громадянського змісту освіти, набуття знань, умінь і навичок реалізації громадянських прав і свобод. Політична свобода все більше залежить від духовної незалежності та самостійності особистості, рівня її політичної свідомості та культури. Втілені в них загальнолюдські цінності гарантують демократичну стабільність політичних процесів;

– дію в суспільстві – представництво народу, раціоналізацію влади в її єдності з народом. Найвищий ступінь політичної свободи виникає насамперед на рівні фундаментальних елементів державно організованого суспільства, тобто в межах громади. Місцева автономія є не тільки принципом, але й інструментом, який гарантує свободу в суспільстві. Політичні інститути без місцевої автономії отримують лише зовнішні атрибути демократії, але не реальну свободу;

– в політичній практиці – існування легітимної демократичної політичної системи, яка визнає плюралізм думок і дій та чітко визначає межі втручання держави і партій у справи людей. Держава є гарантом існування, реалізації та захисту прав і свобод людини і громадянина.

В Україні право на політичну свободу закріплено на законодавчому рівні. Так у статті 34 Конституції України прописано, що: «Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір» [2].

У 10 статті Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод наголошується, що кожен має право на вираження поглядів. Сюди можемо віднести і право на дотримання власних поглядів, право на збір та одержання і передачу інформації. Органам державної влади заборонено втручатися у ці процеси, крім випадків, передбачених законодавством (в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності держави, з метою захисту прав і свобод інших людей) [3].

Окрім певних прав і свобод, люди також мають певні обов’язки. Кожне право, яке надається людині завжди передбачає відповідальність. За свої дії та їх наслідки людина відповідає перед собою, своєю совістю (моральна відповідальність) та державою (юридична відповідальність). Кожен, хто висловлює і відстоює свої політичні погляди і переконання, не повинен ображати своїх опонентів, діяти у спосіб, заборонений законом, або порушувати права інших людей.

Ми повністю підтримуємо думку М. Бліхара [9, с. 226], який дотримується думки, що політична свобода має тричленну структуру:

1. Безпосередня реалізація людиною свого права на свободу вираження політичних поглядів, яка передбачає активність самої людини, здійснення нею певних дій

для вирішення наявних проблем (участь у політичному житті держави, у виборах, мітингах). Це, перш за все, право людини, а не її обов'язок; змусити її вчиняти певні дії щодо вираження своїх політичних поглядів не може ніхто.

2. Діяльність уповноважених органів та посадових осіб щодо забезпечення реалізації людьми права на вираження політичних поглядів – це професійна діяльність осіб та органів, створених з метою забезпечення ефективної реалізації цього права. Їх професійна діяльність повинна сприяти дотриманню права людини на вираження своїх політичних поглядів, відслідковувати факти порушення цього права та сприяти якнайшвидшому його відновленню.

3. Процеси взаємодії людини та уповноважених органів з метою проведення діалогу для досягнення позитивних змін у певних політичних процесах чи явищах. Сюди віднесено діалог між людиною та державою (через представників, уповноважених законом). Через вираження своїх політичних поглядів люди показують державі своє ставлення до тих політичних процесів, що відбуваються, демонструють їх сприйняття чи несприйняття. Держави правової демократії прислухаються до людей, враховуючи їхню думку при прийнятті тих чи інших політичних рішень. Недемократичні режими придушують будь-які прояви політичної активності громадян з метою недопущення їх впливу на політичні процеси.

Беручи до уваги все вищевикладене ми здійснили спробу визначити, які саме цінності для суспільства несе політична свобода:

– формування суспільства політично освічених і політично активних громадян, в якому кожна людина усвідомлює свою відповідальність перед державою, а держава – перед кожною людиною. Відповідальність держави полягає в ефективному виконанні покладених на неї завдань, відповідальність особистості – в активній участі в політичних процесах та готовності відповідати за власні дії та їх наслідки;

– побудова політичного діалогу між конкуруючими політичними силами країни та їхніми прихильниками, що позитивно вплине на розвиток демократичних тенденцій в країні та гуманізацію держави в цілому. Конструктивний діалог між різними політичними силами сприятиме вирішенню нагальних проблем країни, значно підвищить довіру населення до влади та сприятиме більш ефективній взаємодії між гілками влади;

– розвиток людини як повноправного члена суспільства і громадянина шляхом надання їй можливості висловлювати власні політичні погляди та уподобання, вільно оцінювати історичні політичні події та сучасні процеси і явища, вільно висловлювати свої думки і погляди (за умови, що вони діють у межах правового поля). Таким чином, людині надається можливість вільно розвиватися як особистості поза певними рамковими умовами та обмеженнями;

– залучення громадян до управління державою через їхню активну участь у політичному житті;

– формування високоморального суспільства, без якого жоден з принципів демократії не може бути повністю реалізований. Мораль – це світогляд, цілісна система поглядів на суспільне життя та людське буття. Вона ґрунтується на політичній свободі людини, її верховенстві в усіх суспільно-політичних структурах і соціальній справедливості в суспільних відносинах;

– пріоритет прав людини над правами держави. Політична свобода виникає і розвивається насамперед у державі, з якою пов'язані її основні інститути і життєдіяльність людини.

Висновки. Наше дослідження привело нас до висновку, що політична свобода є найважливішою передумовою існування суверенної демократичної держави. Політична

свобода – це образ можливої та санкціонованої поведінки громадян у сфері політики, узгодженої цінностями, нормами та законами. Визначення свободи в її політичному вимірі – це реалізація інтересів громадян у політичній системі суспільства.

Політична свобода забезпечує право громадян на участь в управлінні державою. Саме тут доречним буде процитувати М. Братасюк, яка вважає, що: «Правова держава починається з визнання людини як найвищої цінності та її природних невідчужуваних прав і позитивації їх на конституційному рівні. З принципу людини як найвищої цінності органічно випливає ідея захисту державою невідчужуваних прав людини як її основна, найважливіша функція, найважливіший обов'язок – до цієї ідеї українській державній владі треба зводити, бо донині така ідея нею засвоєна ще не була» [9, с. 15].

Список використаної літератури

1. Воробець Х. М. Правомірне обмеження свободи вираження поглядів: досвід європейського суду з прав людини. *Право і суспільство*. 2018. № 3. С. 249–254.
2. Тлумачний словник української мови. URL: <http://eslovnnyk.com/%D1%81%D0%B2%0%BE%D0%B1%D0%BE%D0%B4%D0%B0>
3. Скляр О. Ю. Ідея свободи в політичних вченнях XVIII–XIX ст. : дис. канд. політ. наук: 23.00.01. Київ, 2018. 210 с.
4. Гураль Л. Політичні права людини і громадянина в сучасній Україні. *Вісник Прикарпатського університету. Політологія*. 2016. Вип. 10. С. 125-130
5. Ільницька У. В. Політичні права і свободи громадян: нормативно-правове забезпечення та механізми реалізації у демократичних державах. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія: Політологія*. 2012, Т. 197. Вип. 185. С. 37–41.
6. Пехник А. В. Політичні права та свободи: актуалізація питання та оцінка рівня забезпечення. *Політичне життя*. 2020. № 4. С. 74–78.
7. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/constitution>
8. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004
9. Братасюк М. Г. Філософія захисту прав людини з позицій сучасного правового мислення. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2020. № 1(19). С. 14–20.

VALUE DIMENSION OF POLITICAL FREEDOM

Maryna Opolska

*University of Economics and Entrepreneurship,
Department of Humanities and Social Disciplines
Lvivske Shose str., 52/1, 29016, Khmelnytskyi, Ukraine*

Anastasiia Shtelmashenko

*Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Department of Political Science
Volodymyrska str., 60, 01033, Kyiv, Ukraine*

Volodymyr Gotsuliak

*Khmelnytskyi National University,
Department of Philosophy and Social and Humanities
Instytutska str., 11, 29016, Khmelnytskyi, Ukraine*

The article deals with the issue of political freedom of the individual and its value dimension, which is important in modern life. The authors note that political freedom is, first of all, a set of political and legal norms with clearly defined powers that allow citizens to participate in addressing local, regional and national interests and to protect their own interests without violating the rights of other citizens. This is a picture of possible and acceptable behavior of citizens in the field of politics, which is regulated and coordinated by values and norms. It is stated that the main task of the State today is to develop policy in modern conditions in such a way that it takes into account not only the interests of the generally defined course of existence and development of the State, but also the diverse and multidirectional interests of individual citizens with a view to consolidating their actions at the State level. It is noted that this is not an easy task, but it is extremely important. However, if this idea becomes a reality, every citizen will be able to feel like a person, will want to live in such a State, strive to comply with laws and rules of conduct and participate in important processes of State-building not only as a member of the mass of civil society, but also as an individual who feels useful to society, which will allow him or her to exercise his or her will and not be restricted. It is substantiated that the concept of «political freedom» is considered by researchers as a term, process, action in society and political practice. An attempt is made to define the values which political freedom carries, namely: formation of a society of politically educated and politically active citizens; establishment of a political dialogue between competing political forces in the country and their supporters; development of an individual as a full member of society and a citizen; involvement of citizens in governance of the State through their active participation in political life; formation of a highly moral society; priority of human rights over the rights of the State. The author concludes that political freedom is the most important prerequisite for the existence of a sovereign democratic state. Political freedom is an image of possible and authorized behavior of citizens in the field of politics in accordance with values, norms and laws. The definition of freedom in its political dimension is the realization of the interests of citizens in the political system of society.

Key words: political freedom, values, society, democracy.

УДК 327

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.50.25>

НЕФОРМАЛЬНІ ПРАКТИКИ ВЗАЄМОДІЇ У МІЖНАРОДНОМУ СЕРЕДОВИЩІ: ТЕОРЕТИКО-КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ВИМІР

Анастасія Перфільєва, Володимир Правдін

*Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»,
фінансово-економічний факультет, кафедра міжнародних відносин і аудиту
пр. Дмитра Яворницького, 19, 49005, м. Дніпро, Україна*

У статті аналізуються неформальні практики у міжнародних відносинах з позицій пошуку змістовного ідентифікаційного визначення. Автори зауважують на невід'ємному сполученні формальних та неформальних практик взаємодії, наголошуючи на потребі виявлення низки сутнісних характеристик неформальних практик як самостійного предмету дослідницької уваги. Констатується, що неформальна політика є невід'ємною частиною відносин між державами та історично поширюється на всіх міжнародних акторів. Неформальні практики – давнє і складне явище, яке використовується в різних регіонах світу для досягнення цілей в міжнародному середовищі. Вивчення неформальних практик має велике значення в академічному дискурсі, оскільки дозволяє проаналізувати динаміку та взаємозв'язки між акторами на світовій арені. На основі синтезу різних підходів до розгляду неформальних практик в міжнародних відносинах, автори визначають неформальну практику як набір стратегій і тактик, що використовуються суб'єктами міжнародних відносин для реалізації своїх інтересів без формалізації взаємин у відповідності до офіційних дипломатичних практик чи оприлюднених визнаних угод. Використання таких практик дозволяє акторам мати більшу гнучкість у захисті своїх інтересів, надаючи можливість використовувати непрямі контакти та альтернативні засоби взаємодії. Неформальні практики в міжнародних відносинах здатні нівелювати неефективність формальних практик, створюючи основу для комунікації та налагодження діалогу між суб'єктами міжнародних відносин. Тож неформальні практики є частиною традиційної політики в міжнародному просторі, які володіють своїми можливостями функціональності та доцільності з огляду на багатовимірність та складність світового політичного процесу.

Ключові слова: неформальна практика, міжнародні відносини, взаємодія, концепт, сутність неформальної практики, міжнародне середовище.

Постановка проблеми. Неформальні практики у міжнародних відносинах історично давнє, складне, багатоаспектне і багатопланове явище, яке поступово поширилося на взаємини усіх міжнародних акторів. Нині, завдяки результативності, неформальні практики стали важливою частиною зовнішньої політики будь-якої країни. Водночас спостерігається очевидна концептуальна незавершеність у визначенні цих практик у науковому дискурсі міжнародних відносин. Дослідження неформальної політики в міжнародних відносинах може дати розуміння мотивацій і цілей суб'єктів міжнародних відносин, які беруть участь у міжнародній політиці. А постійне розширення та урізноманітнення практик неформальної взаємодії у сучасних міжнародних відносинах актуалізує потребу в науковому осмисленні неформальної політики як предмета спеціального вивчення з використанням новітніх методів на основі міждисциплінарного підходу. Тож **метою статті** є визначення суттєвих властивостей неформальної взаємодії в міжнародному середовищі, які дозволять наблизитися до формування концепту. Дослідницька увага у вітчизняному науковому дискурсі до проблем неформальних практик переважно зосереджена на питаннях

внутрішньополітичних процесів та державотворення (Дорош Л., Діденко І., Кирсенко О., Колодій А., Краснополська Т., Курілло В., Кушнар'єв І., Олійник О., Рибій О., Сахань О., Фісун О., Шевченко Т. та ін.), хоча в цілому загально визнаною є взаємообумовленість внутрішньої та зовнішньої політики держави. Тож якщо неформальні практики присутні у внутрішній політиці, вони однозначно потрапляють до середовища міжнародної взаємодії. На нашу думку, концептуалізація неформальних практик стає ключовою для забезпечення кращого розуміння та більш якісного аналізу явищ сучасного міжнародного життя.

Виклад основного матеріалу. Концептуалізація неформальних практик на міжнародній арені пов'язана з розвитком школи політичного реалізму. Один з класиків реалізму Г. Моргентау у роботі «Політичні відносини між націями: боротьба за владу та мир» стверджував, що дипломатичні переговори стосуються не лише офіційних домовленостей, а й низки неформальних процесів, за допомогою яких держави можуть впливати на поведінку одна одної без підписання договорів чи публічних заяв [1]. Це розуміння було далі розвинуте К. Волтцем у «Теорії міжнародної політики», де він припустив, що динаміка влади в міжнародних системах формується такою ж мірою як приватною дипломатією, так і офіційними державними діями, такими як війни чи союзи між націями. К. Волтц також намагався дати визначення неформальним практикам, у книзі ці практики він називає «informal processes», у перекладі з англійської «неформальні процеси». На його думку, неформальні процеси – це процеси, за допомогою яких одні держави протистоять діям інших, через альянси або політику балансу сил [2]. В цілому, представники реалізму акцентували увагу на політичних, економічних та військових чинниках, які визначають міжнародні взаємини та здатність держав захищати свої національні інтереси, включаючи практики неформального плану, чим зробили вагомий внесок у розуміння політичної взаємодії, конфліктів, угод та стратегій держав на міжнародній арені. Тож друга половина ХХ ст. завдяки представникам реалізму стала часом певного відкриття неформальних процесів як явища, що є широко поширеним, але недостатньо концептуалізованим. Тією або іншою мірою науковці, в межах своїх проблемних досліджень, залучали поняття неформальності до вивчення реалій політичного життя. Так, у своїй класичній праці «Витоки тоталітаризму» Ханна Арендт, зокрема, також торкається питань неформальних практик у формуванні політичних рішень і захисту прав людини, зауваживши, що формальна політика, керована правовими рамками, не є єдиною рушійною силою політичних результатів. На її думку, неформальні практики, хоча вони чітко не визначені, відіграють значну роль у формуванні політики та її впливу на суспільство. Виникнення неформальних практик Х. Арендт пов'язує з існуванням неписаних норм або закулісних переговорів [3]. Поступово закордонний науковий дискурс залучає категорію «неформальна політика» як інструмент для осмислення практик міжнародної взаємодії. Так, американський політолог Р. Когейн стверджує, що, хоча держави можуть формально визнавати певні правила їхньої взаємодії, багато з того, що насправді відбувається між ними, базується на неформальній політиці – тих неписаних правилах чи очікуваннях, які визначають поведінку держави [4]. Американський політолог Пітер Хаас, аналізуючи можливості впливу на прийняття рішень та дії, звертає увагу на той факт, що неформальні обміни думками та ідеями між представниками різних держав дозволяють досягати згоди у складних випадках міжнародної взаємодії. Забезпечуючи обхід офіційних механізмів та практик комунікації, неформальна політика сприяє спільному пошуку рішень для розв'язання проблем [5]. Тож, хоча офіційний дипломатичний шлях залишається невід'ємним, неформальні практики надають простір для діалогу та взаєморозуміння. Неформальність сприяє артикуляції різних точок зору, що сприяє кращому розумінню проблем міжнародного життя.

Відомий американський політолог Дж. Міршаймер у своїх роботах звертається до практик «дипломатії поза протоколом», яка реалізується шляхом приватних зустрічей і не підлягає громадському контролю та підзвітності. Такі практики неформальної політики здатні бути потужним інструментом в управлінні глобальними справами, оскільки вони створюють передумови для більшої гнучкості під час обговорення складних питань без публічного оприлюднення своїх позицій [6]. Досліджуючи неформальність у політиці взагалі та наявність неформальних структур і процесів в організаціях зокрема, Майкл Ліпсон наголошує, що будь-які громадські організації на міжнародній арені мають як формальну структуру, якою є офіційна організаційна схема, так і неформальну структуру, яка діє поряд з нею, паралельно. Неформальна структура включає приховані мережі, відносини та процеси, які існують в організації, але офіційно не визнані. Ці неформальні елементи не задокументовані та не відображені в офіційному документообігу, але вони відіграють значну роль у тому, як організація насправді функціонує [7]. Тож неформальними практиками просякнуте функціонування міжнародного суб'єкта і часто вони є визначальними в колі причинно-наслідкових зв'язків.

На окрему увагу заслуговує внесок у вивчення проблематики неформальних практик у міжнародних відносинах таких дослідників як Джордж Кеннан, Генрі Кіссінджер та Збігнев Бжезінський. Вони зробили значний внесок у розвиток вивчення неформальної політики, будучи свідками та учасниками ключових історичних подій другої половини ХХ ст., які у багатьох аспектах стали наслідком неформальних процесів у міжнародних відносинах. Джордж Кеннан, як один з архітекторів американської стратегії стримування СРСР, просував ідеї використання неформального впливу на супротивника, зокрема засобами інформаційної та психологічної війни, прямої економічної або прихованої політичної допомоги. Генрі Кіссінджер – визначний дипломат, який протягом десятиліть зберігає статус авторитетного і впливового політика глобального рівня – активно використовував неформальні канали для укладення угод зі світовими лідерами і досягнення мирного розв'язання конфліктів. Він часто застосовував таємні зустрічі або телефонні дзвінки, щоб обговорити дуже складні питання, які не можна було відкрито обговорювати через політичну чутливість або потенційну негативну реакцію громадськості. Узагальнюючи свій досвід в роботі «Дипломатія», Генрі Кіссінджер звернув увагу на важливість неформальних практик у веденні зовнішньої політики. Він показав, як застосування таких методів, як таємні зустрічі та обмін секретною інформацією, може допомогти досягати цілей на міжнародній арені [8]. Збігнев Бжезінський – видатний американський політичний діяч та геополітик, який зосереджував свою увагу на розробці стратегій стримування радянської загрози без використання ядерної зброї. У своїй книзі «Велика шахівниця» Зб. Бжезінський розглядає роль неформальних мереж у глобальній конкуренції за вплив та ресурси або у співробітництві. Він аналізує різні аспекти міжнародних відносин, включаючи дипломатію, економіку, військову стратегію, релігійні та культурні впливи, і стверджує, що неформальні практики грають значну роль у формуванні міжнародного порядку [9]. Джордж Кеннан, Генрі Кіссінджер і Збігнев Бжезінський заклали фундамент сучасних досліджень неформальних практик у міжнародних відносинах. Їх внесок у формування академічних підходів до цієї проблеми включає розуміння змісту та обґрунтування доцільності неформальних методів у міжнародному спілкуванні.

На поточному етапі ми спостерігаємо активні дискусії навколо самого концепту неформальної політики, що можливо пояснити низкою чинників. По-перше, існує суперечка щодо визначення меж між формальними та неформальними аспектами політики. По-друге, питання щодо того, наскільки неформальна політика впливає на прийняття

рішень та глобальні процеси. По-третє, базова відсутність консенсусу щодо того, що таке «неформальність» в політиці в принципі. Кожна країна може мати свій унікальний підхід до дипломатичних переговорів і певні традиції у взаємодії з іншими державами. Таким чином, визначення, яке підходить для однієї країни, може не влаштувати іншу через відмінності в культурі чи специфіку політичної системи. Наприклад, деякі країни можуть вважати певні дії прийнятними, тоді як інші вважають їх недоречними, ця різниця може призвести до двох різних інтерпретацій «неформальності» у відносинах між державами. Також зауважимо, що зазвичай неформальну політику дорівнюють неформальній дипломатії, проте, важливо відзначити, що неформальна дипломатія є лише частиною поняття «неформальна політика». Важливо відзначити, що оскільки неформальність є частиною таких негативних феноменів, як корупція, nepotизм, фаворитизм, неформальність у політиці описують як негативний феномен: як викривлений, «неправильний» та корисливий спосіб політичних акторів реалізувати власні або вузько корпоративні інтереси [10, с. 17]. Тож розглядаючи міжнародні практики неформальної взаємодії також видається ймовірним сприймати їх як дії за межами визнаних правил і норм, що цілком можуть перебувати на межі або за межею законності. Водночас в міжнародному середовищі правила та норми не володіють абсолютною обмежувальною силою. Крім того, очевидним є позитивний функціональний вплив на міжнародне середовище неформальних практик. Тож неформальні практики є частиною традиційної політики в міжнародному просторі, які володіють своїми можливостями функціональності та доцільності з огляду на багато вимірність та складність світового політичного процесу. Неформальні практики здатні полегшити комунікацію і налагодити діалог в складних міжнародних умовах. Водночас варто пам'ятати про амбівалентність неформальних практик: неpubлічна та закрита неформальна практика суперечить демократичним принципам, а з іншого має функціональне значення, спрощуючи ухвалення рішень і дозволяючи виходити з «пазових» ситуацій. Очевидно, що неформальні відносини можуть розглядатися як певний базис, над яким виникає надбудова легальних структур і норм міжнародної взаємодії в сучасних умовах. Неформальні практики в міжнародних відносинах здатні заповнити неефективність формальних інститутів і практик, створюючи основу для комунікації та налагодження діалогу між суб'єктами міжнародних відносин. Очевидно, що неформальна політика в контексті міжнародних відносин є складною і різноманітною, оскільки її характеристики можуть значно відрізнятися залежно від культурних відмінностей, геополітичного положення, економічних інтересів та ідеологічних переконань. Це створює неоднозначність та різноманітність у визначенні та розумінні неформальної політики в міжнародному контексті.

Узагальнюючи підходи до визначення «неформальності» в міжнародних відносинах на поточному етапі, можна визначити три напрями в розкритті змісту неформальної політики.

Один з них передбачає визначення неформальної політики як комплексу неписаних правил, які керують взаємодією між державами, не будучи офіційно закріпленими в договорах чи угодах.

Друге визначення, презентує неформальну політику як прийняття рішень, які базуються на міжособистісних стосунках осіб, які мають вплив на певне питання чи сферу політики.

Третій підхід до визначення, фіксує, що неформальна політика – це комунікації між державами, які відбуваються за зачиненими дверима, тобто приватні зустрічі, що проводяться з представниками різних країн, де угоди укладаються неформально, а не у вигляді юридично обов'язкових договорів, підписаних відповідно до міжнародного права.

Неформальна політика в сучасних міжнародних відносинах визначає багато аспектів взаємодії між суб'єктами міжнародних відносин, від угод і конфліктів до торгівлі та спільних зусиль у вирішенні глобальних проблем.

Тактика поєднання формальних і неформальних стратегій має бути свідомим відображенням конкретних прагнень міжнародного актора і викликів, з якими він стикається. В епоху, коли міжнародні відносини стають все більш складними та взаємопов'язаними, розумна інтеграція формальної та неформальної політики залишається постійною проблемою. Успіх такого сполучення залежить не лише від компетенцій суб'єктів, але й від здатності адаптуватися до змін динаміки глобальних справ. Саме складна синергія між формальним і неформальним забезпечує ефективність сучасних практик міжнародної взаємодії.

Висновки. Спираючись на подані передумови, можемо визначити неформальну політику як набір стратегій і тактик, що використовуються суб'єктами міжнародних відносин для реалізації своїх інтересів без формалізації взаємин у відповідності до офіційних дипломатичних практик чи оприлюднених визнаних угод. Водночас треба наголосити що неформальна політика це перш за все взаємодія, взаємодія між суб'єктами міжнародних відносин, і за своєю суттю неформальна політика спирається на розуміння того, що динаміка влади визначається не лише державними суб'єктами, але й тими, хто діє поза традиційними політичними рамками. Це означає, що недержавні суб'єкти можуть мати значний вплив на результати, навіть якщо вони не мають прямого доступу або контролю над процесами прийняття рішень на національному рівні – наприклад, шляхом лобістських зусиль, спрямованих на іноземну громадську думку, надання альтернативних джерел фінансування для проектів, які вважаються занадто важливими та політично-чутливими для підтримки лише урядами. Інструменти неформальної політики можуть варіюватися від економічних санкцій, лобіювання і бойкоту до збору розвідувальних даних і таємних воєнних операцій. В останні роки ці методи стали більш поширеними, оскільки використання лише офіційних методів, не завжди дозволяє у повному обсязі реалізувати поставлені цілі на міжнародній арені. Головна мета неформальної політики – це досягнення власних цілей, яких було б важко досягти через офіційні канали, через неможливість реалізації їх через ці канали, або ж через довгу процедуру узгодження певних рішень для реалізації власних цілей. Тобто неформальна політика надає суб'єктам міжнародних відносин гнучкість для забезпечення своїх інтересів без необхідності проходити через офіційні канали. Ця гнучкість дозволяє країнам досягати цілей швидше і з використанням менших витрат. Гнучкість, виражену в неформальній політиці, можна розглядати як ключовий інструмент заохочення до співпраці та самої співпраці між країнами на глобальній арені. В цілому, саме гнучкість неформальних практик дозволяє знаходити більш креативні рішення, заохочує компроміс між націями та створює міцніші відносини між країнами.

Список використаної літератури

1. Morgenthau H. Politics among nations. The struggle for power and peace. New York: Alfred A. Knoph, 1949. 532 p. URL: <https://ia601507.us.archive.org/24/items/in.ernet.dli.2015.74487/2015.74487.Politics-Among-Nations-The-Struggle-For-Power-And-Peace.pdf>
2. Waltz K. Theory of International Politics. McGraw-Hill, 1979. 251 p. URL: https://d11.cuni.cz/pluginfile.php/486328/mod_resource/content/0/Kenneth%20N.%20Waltz%20Theory%20of%20International%20Politics%20Addison-Wesley%20series%20in%20political%20science%20%20%201979.pdf
3. Arendt H. The origins of Totalitarianism. Meridian Books, 1973. 574 p. URL: <https://s3.amazonaws.com/arena-attachments/1290548/64836c813719caddbfcb8d095829b5a2.pdf?1506389983>

4. Keohane R. Cooperation and international regimes. *After Hegemony: Cooperation and Discord in World Political Economy*. 1984. P. 49–64. URL: <https://edisciplinas.usp.br/pluginfile.php/5526008/course/section/6018534/%28Principal%29%20KEOHANE%20R.%20%281984%29.%20After%20hegemony%20cooperation%20and%20discord%20in%20the%20world%20political%20economy%281%29.pdf>
5. Haas P. Epistemic Communities and International Policy Coordination. *International Organization*. 1992. Vol. 46 (1). P. 1–35. URL: <https://fbaum.unc.edu/teaching/articles/IO-1992-Haas.pdf>
6. Mearsheimer J. The Tragedy of Great Power Politics. New York – London, 2001. 568 p. URL: <https://is.cuni.cz/studium/predmety/index.php?do=download&did=216573&kod=JPM755>
7. Lipson M. Peacekeeping: Organized Hypocrisy, 2002. 49 p. URL: https://www.peacewomen.org/sites/default/files/pk_peacekeepingorganizedhypocrisy_2007_0.pdf
8. Кіссінджер Г. Дипломатія / Пер. В.Горбатько. Київ : КМ-Букс, 2021. 864 с.
9. Бжезінський З. Велика шахівниця / Пер. О. Фешовець. Харків : Фабула, 2019. 288 с.
10. Шевченко Т.В. Сутнісні характеристики та ознаки неформальної політики. *Мажіте-ріум*. 2016. Вип. 64. С. 14–19. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/babaf92e-c50d-4b59-9ec2-9f3c24b0e309/content>

INFORMAL PRACTICES OF INTERACTION IN THE INTERNATIONAL ENVIRONMENT: THEORETICAL AND CONCEPTUAL DIMENSION

Anastasiia Perfilieva, Volodymyr Pravdin

Dnipro University of Technology,

Faculty of Finance and Economics, Department of International Relations and Audit

Dmytra Yavornytskoho Ave., 19, 49005, Dnipro, Ukraine

The article analyzes informal practices in international relations from the perspective of finding a meaningful identification definition. The authors note the inherent combination of formal and informal practices of interaction, emphasizing the need to identify a number of essential characteristics of informal practices as an independent subject of research attention. It is stated that informal politics is an integral part of relations between states and historically applies to all international actors. Informal practices are an ancient and complex phenomenon used in different regions of the world to achieve goals in the international environment. The study of informal practices is of great importance in academic discourse, as it allows us to analyze the dynamics and interrelationships between actors on the world stage. Based on a synthesis of different approaches to the consideration of informal practices in international relations, the authors define informal practices as a set of strategies and tactics used by actors in international relations to realize their interests without formalizing relations in accordance with official diplomatic practices or published recognized agreements. The use of such practices allows actors to have more flexibility in protecting their interests, providing the opportunity to use indirect contacts and alternative means of interaction. Informal practices in international relations can offset the ineffectiveness of formal practices, creating a basis for communication and establishing a dialogue between actors in international relations. Therefore, informal practices are part of traditional politics in the international space, which have their own possibilities of functionality and expediency, given the multidimensionality and complexity of the global political process.

Key words: informal practice, international relations, interaction, concept, essence of informal practice, international environment.

УДК 351(477)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.50.26>

РОЛЬ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ГУМАНІТАРНИХ ЦІЛЕЙ У СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ СТРАТЕГІЯХ ДЛЯ ПІДВИЩЕННЯ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

Ігор Синьогуб

*Черкаський державний технологічний університет,
кафедра філософських і політичних наук
бульвар Шевченка, 460, 18000, м. Черкаси, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-8870-1973>*

В цій статті висвітлено питання гуманітарної діяльності в контексті стратегічної державної політики у сфері безпеки. Сучасний світ продукує нові виклики для гуманітарних стандартів на глобальному, міжцивілізаційному, регіональному (національному та локальному) та індивідуальному рівнях. Темпи сучасних процесів у соціокультурній сфері вимагають трансформації гуманітарної парадигми. Фундаменталізм, притаманний традиційним гуманітарним моделям, втрачає актуальність, що призводить до зниження ефективності гуманітарної діяльності. Зазначено, що інституціоналізація звичайних гуманітарних цілей не може охопити весь комплекс гуманітарних проблем у сучасному світі. Тому доцільно зробити акцент на функціональному вимірі гуманітарної парадигми.

Потрібен синергетичний підхід до реалізації гуманітарної діяльності на оперативному рівні. Це пов'язано з тим, що на додаток до декларативного характеру цілей дедалі більшого значення набуває практична реалізація конкретних керівних принципів. Успішне досягнення гуманітарних цілей вимагає використання динамічних і гнучких за змістом і формою керівних принципів і механізмів. Відтак практичні підходи, які ґрунтуються на принципах самоорганізації, міждисциплінарності та мультикультуралізму, забезпечують необхідну синергію для формування загальної системи національної гуманітарної безпеки. Модель національних гуманітарних стандартів має успішно виконувати нормативно-регулятивну функцію в соціально-політичному вимірі функціонування держави. Її ефективність, гнучкість, мобільність і прагматизм дають змогу синергізувати потенціали державного сектору, громадянського суспільства та певних громадян і створюють передумови для досягнення високих гуманітарних стандартів. Синергетична гуманітарна державна політика може забезпечити необхідні кроки для гуманітарних проектів різного рівня, характеру та масштабу, а також чітко визначити мету та засоби для їхньої реалізації.

Ключові слова: гуманітарна активність, державна безпека, соціогуманітарна політика, гуманітарний проект, гуманітарні стандарти.

Постановка проблеми. Державна політика в сфері гуманітарної безпеки визначає рівень розвитку країн і суспільств. Суспільства, в яких життя, здоров'я та інтереси людини є основними чинниками у формуванні засад суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного життя, досягають статусу високоцивілізованих суспільств, які захищають людину і громадянина від різних видів загроз. До загальних загроз безпеці людини можна віднести природні, техногенні, військові та соціальні кластери. Кожен із цих чинників становить небезпеку для певних осіб і суспільств і потребує належного реагування з боку міжнародного співтовариства, держав і громадян.

Традиційні форми організації гуманітарної діяльності, які зосереджуються на забезпеченні державної політики, спрямованої на боротьбу з наслідками загрозливих процесів і явищ, вичерпують себе. В сучасному динамічному світі представлення проблеми або

ліквідація наслідків за заздальгідь визначеним алгоритмом не є ефективною гуманітарною діяльністю. Ефективність, гнучкість, мобільність і прагматизм є теоретичними та ідеологічними керівними принципами стратегій національної гуманітарної політики. На основі цих принципів формуються відповідні стратегії і тактики гуманітарних операцій, а також використовуються державні ресурси у взаємодії з вчинками громадян. Така синергія формує оптимальний порядок заходів для швидкого та якісного оцінювання загроз, виявлення проблем та ліквідації наслідків гуманітарних криз на різних рівнях.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Гуманітарна політика є одним з актуальних питань у сучасному суспільно-науковому дискурсі. Кінець ХХ – початок ХХІ ст. характеризувався відносним затишшям у глобальному вимірі розвитку цивілізації, що знайшло відображення в певній стагнації гуманітарної діяльності, орієнтованої на розв'язання глобальних довгострокових проблем національного чи планетарного характеру. Наукові дослідження відреагували на ці тенденції розвитку людства, зосередившись на розробленні теоретико-методологічних і стратегічних завдань цієї діяльності. Однак упродовж останніх років соціокультурну сферу сколихнули певні виклики (пандемія COVID-19, масштабні бойові дії в Україні), які потребують нагальних рішень, котрі можуть бути реалізовані завдяки узгодженим програмним і практичним заходам. Така синергетична ситуація стосується і досліджень національної гуманітарної політики.

Наукові дослідження відреагували на гуманітарні наслідки пандемії, запропонувавши механізми захисту та зміцнення громадського здоров'я [1]. Питання забезпечення життя і здоров'я людини й далі залишається в центрі гуманітарного дискурсу. Водночас соціокультурні виклики збільшують рівень загроз для людей, тож постає потреба в розробленні практико-орієнтованих механізмів протидії та організації безпеки.

Більш розширену проблематику гуманітарного виміру порушує І. Войналович [2], розглядаючи концепт людського капіталу та гуманітарної активності щодо його збереження та примноження. Такі дослідження сприяють утвердженню синергетичних принципів самоорганізації в системі гуманітарної політики. Загалом, гуманітарна парадигма сучасності потребує трансформації відповідно до вимог часу [13].

Проблема імплементації гуманітарних цілей на державному рівні порушується в аспектах функціонування правового поля [3], інтеграційних процесів [4], громадянського суспільства [6]. Конкретизуючи проблему імплементації гуманітарних цілей, варто назвати елементи, які знайшли відображення в наукових розвідках, як-от морально-етичні аспекти [17], концептуальні моменти прав людини [16].

Постановка завдання. Метою наукової розвідки є розгляд перспективних стратегій забезпечення ефективної реалізації національної гуманітарної політики, а також декларативної імплементації індивідуальної та суспільної безпеки. Гуманітарні стандарти в сучасній соціокультурній сфері вимагають інноваційних механізмів дотримання базових принципів вимірювання безпеки. Метою цієї статті є перенесення акценту з теоретичної та ідеологічної інституціоналізації гуманітарної політики на практичне та функціональне забезпечення гуманітарної діяльності. Реалізація гуманітарних завдань є однією з головних умов ефективності соціально-політичних гілок державного управління. Орієнтація державної політики (соціальної, економічної, інфраструктурної, культурної) на динамізм, гнучкість, самоорганізацію та соціокультурні зв'язки забезпечує належний рівень систем гуманітарної безпеки.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи соціально-політичні стратегії, спрямовані на підвищення ступеня безпеки людини та суспільства на національному рівні, важливо враховувати такі індикатори гуманітарної кризи, як масштаб та інтенсивність.

Зазвичай гуманітарна політика орієнтована на сталий соціокультурний розвиток, що уможливає системне та збалансоване реагування на загрози життю, здоров'ю та інтересам людини. Однак у форс-мажорних ситуаціях кількість жертв і людей, які потенційно перебувають під загрозою виникнення гуманітарних криз, і далі зростає. Тому державна гуманітарна політика має бути готовою до різних сценаріїв актуалізації соціально-політичного виміру безпеки.

Роль держави в забезпеченні гуманітарної безпеки має два фундаментальних виміри:

- нормативний, який передбачає наявність актуальних законодавчо-правових [9], соціально-організаційних [2], морально-світоглядних [15], інноваційних [17] та культурно-історичних констант, які є орієнтиром в питанні дотримання гуманітарних стандартів, характерних для цивілізованого суспільства;

- регулятивний, який складається з засобів та шляхів запобігання, оптимізації [13], реагування та боротьби з наслідками гуманітарних криз та формується з відповідних ресурсів державного потенціалу.

Важливо розуміти, що виникнення державних практик гуманітарного характеру потребує часу та є досить громіздкою структурою для безпосереднього впливу на процеси та явища. Тому, якщо нормативна частина може оновлюватися за інерцією, то регуляторна має відбуватися в онлайн-режимі.

Принципи, що забезпечують своєчасне та комплексне реагування на гуманітарні проблеми, мають відповідати динамічному ритму розвитку цивілізації (див. рис. 1).

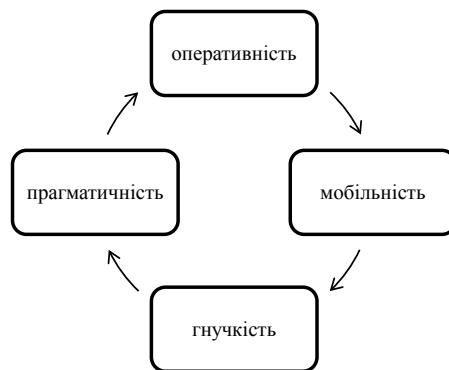

Рис. 1. Соціально-політичні принципи державної гуманітарної політики

Джерело: власне розроблення автора

Ефективність такої синергетичної взаємодії є константою, яка відповідає за реагування на гуманітарні загрози в часовому вимірі. Для оперативного реагування на гуманітарні проблеми необхідно розробити конкретні індикатори рівня загрози безпеці людини [5, с. 45]. На думку Л. Сергієнка [8], такі індикатори забезпечуються через визначення компонентів, цілей, суб'єктів і пріоритетів гуманітарної діяльності. Водночас для деяких осіб і державних суб'єктів ці індикатори встановлюють кінцевий термін реагування на проблемні ситуації. Цей дедлайн використовується для вибору варіантів протидії гуманітарним загрозам та вибору оптимальних інструментів і засобів боротьби з наслідками кризи.

З 24 лютого 2022 року Україна переживає масштабний гуманітарний колапс у зв'язку з повномасштабною війною, і в цьому контексті питання ефективності гуманітарної допомоги набуло особливого значення [11, с. 112–113]. В умовах, коли традиційні

державні структури не працюють на практиці, починають діяти самоорганізаційні константи на індивідуальному та колективному рівнях. Як показала ситуація на початку повномасштабної збройної агресії проти України, у тих регіонах, де процес самоорганізації було успішно активізовано, гуманітарні операції виконувалися хоча б мінімально. О. Кушніренко та Н. Гахович [4], аналізуючи гуманітарну ситуацію в Україні та прогнозуючи процес відновлення гуманітарної цілісності, наголошують на необхідності залучення досвіду Європейського співтовариства у розбудові безпекових систем на всіх рівнях.

Мобільність визначає здатність державної гуманітарної політики діяти за будь-яких умов (територіальних, юридичних, етичних тощо). Зазвичай, гуманітарні стандарти регулюються міжнародно-правовими нормами [3, с. 46].

Посилення значення регулятивних функцій і, як наслідок, зростання функціональних кластерів гуманітарної політики зумовлене також реаліями моделі міжнародної безпеки. Сучасна цивілізація, яка стрімко розвивається, демонструє дедалі більш суттєву уразливість міжнародних органів, які покликані регулювати глобальний простір гуманітарної політики [14]. В цьому контексті державний вимір відіграє дедалі важливішу роль у забезпеченні гуманітарних стандартів (які за своєю суттю є міжнародними).

Прагматичність є ключовим лейтмотивом соціокультурної активності сучасного західного світу. Верховенство результату стимулює державні структури мобілізувати все більше ресурсів для досягнення необхідного рівня безпеки громадян. Водночас підкреслюється дотримання принципів демократичного цивільного суспільства [6]. В ситуаціях гуманітарної кризи держави зазвичай схильні до встановлення командно-адміністративних режимів. Хоча зрозуміло, що внаслідок гуманітарної кризи деякі права та обов'язки громадян можуть бути обмежені під час ініціювання дій зі стабілізації ситуації, це не є підставою для виключення принципів демократії та цивільного суспільства загалом.

Сталість – це принцип, який передбачає чимало інструментів і методів протидії гуманітарним загрозам. До цього принципу треба додати також людський складник гуманітарної парадигми.

Держави зобов'язані залучати людський потенціал для гарантування принципу безпеки людини. В Україні відповідним Указом Президента від 14 вересня 2020 року сформульовано ключовий концепт державної гуманітарної політики, яким є теза: «безпека людини – безпека країни» [10].

Спроба інтегрувати людину в парадигму гуманітарної безпеки та відвести їй активну роль у цій царині трансформує звичне суб'єкт-об'єктне позиціонування гуманітарного виміру в цій сфері суспільного буття. Традиційно людей сприймали як потенційних жертв гуманітарних загроз і покладалися на різні інституції (міжнародні, національні та місцеві) у виконанні своїх захисних функцій. Сучасність докорінно змінила цей статус людини і надала їй можливості для самозахисту. Принцип самоорганізації в сучасній науково-методологічній картині світу виражає необхідність синергії на рівнях «людина-людина», «людина-суспільство», «людина-суспільство», «людина-спільнота» і «людина-держава». Такі моделі довели свою ефективність у соціально-економічному, суспільно-політичному та культурному житті. Особливо в системі охорони здоров'я, яка є одним із базових елементів гуманітарної парадигми [1], людські ресурси мають велике значення.

Однак інтегрування людського потенціалу в системи безпеки людини потребує заходів, які формують цей потенціал. Самоефективність, лідерство, мотивація, гідність [12], права і свободи [16] складають цілісність особистості. Право на особисте і приватне життя [7, с. 96] має забезпечувати межі для соціальних впливів, з одного боку, та готувати людей до реагування (самостійно або у співпраці із суспільством) на гуманітарні виклики і загрози, з іншого.

Висновки. Відтак державна гуманітарна політика в сучасному соціокультурному просторі має використовувати синергетичну парадигму і формуватися як завдяки суспільним ресурсам, так і за допомогою індивідуальної самоорганізації громадян. Чіткі плани дій на випадок форс-мажорних обставин і гуманітарних криз мають передбачати алгоритми заходів (органів державної влади, громадських інституцій та громадян) і засоби реагування на загрози.

Гуманітарна безпека на національному рівні має створюватися на стратегічному рівні, де концентрується контекст гуманітарних криз, і мати оперативний та практичний потенціал, формуючи арсенал інструментів протидії гуманітарним загрозам. Отже, інституційно-цільові, практичні та оперативні аспекти гуманітарної діяльності взаємодіють у контексті суспільно-політичної відповіді на глобальні та регіональні загрози. Для світоглядного і духовного усвідомлення гуманітарної проблематики необхідне оновлення філософсько-аксіологічних засад, які сприяють розвитку людини та її потенціалу. Якщо інституційні та цільові засади будуть доповнені практичними алгоритмами запобігання та протидії антигуманним ситуаціям різного походження, характеру, масштабу та інтенсивності, можлива повноцінна гуманна гуманітарна парадигма.

Основними керівними принципами, які запропоновано для забезпечення ефективної гуманітарної політики держави, є мобільність, гнучкість, результативність і прагматизм. Ці константи не лише визначають декларативний характер цільових намірів гуманітарної доктрини, а й окреслюють відповідні ролі та позиції у протидії постійним антигуманним актам і спонтанним гуманітарним кризам. Динамічний принцип протидії гуманітарним загрозам є ефективним інструментом реалізації нормативно-регулятивної функції державної політики у сфері дотримання стандартів безпеки людини.

Список використаної літератури

1. Будзин В., Рибчич І. Формування та реалізація державної гуманітарної політики із збереження та розвитку громадського здоров'я на сучасному етапі пандемічних впливів. *Public Administration and Regional Development*. 2021. № 14. С. 869–889. <https://doi.org/10.34132/pard2021.14.03>
2. Войналович І. Завдання соціально-гуманітарної політики збереження людського капіталу України в умовах війни. *Modeling the development of the economic systems*. 2023. № 1. С. 226–232. <https://doi.org/10.31891/mdes/2023-7-31>
3. Галабурда Н. Імплементация міжнародних кримінально-процесуальних норм як форма впливу міжнародного права на національне право. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. праць. 2020. № 85. С. 42–48. <https://doi.org/10.32837/apdp.v0i85.1823>
4. Кушніренко О., Гахович Н. Імплементация європейських принципів в стратегічному плануванні повоєнного відновлення України. *Науковий вісник Міжнародної асоціації науковців. Серія: економіка, управління, безпека, технології*. 2023. № 2. Вип. 2. <https://doi.org/10.56197/2786-5827/2023-2-2-2>
5. Мойсіяха А. Алгоритм формування та застосування механізмів реалізації державної політики в соціогуманітарній сфері. *Публічне управління та митне адміністрування*. 2020. № 3. С. 43–49. <https://doi.org/10.32836/2310-9653-2020-3.8>
6. Парубчак І., Радух, Н., Гринишин Г. та ін. Державна політика гуманітарної безпеки у контексті становлення громадянського суспільства в Україні: навчальний посібник. 2022. Херсон: Олді+. 190 с.
7. Резворович К. Право на особисте життя vs право на приватне життя: дискусійність співвідношення категорій. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2020. № 1. С. 96–102. <https://er.dduvs.in.ua/handle/123456789/4643>

8. Сергієнко Л. Гуманітарна політика України: ідентифікація складових, об'єктів, суб'єктів та пріоритетів. *Вісник ЖДТУ. Серія: Економіка, управління та адміністрування*. 2019. № 2. Вип. 88. 162–173. [https://doi.org/10.26642/jen-2019-2\(88\)-162-173](https://doi.org/10.26642/jen-2019-2(88)-162-173)
9. Сидорова Е. Нормативно-правове забезпечення формування та реалізації державної політики в гуманітарній сфері. *Юридична наука*. 2020. № 12. С. 94–102. <https://doi.org/10.32844/2222-5374-2020-114-12.12>
10. Стратегія національної безпеки України. Безпека людини – безпека країни. [Указ Президента України]. 14 вересня 2020 року № 392/2020. <https://fisu.gov.ua/download/activity/ukaz-strateg-nats-bezpeky.pdf>
11. Хмелєвська О. Гуманітарна діяльність в умовах війни в Україні. *Демографія та соціальна економіка*. 2023. № 51. Вип. 1. С. 96–117. <https://doi.org/10.15407/dse2023.01.096>
12. Cubie, D. (2022). Complementarity between human security and legal frameworks for humanitarian action. In G. Oberleitner (Ed.), *Research Handbook on International Law and Human Security* (p. 258–271). <https://doi.org/10.4337/9781800376977.00023>
13. De Vries, H., & Van Wassenhove, L. N. (2020). Do Optimization Models for Humanitarian Operations Need a Paradigm Shift? *Prod Oper Manag*, 29, 55–61. <https://doi.org/10.1111/poms.13092>
14. Konyndyk, J., & Worden, R. (2019). People-Driven Response: Power and Participation in Humanitarian Action. *CGD Policy Paper*, 155. <https://www.cgdev.org/people-driven-response>
15. Panter-Brick, C., Eggerman, M., & Ager, A. (2020). Measuring the psychosocial, biological, and cognitive signatures of profound stress in humanitarian settings: impacts, challenges, and strategies in the field. *Conflict and Health*, 14, 40. <https://doi.org/10.1186/s13031-020-00286-w>
16. Pease, K. (2020). *Human rights and humanitarian diplomacy*. Manchester, England: Manchester University Press. <https://doi.org/10.7765/9781526155894>
17. Pizzi, M., Romanoff, M., & Engelhardt, T. (2020). AI for humanitarian action: Human rights and ethics. *International Review of the Red Cross*, 102(913), 145–180. <https://doi.org/10.1017/S1816383121000011>

THE ROLE OF IMPLEMENTING HUMANITARIAN GOALS IN SOCIO-POLITICAL STRATEGIES TO ENHANCE STATE SECURITY

Igor Sinegub

*Cherkasy State Technological University,
Department of Philosophical and Political Science
Shevchenko Boulevard, 460, 18000, Cherkasy, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-8870-1973>*

The article discusses the issues of humanitarian activity in the context of strategic state policy in the security sphere. The modern world creates new challenges for humanitarian standards that arise at the global, civilisational, local (state, regional) and individual levels. It is established that the rapidity of modern processes in the socio-cultural space requires the transformation of the humanitarian paradigm. The fundamentalism inherent in traditional humanitarian models is losing its relevance, which leads to a loss of effectiveness of humanitarian actions. It is noted that the usual institutionalisation of humanitarian goals is not able to cover the entire spectrum of humanitarian problems in the modern world. Therefore, it is proposed to bring the functional dimension to the forefront of the humanitarian paradigm.

Implementation of humanitarian activity at the functional level requires synergistic approaches, since in addition to the declarative nature of the target, the issue of practical implementation of certain guidelines is becoming more relevant. In order to successfully achieve humanitarian goals, guidelines and mechanisms that are dynamic and flexible in their content and format should be used. Thus, practical approaches guided by the principles of self-organisation, interdisciplinarity and multiculturalism provide the necessary synergy that makes it possible to form a coherent system of state human security. The model of state humanitarian standards is designed to successfully implement the normative and regulatory function of the socio-political dimension of the state's functioning. Due to its efficiency, flexibility, mobility and pragmatism, it creates preconditions for the synergy of the public sector, civil society and individual potential in achieving a high level of humanitarian standards. A synergistic humanitarian state policy is able to provide the necessary steps in the implementation of humanitarian projects of various levels, nature and scale with clear regulation of the goals and means for their implementation.

Key words: humanitarian activity, state security, socio-humanitarian policy, humanitarian project, humanitarian standards.

УДК 327(410:4-6ЄС)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.50.27>

РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОВЖИВАНЬ ТА ПОРУШЕНЬ ПІД ЧАС ПІДГОТОВКИ ДО РЕФЕРЕНДУМУ 2016 РОКУ З БРЕКСІТУ В МЕДІА-ДИСКУРСІ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ

Марися Томашевська

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника,
кафедра міжнародних відносин
вул. Шевченка, 57, 76018, м. Івано-Франківськ, Україна*

У статті розкривається відображення в медіапросторі Великої Британії розслідувань і зловживань, які доказово або ймовірно мали місце під час підготовки та проведення референдуму 23 червня 2016 р. щодо Брекситу (виходу країни з Європейського Союзу). Порухення стосувалися трьох основних блоків: незаконна агітація; фінансові махінації; російське втручання у виборчий процес.

Зважаючи на аналіз топових медіа “The Guardian”, “The Independent”, “The Financial Times”, “The Observer”, “Mirror” та ін., які протегували позицію «Залишитися», та “The Sun», “The Daily Mail», “The Daily Express», “The Daily Telegraph”, “The Sunday Times”, які обстоювали позицію «Вийти», показано, що британську громадськість системно інформували про перебіг і результати розслідувань щодо використання на виборчу кампаній великих сум коштів агітаційними групами («Голосуйте Вийти», «Британія сильніша в Європі», «Ветерани за Британію» та ін.), які значно перевищували їх офіційні бюджети. Широко висвітлювалися розслідування звинувачень у фінансових зловживаннях та маніпуляції громадською думкою з боку окремих політичних партій, лідерів та активістів.

Котроверсійно, суперечливо британські медіа представляли тему російського втручання в кампанію референдуму 2016 р.: реалії переплітаються з припущеннями, домислами, конспірологією, сенсаційністю. Публічні та соціальні медіа підігривали інтерес громадянського суспільства до розслідувань імовірних зв'язків британського політикуму з різного штибу російськими елементами, які протегували позицію «Вийти». Ці «уроки демократії» цікаві, корисні для України, яка протистоїть збройній агресії й інформаційній експансії з боку РФ та намагається досягти стандартів для повноправного членства в Європейському Союзі.

Ключові слова: Брексит, Велика Британія, референдум 23 червня 2016 р., медіадискурс, медіапростір, розслідування фінансових зловживань, російське втручання в референдум щодо Брекситу.

Брексит (англ. Brexit – Britain’s exit – буквально «вихід Великої Британії») – складний багатогранний суспільно-політичний феномен. У нашому дослідженні поняття «Брексит» позначає політичний процес, який супроводжував підготовку і проведення референдуму 23 червня 2016 р. у Великій Британії, на якому близько 52% виборців проголосували за вихід країни з Європейського Союзу, а також пов’язані з цим події чотирьох наступних років. Про «важливий», «вирішальний» вплив медіа на результати референдуму щодо Брекситу зазначають й інші британські, а також українські дослідники (Х. Демієн, А. Грубінко, Я. Кибіч, В. Крушинський, Г. Лаліч-Кретін, Н. Силашкі, Н. Яковенко та ін.). Менше уваги науковці звертають на висвітлення в засобах масової комунікації зловживань і порушень, що супроводжували кампанію референдуму та вплив медіа на їхнє розслідування.

Актуальність порушеної проблеми має важливе науково-теоретичне та практичне значення для розвитку політичного процесу в Україні. Досвід Брекситу навіює аналогії з висвітленням у медіа національних виборчих кампаній у нашій країні, а російське

втручання у британський референдум дає повчальні уроки для розуміння впливу і значення ворожої інформаційно-психологічної операції, яку країна-агресорка веде проти українського народу.

Розслідування допущених під час підготовки та проведення червневого 2016 р. референдуму в Сполученому Королівстві зловживань і порушень можна розділити на три основні блоки, що стосуються незаконної агітації, фінансових махінацій та російського втручання. У процесі циркулювання в інфопросторі склалися їхні лексичні конструкції, які ввійшли до політичного лексикону і наукових студій: «звинувачення у незаконній агітації під час референдуму про ЄС у 2016 р.» (“allegations of unlawful campaigning in the 2016 EU referendum”), «російське втручання у референдум щодо Брексіту в 2016 р.» (“Russian interference in the 2016 Brexit referendum”) та ін.

Медіа підігрівали суспільну увагу до пов’язаних з цими питаннями розслідувань, чим стимулювали їх проведення. Вони становили інтерес для політиків як компромат для боротьби з опонентами та для простих обивателів, яких природно цікавлять закулісні ігри, зловживання, фінансові махінації. Незаперечною є суспільно-політична та морально-етична значущість цих проблем, адже вони ставили під сумнів об’єктивність і законність результатів референдуму, які визначали доленосний для Британії, Європи, усього світу вибір, тому до їхнього розслідування залучалися не лише національні державні інститути (парламент, уряд, органи безпеки, правопорядку і судочинства), а й міжнародні – Європейський парламент, Венеційська комісія тощо.

Громадянське суспільство Британії гостро реагувало на порушення конфіденційності та неправомірне використання персональних даних у політичних цілях, адже йшлося про право на свободу й особисте життя людини. Уже в березні–травні 2017 р. “The Guardian”, “The Economist”, “The Observer”, інші «ділові» медіа повідомляли, що Управління інформаційного комісара (Information Commissioner’s Office) розпочало розслідування ймовірних зловживань у використанні аналітичних даних та необлікованих коштів під час референдуму з Брексіту. Припускалося, що вони могли «істотно вплинути» на результати народного волевиявлення [1; 2; 3].

Завдяки повідомленням “BBC News”, “The Associated Press”, “The Guardian”, інших медіа набули розголосу обшуки в компанії з аналізу даних соціальних мереж “Cambridge Analytica” в Лондоні у зв’язку зі звинуваченнями в наданні агітаційні групи Leave.EU, яка виступала за Вихід Британії з ЄС, даних про користувачів без їхньої згоди та «введенні в оману» громадськості та депутатів парламенту щодо цих неправомірних дій. Керівництво Leave.EU заперечувало таку співпрацю, однак слідство довело, що без згоди виборців на використання особистих даних група надсилала їм текстові повідомлення агітаційного змісту [3].

За цим пішла хвиля наступних розслідувань. Вивчення їхнього відображення в медіапросторі Британії виявило доволі цікаву тенденцію. Схильні до сенсаційності таблоїди, що підтримували позицію «Вийти» (“The Sun”, “The Daily Mail”, “The Daily Express”, “The Daily Telegraph”, “The Sunday Times” та ін.), торкалася цих подій як другорядних у стилі констатації. Натомість «ділові» медіа на кшталт “The Guardian”, “The Independent”, “The Financial Times”, “The Observer”, “Mirror”, які протегували позицію «Залишитися» активно висвітлювала їх в дусі «сенсаційного розвінчування». Оприлюднені факти насправді приголомшували: розслідування виявило, що “Vote Leave” («Голосуйте Вийти»), офіційна група, що представляла кампанію «Вийти») витратила під час референдуму 2016 р. астрономічну для виборчих кампаній Великої Британії суму в 7 млн. фунтів

стерлінгів (ф. ст.) при офіційному бюджеті в 3,9 млн. ф. ст. “The Observer” назвала це «Глобальною тіньовою операцією за участю великих друзів... яка, без сумніву, вплинула на результат референдуму щодо членства в ЄС» [4].

Чергове збурення медіапростору викликала звістка про накладання максимального штрафу в 500 тис. ф. ст. на Facebook «за неспроможність захистити особисту інформацію користувачів». Виявилось, що 1 млн. британців не були забезпечені конфіденційністю, тому піддавалася ризику зловживань під час виборчих перегонів 2016 р. [5].

Кожна наступна хвиля викриття таких зловживань завдяки згущуванню фарб та емоційної подачі матеріалу справляла приголомшливий вплив на громадянське суспільство. У липні 2018 р. та грудні 2019 р. з'явилися звіти про розслідування незаконного використання персональних даних та їх передачі від однієї організації та партії до іншої під час референдуму 2016 р. [6; 7; 8]. Причому виявлялися зловживання з боку обох опозиційних таборів. Зокрема, “OpenDemocracy”, покликаючись на офіційні матеріали розслідувань, повідомила, що ліберал-демократи «продали особисті дані членів своєї партії» за 100 тис. ф. ст. групі «Британія сильніша в Європі» напередодні червневого 2016 р. референдуму. Ця демократична медіаплатформа закликала підписати петицію з вимогою до уряду і парламенту вжити заходів щодо посилення виборчого законодавства та забезпечення прозорості політичних пожертвувань [9].

Піддавалися гласності підступні методи отримання особистих даних громадян. Шокуюче враження на британських вболівальників справило повідомлення “BBC News”, згідно з яким напередодні референдуму агітаційна група “Vote Leave” організувала конкурс із призом у 50 млн. ф. ст. за правильне вгадування результатів усіх 51 ігор чемпіонату Європи з футболу 2016 р. Шанси на перемогу в ньому становили 1 до цифри 5 із 21 нулем, однак це уможливило зібрати персональні дані сотень тисяч виборців, які потім використали під час виборчої кампанії. Матеріали про цю махінацію “Vote Leave” видала зі свого веб-сайту, а потім і сама припинила існування [10].

Викриттям такого «політичного маркетингу» та зловживань під час референдуму 2016 р. також займалася Виборча комісія. “BBC News”, “The Daily Telegraph”, інші медіа оприлюднювали виявлені нею різючі дані: загалом на цю кампанію витратили понад 32 млн. ф. ст., зокрема, стороною «Вийти» – 16,4 млн. ф. ст., стороною «Залишитися» – 15,1 млн. ф. ст. В інфопростір постійно вкидалися факти про чергові викриття незаконних дій з боку агітаційних груп “Vote Leave”, «Британія сильніша в Європі», «Ветерани за Британію» та ін. Утім, за порушення правил фінансування виборчої кампанії на ці організації та політичні партії накладалися мізерні суми штрафів від 1 до 18 тис. ф. ст. [11; 12; 13].

Поряд із резонансними справами, такі дрібні, але численні факти, що постійно циркулювали в медіапросторі, викликали в суспільстві неприємний присмак референдуму щодо Брекситу як непрозорої виборчої кампанії.

З липня 2018 р. упродовж 16 місяців в інфопросторі Британії вирувала найгучніша з цієї серії протистояння справа за участю парламентарів, провідних політсил та органів правопорядку і судочинства. Приводом стало звинувачення “Vote Leave” на адресу Виборчої комісії. Позивачі закидали, буцімто вона оприлюднила «неправдиву», «політично вмотивовану» інформацію щодо дій агітаційних груп та їх керівників під час виборчої кампанії, що завдало їм «репутаційної шкоди». Після судового розгляду клопотання відхилили [14; 15].

Відтак “BBC News”, “The Independent”, “The Guardian”, “The New European”, “OpenDemocracy”, інші медіа докладно інформували про ескалацію конфлікту: передача Виборчою комісією матеріалів до столичної поліції для кримінального розслідування; виступи

політичних партій і парламентарів на підтримку обох сторін; безпрецедентне політичне втручання в процес поліцейського розслідування з боку міжпартійної групи з 77 депутатів; судовий позов парламентарів зі звинуваченням поліції у затягуванні розслідування; публічні виступи та інтерв'ю урядовців і політиків із коментарями цих подій тощо.

Факт передачі 1 листопада 2019 р. матеріалів розслідування, що налічували 2,4 тис. томів, до Королівської прокуратури медійники оцінили як «довгоочікувану подію». Пророчими виявилися припущення, що справа «розгане» без винесення вироків, адже в ній фігурувало політичне керівництво країни [14; 9; 16; 17]. Паралельно вона емоційно обговорювалася в соціальних медіа, обростаючи численними чутками, версіями, домислами. Реальним наслідком цього процесу стало поглиблення розколу країни між прихильниками та противниками Брексіту.

Суспільний інтерес до цієї проблематики підігрівали журналістські розслідування, які нерідко мали сенсаційний, спекулятивний характер. Як приклад, відзначмо дізнання про джерела походження пожертвувань Демократичної юніоністської партії в розмірі 282 тис. ф. ст. та законності їх використання, включно з рекламою Брексіту в найтиражованішій газеті Британії “Metro”. Розслідування журналістів “The Irish Times” виявили сліди «таємних грошей», які вели до урядових кіл Саудівської Аравії. Не розставляючи всі крапки на «і», вони доводили, що «жодного випадкового інвестора» серед прихильників «за» і «проти» Брексіту не було [18; 19].

Поряд із викриттям зловживань публічних інституцій, простого обивателя приваблювали «життєві історії» на кшталт резонансної справи студента-активіста Д. Граймса, якого за пропаганду Брексіту оштрафували на 20 тис. ф. ст. В інтерв'ю “BBC News” він зізнався, що спершу був глобалістом, адже вважав, що «присутність Британії в Європі – єдиний шлях вперед». Ці погляди змінилися, коли незаможного студента Брайтенського університету залучили до кампаній з Брексіту. “Vote Leave” зробила його обличчя свого молодіжного крила. Завдяки виступам на телебаченні і радіо та участі в цільовій рекламі в Facebook він перетворився на респектабельну людину з чималими статками. Від імені Д. Граймса здійснили незаконне фінансування молодіжної групи BeLeave, онлайн-реклами та ін. на загальну суму в 675 тис. ф. ст., за що й притягнули до відповідальності [20].

Через постійні медійні вкидання в громадянському суспільстві посилювалася інформаційна апатія до пов'язаних з Брексітом політичних скандалів і сенсаційних розслідувань. Тому, порівняно зі «справою Граймса», воно мляво реагували на такого штибу звинувачення в адресу відомих публічних діячів. Таким прикладом слугує справа «Болл проти Джонсона»: 29-річний активіст М. Болл 4 червня 2019 р. подав позов зі звинуваченням члена парламенту і голови “Vote Leave” Б. Джонсона у «свідомій брехні», нібито Сполучене Королівство щотижня надсилало 350 млн. ф. ст. до ЄС. Позов відразу оскаржили і вже 7 червня справу закрили. Коментуючи ці події, “The Guardian” [21] і “The Independent” [22] акцентували не на суті питання, а на заяві політика про реальну британську демократію, коли кожна приватна особа має право подавати позов на будь-яку державну інституцію та діяча. Натомість у соціальних медіа лунали обурення з приводу того, що справу спішно закрили без належного розгляду.

Гострою складовою медійного Бресіт-дискурсу стала тема російського втручання в кампанію референдуму 2016 р. Її рецепція британських медіа виглядає котроверсійною, подекуди суперечливою, адже реалії часто переплітаються з припущеннями, домислами, намаганнями справити вплив на британців завдяки конспірології і сенсаційності. У сукупності ця проблема виглядає як низка розслідувань імовірних зв'язків діячів Британії з різного штибу російськими елементами з метою посилення позиції «Вийти».

У 2018–2019 рр. повідомлення про «можливе», «імовірне», «доведене» російське втручання у виборчу кампанію з Брексіту масово заповнили інфопростір Британії. Спливали дрібні факти недалекого минулого, які переростали в складні заплутані історії змови. Так, 28 червня 2018 р. “The Washington Post” оприлюднило факт «обідньої зустрічі» 19 серпня 2015 р. у резиденції російського посла в Лондоні британського бізнесмена А. Бенкса. Незабаром ця маловідома в політичних колах особа стала «найбільшим політичним донором в історії Британії», вклавши мільйони коштів у кампанію з Брексіту [23].

У такому ракурсі медіа розкривали зв'язки британських політиків з російськими бізнесменами, дипломатами, імовірними представниками спецслужб. Зокрема, виявлялися подробиці електронного листування щодо збору коштів для групи “Leave.EU”, причетності банків до «незаконного фінансування» кампанії «Вийти» тощо [13; 24; 25; 26]. На такому тлі лунали публічні заяви представників груп «Залишитися» про «таємну підтримку Кремлем Брексіту для послаблення ЄС»; Д. Кемерона про те, що президент В. Путін «буде щасливим», якщо Британія покине ЄС. Це спричинило поглиблення напруження у відносинах між Британією та РФ [27].

У центрі медіа-дискурсу перебували розслідування Виборчої комісії та парламентських комітетів про втручання Росії в кампанію референдуму. Сильне враження на британську громадськість справив оприлюднений в “The Guardian” у січні 2018 р. звіт комітету закордонних справ Сенату США «Асиметричний напад Путіна на демократію в Росії та Європі: наслідки для національної безпеки США». У ньому стверджувалося, що політична система Великої Британії виявилася вразливою до антидемократичного втручання через соціальні медіа та «можливе незаконне фінансування виборчих кампаній», адже її закони не вимагають розкриття політичних пожертвувань, якщо вони надходять до бенефіціарів небританських компаній [28].

Документ стимулював розслідування цієї справи національними структурами Британії, але внутрішні розклади гальмували оприлюднення їх результатів. Політики, парламентарі, урядовці активно обговорювали в медіа (“Sky News”, “The Guardian”, “The Time” та ін.) причини відмови уряду публікувати викладені в «Доповіді про Росію» результати 18-місячного розслідування Комітету з розвідки та безпеки парламенту, здійсненого на основі зібраних спецслужбами та експертами даних про масштаби втручання Росії в демократичні процеси Британії під час виборчої кампанії з Брексіту.

Медійні пристрасті підігрівала низка судових позовів з вимогами змусити уряд опублікувати цей документ. Один з них подала вдова вбитого в Лондоні російського дисидента М. Литвиненка [29]. Про високий рівень суспільної затребуваності цієї інформації свідчить той факт, що на заклик Бюро журналістських розслідувань розпочати збір коштів для оплати позовів, за чотири дні зібрали понад 40 тис. ф. ст. [30].

Через бюрократичні зволікання під тиском громадськості звіт опублікували лише 21 січня 2020 р. Очікувалося, що він справить ефект «інформаційної бомби», але 50-ти сторінковий документ розчарував підігріту тривалим ажіотажем публіку. “The Guardian” назвала його «жахливим» і «жалюгідним», а “Foreign Policy” в унісон з іншими медіа констатували: «уряд і розвідувальні служби «не змогли провести належної оцінки спроб Кремля втрутитися в референдум щодо Брексіту 2016 р.»; «уряд зігнував факти підривних дій з боку Росії» та «не бачив і не шукав доказів втручання в демократичні процеси Великої Британії» [31]. З цього приводу член парламенту Ст. Хозі в інтерв'ю “BCC News” заявив: «Звіт показує, що ніхто в уряді не знає, чи втручалася Росія, чи лише намагалася вплинути на результати референдуму», уряд уникнув пошуку доказів її втручання [31].

Паралельно медіа повідомляли про висновки парламентського комітету з перевірки роботи розвідслужб. Стверджувалося, що вони не провели належного розслідування та не надали переконливих доказів спроб втручання Росії у процес проведення референдуму, тому в цій справі не можна зробити «остаточних висновків» [26]. Водночас самі парламентарі визнавали «безумовну присутність Росії» у медіапросторі Британії та її особливу активність під час кампанії з Брекситу. Усі моніторинги показували, що на телеканалах “Russia Today” і “Sputnik” під час голосування «переважав інформаційний потік «про-Брексід» та «анти-ЄС» спрямованості, Доказом спроб Кремля вплинути на його результати стало використання «ботів» і «тролів» у Twitter [32].

З’ясовуючи причини такого становища, “BBC News” припускала, що «дуже чутливі» факти цієї справи не публікували через побоювання, що Росія може їх використати для погроз і дестабілізації ситуації в країні. Під час її обговорення медіа часто використовували вираз-ідіому “Hot potato” («гаряча картопля»). Це означало, що жодна офіційна інституція, політична партія не взяли на себе ініціативи розв’язання цього «делікатного, гострого питання». Так само і розвідслужби, знехтувавши «достовірними матеріалами у відкритих джерелах», не вжили належних заходів для недопущення російської дезінформації. Критикувалися і соціальні медіа, які під час референдуму «тримали ключі інформації», але «не діяли, як повинні», не протистояли проросійській пропаганді [26].

Медіапростір Британії збурювали повідомлення про фінансові впливання «російських чинників» у різні політичні проекти. Широкий резонанс викликали опубліковані “The Guardian” та іншими медіа 21 вересня 2020 р. результати дізнання Міжнародного консорціуму журналістів-розслідувачів, згідно з якими пов’язаний з Кремлем російський олігарх таємно упродовж восьми років як донор фінансував консерваторів. Повідомлення медіа з цієї теми супроводжувалися заплутаними історіями з судовими позовами, підкиленими перемовинами, детективними епізодами.

Публікуючи такі матеріали “OpenDemocracy” зазначила, що великі фінансові впливання викликали занепокоєння Виборчої комісії, адже вони могли позначитись на результатах виборчої кампанії. Взявши на себе роль самостійного політичного актора, ця незалежна медіа-платформа звернулася з е-листами до британських політиків та громадських інституцій із закликом: «Геть темні гроші з політики Великої Британії! Підпишіть нашу петицію, щоб чинити тиск на уряд з метою посилення виборчого законодавства та прозорості політичних пожертвувань. Ми повинні знати, хто і що дає нашим політичним партіям» [11].

Отже, після червневого 2016 р. референдуму з Брекситу важливим складником медіапростору Великої Британії стали розслідування пов’язаних з його проведенням зловживань і порушень. Вони стосувалися незаконної агітації, фінансових махінацій, російського втручання та здійснювалися за участі чинних політичних партій і новостворених агітаційних груп, які обстоювали позиції «Залишитися» та «Вийти». Публічні та соціальні медіа підігривали інтерес громадянського суспільства до таких справ, які з різних причин, зокрема через відсутність політичної волі, залишалися недоведеними до кінця або не оприлюднювалися через приголомшливі масштаби зовнішніх втручань у виборчий процес та їх непередбачувані наслідки для політичної стабільності країни. Ці «уроки демократії» цікаві та корисні для України, яка протистоїть збройній агресії та інформаційній експансії з боку РФ та намагається досягти стандартів для повноправного членства в Євросоюзі.

Список використаної літератури

1. Denham E. Draft GDPR Consent guidance receives a significant response. The Information Commissioner opens a formal investigation into the use of data analytics for political purposes Posted on May 17, 2017. URL: <https://iconewsblog.wordpress.com/2017/05/17/information-commissioner-elizabeth-denham-opens-a-formal-investigation-into-the-use-of-data-analytics-for-political-purposes>.
2. Did Vote Leave cheat to win the Brexit referendum?, *The Economist*. 2018. 27 March. URL: <https://www.economist.com/britain/2018/03/27/did-vote-leave-cheat-to-win-the-brexit-referendum>.
3. Doward J., Cadwalladr C., Gibbs A. Watchdog to launch inquiry into misuse of data in politics. *The Observer*. 2017. 4 March. URL: <https://www.theguardian.com/technology/2017/mar/04/cambridge-analytics-data-brexit-trump>.
4. Cadwalladr C. The great British Brexit robbery: how our democracy was hijacked. *The Observer*. 2017. 7 May. URL: <https://www.theguardian.com/technology/2017/may/07/the-great-british-brexit-robbery-hijacked-democracy>.
5. Waterson J. UK fines Facebook £500,000 for failing to protect user. *The Guardian*. 2018. 25 October. <https://www.theguardian.com/technology/2018/oct/25/facebook-fined-uk-privacy-access-user-data-cambridge-analytica>.
6. Information Commissioner's Office. Data Protection Act 1998: Supervisory Powers of the Information Commissioner monetary Penalty Notice. 1 February 2019. 19 p. URL: <https://web.archive.org/web/20190401232203/https://ico.org.uk/media/action-weve-taken/mpns/2614261/leaveeu-incident-2-monetary-penalty-notice.pdf>
7. Information Commissioner's Office. Investigation into the use of data analytics in political campaigns: Investigation update. 11 July 2018. 48 p. URL: <https://ico.org.uk/media/action-weve-taken/2259371/investigation-into-data-analytics-for-political-purposes-update.pdf>.
8. The Upper Tribunal (Administrative Appeals Chamber) Upper Tribunal Case No. GIA/2069/2018; Parties: United Kingdom Independence Party Ltd (Appellant) and The Information Commissioner (First Respondent). 2018. 20 June. 18 p. URL: <https://web.archive.org/web/20190414172618/https://panopticonblog.com/wp-content/uploads/sites/2/2019/02/UKIP-UTT-Decision.pdf>.
9. Cusick J. New evidence that LibDems sold voter data for £100,000 held back till after election'. *OpenDemocracy* 2019. 13 November. URL: <https://www.opendemocracy.net/en/dark-money-investigations/new-evidence-that-libdems-sold-voter-data-for-100000-held-back-till-after>.
10. Election results 2017: Paul Nuttall quits as UKIP leader. *BBC News*. 2017. URL: 9 июня. <https://www.bbc.com/news/election-2017-4022007>.
11. Geoghegan P., Corderoy J. Revealed: Electoral Commission's private concerns about Russian Tory donors. *OpenDemocracy*. 2020. 24 September. URL: <https://www.opendemocracy.net/en/dark-money-investigations/revealed-electoral-commissions-private-concerns-about-russian-tory-donors>.
12. Maidment J. Liberal Democrats fined £18,000 for breaching campaign finance rules relating to EU referendum. *The Daily Telegraph*. 2017. 19 December. URL: <https://www.electoral-commission.org.uk/liberal-democrats-fined-ps18000-breaches-campaign-finance-rules>.
13. Ramsay A. Who are Veterans for Britain? You can't understand Brexit without understanding Veterans for Britain. *OpenDemocracy*. 2017. 5 December. URL: <https://www.opendemocracy.net/en/dark-money-investigations/who-are-veterans-for-britain>.
14. Brexit: Leave.EU and Arron Banks' firm fined £120,000 over data breaches. *BBC News*. 2019. 1 February. URL <https://www.bbc.com/news/uk-politics-47087440>.
15. Harrison C. Vote Leave LOSES bid to fight Brexit referendum spending watchdog in High Court. *The Mirror*. 2019. 15 January. URL: <https://www.mirror.co.uk/news/politics/vote-leave-loses-bid-fight-13861159>.

16. Metropolitan Police still assessing whether Leave campaigns broke law. *BBC News*. 2018. 2 November. URL: <https://www.bbc.com/news/uk-politics-46070710>.
17. Walker P. Public has been duped, Jo Johnson tells Gary Lineker at rally for new Brexit vote. *The Guardian*. 2018. 13 November. URL: <https://www.theguardian.com/politics/2018/nov/13/public-has-been-duped-jo-johnson-tells-gary-lineker-at-rally-for-new-brexit-vote>.
18. McCracken N. CRC Brexit donation to DUP not reported to watchdog. *BBC News*. 2018. 19 December. URL: <https://web.archive.org/web/20181219204852/> URL: <https://www.bbc.com/news/uk-northern-ireland-46607265>.
19. O'Toole F. What connects Brexit, the DUP, dark money and a Saudi prince? *The Irish Times*. 2017. 16 May. URL: <https://www.irishtimes.com/opinion/what-connects-brexit-the-dup-dark-money-and-a-saudi-prince-1.3083586>.
20. Darren Grimes: the pro-Brexit student activist fined £20k. *The Guardian*. 2018. 17 July. URL: <https://www.theguardian.com/politics/2018/jul/17/darren-grimes-the-student-pro-brexit-activist-fined-22k-vote-leave>.
21. Darren Grimes: the pro-Brexit student activist fined £20k. *The Guardian*. 2018. 17 July. URL: <https://www.theguardian.com/politics/2018/jul/17/darren-grimes-the-student-pro-brexit-activist-fined-22k-vote-leave>.
22. Boris Johnson «to fight court summons» over £350m Brexit bus misconduct case». *The Independent*. 2019, 4 June. URL: <https://www.independent.co.uk/news/uk/crime/boris-johnson-trial-court-case-brexit-bus-latest-update-a8942826.html>.
23. How the «Bad Boys of Brexit» forged ties with Russia and the Trump campaign – and came under investigators' scrutiny. *The Washington Post*. 28 June 2018. URL: https://www.washingtonpost.com/politics/how-the-bad-boys-of-brexit-2018/06/28/6e3a5e9c-7656-11e8-b4b7-308400242c2e_story.html.
24. Townsend M. Cadwalladr C. Emails reveal Arron Banks' links to Steve Bannon in quest for campaign cash. *The Guardian*. 2018. 17 November. URL: <https://www.theguardian.com/uk-news/2018/nov/17/arron-banks-emails-steve-bannon-brexit-campaign-funds>.
25. U.K. Delays Russian Interference Report Until After Election. *TheTime*. 2019. 8 November. URL: <https://time.com/5717670/uk-russian-interference-brexit-delayed>.
26. UK 'top target' for Russia, says report. *BBC News*. 2020. 21 July. URL: <https://www.bbc.com/news/uk-politics-53484344>.
27. Steve R. EU referendum: What does Russia gain from Brexit? *BBC News*. 2016. 26 June. URL: <https://www.bbc.com/news/world-europe-36629146n> the run-up to the UK's EU referendum, Russia became part of the debate.
28. Wintour P. Russian bid to influence Brexit vote detailed in new US Senate report. *The Guardian*. 2018. 10 January. URL: <https://www.theguardian.com/world/2018/jan/10/russian-influence-brexit-vote-detailed-us-senate-report>
29. Russian meddling report – dissident's widow goes to law. *The Guardian*. 2019. 15 November. URL: <https://www.theguardian.com/world/2019/nov/15/russian-meddling-report-dissidents-widow-goes-to-law>.
30. Bureau of Investigative Journalism fundraises to take the UK Government to court over Russian Report. 2019. 14 November. URL: <https://www.journalism.co.uk/news/bureau-of-investigative-journalism-crowdfunds-to-take-uk-government-to-court-over-russian-report/s2/a747385/>.
31. Russia report reveals UK government failed to investigate Kremlin interference. *The Guardian*. 2020. 21 July. URL: <https://www.theguardian.com/world/2020/jul/21/russia-report-reveals-uk-government-failed-to-address-kremlin-interference-scottish-referendum-brexit>.
32. Mackinnon A. 4 Key Takeaways From the British Report on Russian Interference. *Foreign Policy*. 2020. July 21, URL: <https://foreignpolicy.com/2020/07/21/britain-report-russian-interference-brexit>.

**INVESTIGATION OF ABUSE AND VIOLATIONS
DURING THE PREPARATION FOR THE 2016 BREXIT REFERENDUM
IN MEDIA DISCOURSES OF GREAT BRITAIN**

Marysya Tomashevka

Carpathian National University named after Vasyl Stefanyk,

Department of International Relations

Shevchenko str., 57, 76018, Ivano-Frankivsk, Ukraine

The relevance of the raised issue is due to the fact that the Brexit experience suggests analogies with media coverage of national election campaigns in our country, and Russian interference in the British referendum provides an understanding of the nature and consequences of Russia's informational and psychological war against Ukraine. The purpose of the article is to analyze the media discourse of Great Britain regarding the investigation of abuses, violations that may have occurred during the June 2016 Brexit referendum.

They concerned three main blocks: illegal agitation; financial fraud; Russian interference in the election process.

Considering the analysis of the top media "The Guardian", "The Independent", "The Financial Times", "The Observer", "Mirror" and others, which patronized the "Remain" position, and "The Sun", "The Daily Mail", "The Daily Express", "The Daily Telegraph", "The Sunday Times", which advocated the "Leave" position, it is shown that the British public was systematically informed about the progress and results of investigations into the use of large sums of money by campaign groups for election campaigns (Vote Leave, Britain Stronger in Europe, Veterans for Britain, etc.), which far exceeded their official budgets. Investigations into allegations of financial abuse and manipulation of public opinion by certain political parties, leaders and activists were widely covered.

The British media presented the subject of Russian interference in the 2016 referendum campaign in a controversial and contradictory manner: realities are intertwined with assumptions, conjectures, conspiracies, and sensationalism. Public and social media fueled civil society's interest in investigations into the alleged connections of British politicians with various factions of Russian elements who patronized the "Leave" position. These "lessons of democracy" are interesting and useful for Ukraine, which is resisting armed aggression and informational expansion by the Russian Federation and is trying to achieve standards for full membership in the European Union.

Key words: Brexit, Great Britain, June 23, 2016 referendum, media discourse, media space, financial abuse investigation, Russian interference in the Brexit referendum.

УДК 321:329

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.50.28>

ІНСТИТУЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОСТКОМУНІСТИЧНИХ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ ЯК ДЕТЕРМІНАНТА РОЗВИТКУ (ПОСТ)КОМУНІСТИЧНИХ ПАРТІЙ

Геннадій Шипунов

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

У статті визначено та досліджено особливості ідеологічної та організаційної адаптації лівих, (пост)комуністичних, партій до нових суспільно-політичних та соціально-економічних умов, які склались у посткомуністичних країнах (Центральної, Східної Європи, колишнього СРСР) після розпаду Радянського Союзу. У цьому контексті обґрунтовано, що дослідження доктринального та організаційного розвитку партій в умовах перехідних типів політичних режимів країн Центральної та Східної Європи, республік колишнього СРСР має ґрунтуватись на з'ясуванні суті історичного типу політичного режиму, який передував та зумовлював специфіку демократичних перетворень, а також на визначенні результату цих трансформацій, або, іншими словами, змістових ознак існуючого типу політичного режиму, який був встановлений у результаті транзиту.

Доведено, що діапазон результатів ідеологічної модернізації, яка вже включена безпосередньо в новий (посткомуністичний) контекст розвитку міжнародного лівого руху, вкладається у проміжок, що з одного боку обмежений збереженням компартіями своєї ортодоксальної ідентичності, з позицій якої вони дають відповіді на нові виклики соціальної еволюції, а з іншого – повним переходом колишніх компартій на ідеологічні засади соціал-демократії. Також обґрунтовано, що організаційна модернізація після розпаду СРСР корелювала з пошуками компартіями нової ідеологічної ідентичності. Тому діапазон результатів цієї модернізації також вкладається у проміжок, що з одного боку обмежений збереженням відданості організаційним принципам демократичного централізму, а з іншого – повним переходом на організаційні засади діяльності соціал-демократичних партій.

Ключові слова: політичний режим, трансформація політичного режиму, інституційний дизайн, політичні режими країн Центральної та Східної Європи, політичні режими пострадянських країн, політична партія, ідеологія політичної партії, організаційна структура політичної партії.

Затяжна політична та економічна криза в СРСР, послаблення та делегітимізація його основних політичних інститутів (передусім комуністичної партії) як всередині самого радянського суспільства, так і в європейських країнах «соціалістичного табору», у яких вона до того ж відбувалась в контексті посилення боротьби антикомуністичних рухів за ліберально-демократичні реформи, спровокувала невідворотний, як виявилось, процес падіння у 1989 р. прорадянських політичних режимів в країнах Центральної та Східної Європи, розпад соціалістичного блоку та крах самого Радянського Союзу в 1991 р. У підсумку міжнародний лівий рух увійшов у кризову стадію своєї еволюції.

На цьому тлі комуністичні партії світу, а надто згаданих регіонів, опинились перед життєвою необхідністю дати адекватні відповіді на виклики нового етапу: в ідеологічному вимірі – як трансформувати свої основні ідеї й адаптувати їх до нового суспільно-політичного та соціально-економічного контексту. Тобто, іншими словами, як дистанціюватись від старого, провального та створити новий, привабливий ідеологічний проект адекватний

викликам сучасності. В організаційному вимірі – як змінити свою організаційну структуру, щоб або стати конкурентоздатними (досягати успіху на виборах і претендувати на отримання депутатських мандатів у регіональних та загальнодержавних представницьких органах) в умовах багатопартійної системи за демократичного політичного режиму; або ж знайти прийнятний формат ефективного функціонування в умовах формування нового авторитарного режиму.

Залежність ідеологічної та організаційної трансформації політичних партій у поставторитарних державах Центральної та Східної Європи, колишнього СРСР від типу попереднього політичного режиму – найпоширеніший варіант пояснення траєкторій та особливостей еволюції партій у зазначених регіонах. Згідно з цим підходом, сутнісні ознаки попереднього авторитарного режиму визначають національну специфіку основних параметрів перехідних процесів (транзиту), що, своєю чергою, впливає на формування інституційного дизайну поставторитарних країн загалом і характер партійної діяльності зокрема [6, с. 98]. Саме тому в цьому контексті, на нашу думку, необхідно опиратись на основні положення транзитологічної парадигми, яка дає змогу розглядати трансформацію типів політичного режиму як процес, що складається з чітко визначеної кількості етапів, які послідовно змінюють один одного, кожному з яких відповідають ті або інші зміни в структурі політичного режиму [1].

Крім того, важливе значення для осмислення траєкторій ідейно-інституційної еволюції політичних партій, у тім числі й лівих, на пострадянському просторі є з'ясування суті історичного типу політичного режиму, який передував та зумовлював специфіку демократичних перетворень, а також визначення результату цих трансформацій, або, іншими словами, змістових ознак існуючого типу політичного режиму, який був встановлений у результаті транзиту.

Тут показовою з методологічного погляду, на нашу думку, є концептуальна схема німецького вченого Г. Кітшельта, який виокремив три різновиди авторитарних комуністичних режимів, що існували у країнах Центральної та Східної Європи, зокрема й у республіках Радянського Союзу. Цю диференціацію він провів на основі таких критеріїв: 1) ступінь боротьби навколо вироблення політичного курсу всередині та за межами комуністичної партійної еліти; 2) наявність і рівень можливостей для артикуляції суспільної незгоди з партією; 3) ступінь бюрократичного професіоналізму (компетентність, дотримання норм, орієнтація на ефективність) або патронажу, корупції та кумівства як принципів функціонування державного апарату.

Перший тип режиму – патримоніальний комунізм – характеризувався низьким рівнем внутрішньоелітної боротьби та можливостей для артикуляції суспільного інтересу, а також незначним ступенем раціонально-бюрократичної інституціалізації. Такі режими опирались передусім на ієрархічні ланцюжки персональної залежності між керівниками державного апарату та їхнім оточенням на основі системи широкого патронажу та клієнтелістських мереж. Опозиція піддавалась жорстокому переслідуванню або була кооптована до системи патронажу. Саме через слабкість опозиції, за твердженням Г. Кітшельта, перехід від авторитарного правління тут зазвичай здійснювався засобом превентивних заходів, до яких вдавалась частина старої еліти, що дало їй змогу нав'язати свій варіант інституційного дизайну нового політичного режиму (насамперед сильну президентську владу та таку виборчу систему, яка зумовлює персоніфікацію політичної конкуренції та влади). Тож за таких умов транзиту шанси на програмну (ідеологічну) структурізацію партійної системи були слабкими, оскільки персоніфікація політичної конкуренції та відсутність тривалого політичного досвіду в антикомуністичних партій не давали можливості створити гідну

альтернативу пануючим політичним силам, що сформувалися навколо лівих посткомуністичних партій, які: фокусуються на економічному популізмі; наголошують на утвердженні сильної влади, законності та порядку, а також на необхідності усвідомлення національної самобутності; виявляють поблажливість до декомунізації та певну неприязнь до політичної демократизації. До цієї групи дослідник зачислив, зокрема, Сербію, Румунію, Болгарію, Росію, Білорусь та Україну [7, с. 452–453, с. 465].

Другий тип – бюрократично-авторитарний комунізм – позначився наявністю жорстких рамок міжелітної конкуренції та артикуляції суспільних інтересів за водночас високого рівня раціонально-бюрократичної інституціалізації. Тут законослухняна комуністична бюрократія виявилась нездатною до швидких превентивних заходів, що призвело до її повного розпаду в умовах кризи комуністичної системи. Це означало, що стара еліта не стала одним із суб'єктів творення інституційного дизайну нового режиму. Тож ліберально-демократична опозиція в процесі переходу обрала політичні інститути, які деперсоналізували владу – парламентську систему правління та пропорційно-спискову виборчу систему. За таких умов потенціал програмної структуризації партійної конкуренції виявився досить високим, унаслідок чого можна було провести чітке розмежування між прихильниками ринкової економіки та популістами, які можуть отримувати широку народну підтримку в періоди економічних криз. До цієї групи Г. Кітшельт зачислив колишню НДР, Чехію та Словаччину [7, с. 453, с. 465].

Третій тип – національно-консенсусний комунізм – характеризувався наявністю досить широких рамок (на середньому рівні) міжелітної боротьби та артикуляції суспільних інтересів, а також порівняно розвинутим бюрократичним професіоналізмом. Особливістю цих режимів було те, що комуністична еліта, апелюючи до бажання суспільства зберегти національну автономію від радянської гегемонії, йшла на укладення політичних та економічних компромісів з внутрішньою опозиційною елітою, яка опиралась на міжвоєнний політичний досвід і католицьку церкву. По суті, комуністична еліта надавала певні можливості для міжелітної конкуренції й артикуляції інтересів в обмін на прийняття базових параметрів функціонування існуючої системи. Тому інституційний дизайн нового режиму був сформований у перехідний період унаслідок переговорів та укладення компромісів між старою елітою та опозицією щодо утвердження так званих змішаних демократичних інститутів, які поєднували елементи, що персоналізували та деперсоніфікували політичну владу (наприклад, семіпрезидентська система правління та змішані виборчі системи). За таких умов програмна структуризація партійної системи виявилась не такою чіткою, як у країнах-спадкоємницях бюрократично-авторитарного типу комуністичного режиму. Йдеться про формування трьох основних партійних центрів. По-перше, це соціалісти та ліберали, які мають спільні позиції у питаннях соціального лібертаріанства та космополітизму, але, водночас, ідеологічно розходяться в економічних проблемах. По-друге, це християнсько-національно-авторитарний центр, партії якого поєднують прихильність до ринкової економіки з популістичними гаслами, проте відстоюють ідеї соціального авторитаризму та традиціоналізму. До цієї групи науковець зачислив Польщу, Угорщину, Словенію та Хорватію, а також як «межові випадки» – Естонію, Латвію та Литву [7, с. 453, с. 465].

На наш погляд, дослідницька логіка, яка є основою концептуальної схеми Г. Кітшельта, може бути застосована не тільки для визначення загальних закономірностей розвитку політичних партій і партійних систем у поставоритарних країнах Центральної та Східної Європи, держав пострадянського простору, а й для з'ясування специфіки та траєкторій ідейно-інституційної еволюції лівих, зокрема й (пост)комуністичних, політичних партій у згаданих регіонах.

Саме на цьому аспекті зосереджують увагу американські дослідники С. Гантінгтон та Дж. Т. Ішіяма. Оригінальність їхніх підходів, на нашу думку, полягає у тому, що одним із чинників, який певною мірою може впливати на ймовірність формування певного організаційного типу «партій-наступниць комуністичних»¹ (*communist successor parties*), є особливості організаційної трансформації кожної такої партії, яка, своєю чергою, залежить від характеру попереднього типу авторитарного режиму. С. Гантінгтон обґрунтував думку, що тип здійсненого організаційного переходу багато у чому був зумовлений внутрішньою боротьбою демократичних реформістів, лібералів і консерваторів у рамках правлячої комуністичної партії. Причому принциповими є базові позиції комуністичних лідерів щодо транзиту, громадської участі та політичної конкуренції [3, с. 585–589].

Опираючись на підхід С. Гантінгтона, Дж. Т. Ішіяма з'ясував, як особлива організаційна трансформація кожної з «партій-наступниць комуністичних» на початкових етапах демократичного переходу залежала від того, яка з тенденцій – консервативна, ліберальна чи демократично-реформістська – взяла гору в процесі внутрішньої перебудови партійного керівництва. За його твердженням, з початком демократичних перетворень і ухваленням рішення про проведення перших конкурентних виборів компартії постали перед проблемою свого політичного виживання та забезпечення конкурентоздатності. Головне питання, яке виникло всередині партій у цьому контексті, наскільки вони здатні порвати з минулим і відкоригувати свої ідеологічні програми. Саме варіанти вирішення цього питання задали напрями подальшого розвитку політичних сил, які стали наступницями правлячих за попереднього режиму комуністичних партій [4, с. 149].

Якщо у партії домінували консерватори, які позитивно оцінювали попередній комуністичний режим і розглядали демократичну конкуренцію як частину політичної боротьби між буржуазією та пролетаріатом, капіталізмом і соціалізмом, то вони прагнули відновити в її межах соціалістичний світогляд та повернутися до марксистсько-ленінських норм демократичного централізму.

На противагу консерваторам ліберали розглядали минулий режим загалом негативно. Проте вони не були готові повністю засудити його, тому що зазвичай обіймали там високі державні посади. Тож, тотально засуджуючи комуністичний режим, вони б засуджували і себе. Ліберали виступали за впорядковану демократичну конкуренцію та не відкидали можливості переходу до соціалізму демократичним способом. Якщо вони домінували у партії, то в процесі організаційної розбудови прагнули реалізувати принципи єврокомунізму, зберігаючи прихильність до інтересів робітників і селян, а також послідовно забезпечуючи в її межах дисципліну й ідеологічну згуртованість.

Демократичні реформатори намагались реалізувати так звану «соціал-демократичну» стратегію, в основі якої лежав повний розрив з минулим під гаслом «шляху назад немає». Це було пов'язано, зокрема, з тим, що вони здебільшого не обіймали високих державних посад за старого режиму та стали членами комуністичної партії незадовго до кінця комуністичного правління. Тому їхнє домінування в партії означало відмову від ідеології марксизму-ленінізму, забезпечення всеохоплюючого внутрішньопартійного плюралізму, а також розширення соціальної бази партії (вихід за межі представництва інтересів робітників і селян) [4, с. 149].

Отже, реагуючи на згадані виклики, пов'язані з глобальною кризою лівого руху, (пост)комуністичні політичні партії обрали різні стратегії адаптації до нових суспільно-політичних

¹ Партії, які стали головними спадкоємницями (успадкували більшість ресурсів та особистого складу) тих партій, що були правлячими за комуністичних режимів [2, с. 3].

і соціально-економічних умов, які визначили відмінні напрями їхньої ідеологічної та організаційної еволюції. Зокрема, Дж. Т. Ішіяма та угорський дослідник А. Бозоки, виокремили три основні варіанти адаптації «партій-наступниць комуністичних»: по-перше, стратегія лівого відступу (збереження відданості марксистським традиціям, зокрема, заперечення вільного ринку, протидія впливу Заходу та прийняття статусу антисистемної опозиційної партії); по-друге, стратегія прагматичної реформи (дистанціювання від «догматичного марксизму» та розвиток партії за зразком європейських соціал-демократів, тобто як партії експертів, технократів і прагматиків); по-третє, національно-патріотична стратегія (з одного боку, вона охоплює елементи першої стратегії (заперечення вільного ринку та протидія впливу Заходу), а з іншого – відданість марксизму-ленінізму поєднується тут з: критичним переосмисленням радянського (комуністичного) минулого для визначення винних у спотворенні марксизму-ленінізму («опортуністів») та розвалі соціалістичної системи; зверненням до націонал-патріотичної тематики, зокрема до необхідності збереження національної культури та традицій від «ворожого» впливу Заходу).

Варіанти ідеологічного й організаційного розвитку згаданих партій залежно від обраної ними стратегії науковці розташовують у двох вимірах за допомогою двох шкал. Перший вимір формує рух партій від комунізму до соціал-демократії. Сукупність його результатів представлена на шкалі, яка з одного боку обмежена реформованими партіями (перетворились на «прагматичні партії реформ»), а з іншого – нерформованими партіями (зберегли ортодоксальну комуністичну ідентичність). Реформовані партії – це колишні комуністичні партії, які відмовились від засадничих положень комуністичної ідеології (класова боротьба, революція, диктатура пролетаріату, заперечення приватної власності та вільного ринку) та змістились вправо, на помірковано-ліві позиції.

Другий вимір формує рух партій від інтернаціоналізму до націоналізму. Сукупність його результатів представлена на шкалі, яка з одного боку обмежена трансмутованими партіями, а з іншого – нетрансмутованими партіями. Ця шкала відображає те, у якому ступені партії, порушивши ліві традиції, здійснили правий (націоналістичний) поворот у власній ідеології для адаптації до політичних змін у своїх країнах. Трансмутовані партії – це колишні комуністичні партії, які відійшли від лівої традиції та включили до своїх програм елементи правої ідеології (культурний націоналізм та антизахідну риторику).

На підставі обрання партіями тих чи інших стратегій, а також різних варіантів їхнього поєднання Дж. Т. Ішіяма та А. Бозоки виокремлюють чотири основні типи (пост)комуністичних партій: по-перше, ортодоксальні комуністи (нерформовані та нетрансмутовані партії); по-друге, модернізовані, соціал-демократичні партії (реформовані та нетрансмутовані); по-третє, націонал-комуністичні партії (нерформовані та трансмутовані); по-четверте, націоналістичні соціалістичні, популістські партії (реформовані та трансмутовані). Ця модель, за твердженням науковців, є значною мірою ідеалтиповою, а отже, у реальному політичному житті можуть розвиватись різні «проміжні випадки» [2, с. 4–8].

Схожий методологічний підхід у контексті аналізу ідейно-інституційного розвитку сучасних європейських крайньо лівих політичних партій запропонував британський вчений Л. Марч. Крайньо лівими науковець називає ті партії, що визначають власну позицію не просто як зліва від соціал-демократії (яку вони вважають недостатньо лівою або зовсім не лівою), а саме як ліву. Причому він виокремлює два основні типи крайньо лівих партій: радикальні ліві (прагнуть докорінно змінити капіталістичну систему, але водночас декларують свою прихильність реформам, партисипаторній демократії та правам людини; їхній антикапіталізм є опозицією до неоліберальної моделі глобалізованого капіталізму, але вони не відкидають повністю ринкову модель, а є прихильниками змішаної економіки)

та екстремальні ліві (більш вороже налаштовані щодо ліберальної демократії; засуджують компроміси з «буржуазними» політичними силами, у тім числі з соціал-демократами; націлені на позапарламентську боротьбу; та є послідовними антикапіталістами, однозначно виступаючи проти ринкової економіки) [9, с. 3].

За словами Л. Марча, спільною метою згаданих партій, починаючи з 1989 р., стало вироблення та розвиток моделі «національно аутентичного соціалізму», звернення до неї як до нового ідеологічного орієнтиру в контексті здійснення практичної політичної діяльності [9, с. 5]. Іншими словами, ці партії вдалися до пошуку нових ідентичностей, які б дали їм змогу відновити власну внутрішньополітичну легітимність, підкреслити належність до національного соціалістичного спадку, а отже, дистанціюватися від ідентифікації з провальним ідеологічним проектом [8, с. 394–395].

Тож він виділив шість основних адаптаційних стратегій, до яких звернулись європейські крайньо ліві політичні партії після краху системи «реального соціалізму» та розпаду СРСР. По-перше, повна відмова від «комуністичного» лейблу. Це стосувалось не тільки перейменування партій, а означало передусім власне ідеологічне перевизначення як некомуністичних радикальних лівих партій. По-друге, трансформація у повноцінні соціал-демократичні партії. По-третє, трансформація у націонал-популістичні партії. По-четверте, припинення незалежного політичного існування та перетворення або на учасників широких коаліцій демократичної соціалістичної орієнтації, або на молодших партнерів соціал-демократичних партій, з якими вони формують спільні списки на виборах. По-п'яте, припинення незалежного політичного існування внаслідок входження або до посткомуністичних коаліцій політичних сил різного ідеологічного спрямування, або до так званих «широких лівих партій» – постійних коаліцій різних крайньо лівих політичних сил. По-шосте, збереження старої ідеологічної ідентичності та назви за поступового входження і адаптації до нової політичної системи.

За твердженням науковця, для більшості європейських крайньо лівих партій (за винятком країн Східної Європи та Італії) логічнішою виявилась стратегія зі збереження елементів радикальної ідентичності та дистанціювання від соціал-демократії, оскільки соціал-демократична трансформація означала для них саморуйнування. Крім того, здебільшого, особливо там, де «нові ліві» політичні партії не існували або були слабкими, а постматеріальна орієнтація виборців є досить сильною, найуспішнішим варіантом «виходу із комунізму» виявилась «нова ліва» стратегія (зосередження уваги на постматеріальних питаннях – захист навколишнього середовища, прав жінок, національних і сексуальних меншин, розвиток прямої демократії тощо). Однак у країнах Східної Європи, де постматеріальна ідентичність виборців слабка, привабливішою стала популярістська стратегія [9, с. 5–6].

Тож, залежно від обраної стратегії адаптації, Л. Марч виокремив п'ять типів європейських крайньо лівих партій. По-перше, консервативні комуністи (екстремальні ліві): визначають себе як марксистів-леніністів; дотримуються некритичного підходу до радянської спадщини; організують партії відповідно до ленінських принципів демократичного централізму; розглядають міжнародні відносини крізь призму «імперіалізму» та категорій «холодної війни»; а також звертаються до націоналістичного та популістичного дискурсу.

По-друге, реформовані комуністи (радикальні ліві): відкинули основні елементи радянського ідейно-організаційного проекту (зокрема, ленінізм і демократичний централізм, а також однозначно негативне сприйняття ринкової економіки) та прийняли деякі елементи «нової лівої» ідеології.

По-третє, демократичні соціалісти (належать головно до радикальних лівих, хоча можуть бути й екстремальними лівими): протиставляють себе як «тоталітарному» комунізму, так і «неоліберальній» соціал-демократії; повністю підтримують «новий лівий» політико-ідеологічний порядок денний (зокрема, фемінізм, енвайронменталізм і самоуправління); виступають за недогматичний та немарксистський соціалізм.

По-четверте, популістичні соціалісти (належать здебільшого до радикальних лівих, хоча можуть бути і екстремальними лівими): мають схоже з демократичними соціалістами ідеологічне ядро, але водночас вони поєднують це з антиелітарними (антиістеблішментськими) закликами та акцентом на ідентичність (регіоналізм і націоналізм), а не на класові проблеми. Тому це робить їхню ідеологію еkleктичною.

По-п'яте, соціальні популісти (радикальні ліві): найбільш наближені до класичних популістських партій з домінуючим персональним керівництвом, досить слабкою організацією та еkleктичною ідеологією, яка, поєднуючи ліві та праві теми, основним об'єктом критики робить правлячу еліту. Однак, за твердженням Л. Марча, крайні ліві не визнають більшість таких партій лівими, оскільки багато з них або не є послідовно антикапіталістичними та радикальними, або є лише тимчасовими «флеш-партіями» без довготривалого національного представництва [9, с. 3–5].

Отже, крах системи «реального соціалізму» і розпад СРСР зумовили глобальну кризу лівого руху, а отже, змусили компартії вдатися до пошуків нової ідеологічної ідентичності та принципів організаційної структури для ефективної адаптації до нової суспільно-політичної та соціально-економічної реальності. Тож діапазон результатів згаданої ідеологічної модернізації, яка вже включена безпосередньо в новий (посткомуністичний) контекст розвитку міжнародного лівого руху, вкладається у проміжок, що з одного боку обмежений збереженням компартіями своєї ортодоксальної ідентичності, з позицій якої вони дають відповіді на нові виклики соціальної еволюції, а з іншого – повним переходом колишніх компартій на ідеологічні засади соціал-демократії. Крім того, лібералізація та демократизація політичного режиму в СРСР за М. Горбачова призвела до максимального за весь час існування КПРС розширення внутрішньопартійної демократії, падіння влади партноменклатури та утвердження внутрішньопартійного режиму демократичного централізму. Втрата КПРС організаційного контролю над європейськими комуністичними (робітничими) партіями створила для них широкі можливості з організаційної модернізації у напрямі посилення внутрішньопартійної демократії. Згадана організаційна модернізація після розпаду СРСР корелювала з пошуками компартіями нової ідеологічної ідентичності. Тому діапазон результатів цієї модернізації також вкладається у проміжок, що з одного боку обмежений збереженням відданості ленінським організаційним принципам демократичного централізму, а з іншого – повним переходом на організаційні засади діяльності соціал-демократичних партій.

Список використаної літератури

1. Шипунов Г. Концептуальні засади транзитологічної парадигми: історія становлення. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2012. Вип. 2. С. 103–114.
2. Bozoki A., Ishiyama J. T. Introduction and Theoretical Frameworks. *Communist Successor Parties of Central and Eastern Europe* / A. Bozoki and J. T. Ishiyama (eds.). New York : M. E. Sharpe, 2002. P. 3–13.
3. Huntington S. How Countries Democratize. *Political Science Quarterly*. Winter 1991–1992. Vol. 106, Issue 4. P. 579–616.

4. Ishiyama J. T. Communist Parties in Transition: Structures, Leaders, and Processes of Democratization in Eastern Europe. *Comparative Politics*. 1995. Vol. 27, Issue 2. P. 147–166.
5. Ishiyama J. T. The Sickie or the Rose? : Previous Regime Types and the Evolution of the Ex-Communist Parties in Post-Communist Politics. *Comparative Political Studies*. 1997. Vol. 30, Issue 3. P. 299–330.
6. Ishiyama J. T. The Communist Successor Parties and Party Organizational Development in Post-Communist Politics. *Political Research Quarterly*. 1999. Vol. 52, Issue 1. P. 87–112.
7. Kitschelt H. Formation of Party Cleavages in Post-Communist Democracies: Theoretical Propositions. *Party Politics*. 1995. Vol. 1, Issue 4. P. 447–472.
8. Mahr A., Nagle J. Resurrection of the Successors Parties and Democratization in East-Central Europe. *Communist and Post-Communist Studies*. 1995. Vol. 28, Issue 4. P. 393–409.
9. March L. Contemporary Far Left Parties in Europe. From Marxism to the Mainstream? *International Policy Analysis*. Berlin : Friedrich-Ebert-Stiftung, 2008. P. 1–20.
10. March L. Radical Left Parties in Europe. New York : Routledge, 2011. 288 p.

INSTITUTIONAL FEATURES OF THE POST-COMMUNIST POLITICAL REGIMES AS DEVELOPMENT DETERMINANTS OF (POST-) COMMUNIST PARTIES

Hennadii Shypunov

*Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of Philosophy, Department of Theory and History of Political Science
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

The article identifies and examines the peculiarities of the ideological and organizational adaptation of left-wing, (post-)communist, parties to the new socio-political and socio-economic conditions that have developed in post-communist countries (Central, Eastern Europe, the former USSR) after the collapse of the Soviet Union. In this context it is justified that the study of the doctrinal and organizational development of parties in the conditions of transitional types of political regimes in the countries of Central and Eastern Europe, the republics of the former USSR should be based on clarifying the essence of the historical type of political regime that preceded and determined the specifics of democratic transformations, as well as on determining the result of these transformations, or, in other words, the substantive features of the existing type of political regime, which was established as a result of the transit.

It is proved that the range of results of ideological modernization, which is already included directly in the new (post-communist) context of the development of the international left movement, is included in the interval, which is limited on the one hand by the preservation of the orthodox identity by the communist parties, from the positions of which they give answers to the new challenges of social evolution, and on the other hand – the complete transition of the former communist parties to the ideological foundations of social democracy. It is also substantiated that organizational modernization after the collapse of the USSR was correlated with the search for a new ideological identity by the communist parties. Therefore the range of results of this modernization is also included in the interval, which on the one hand is limited by the preservation of loyalty to the organizational principles of democratic centralism, and on the other – by a complete transition to the organizational principles of social democratic parties.

Key words: political regime, transformation of political regime, institutional design, political regimes of Central and Eastern European countries, political regimes of post-Soviet countries, political party, ideology of a political party, organizational structure of political party.